146043

AZ EMBER'
KIMIVELTETÉSE.

MÁSODIK DARAB.

A' mit az Ég nyújtott, éllyünk vele: szent adománnyát
Illy háladósság tiszteli.

Vir

A
váczi kegyes-tanitórendi ház
KÖNYVTÁRA.
Ji. betü. VII. b. 9. szám.

C. X. 3. 268.785/2

AZ EMBER
KIFORMÁLTATÁSA
GONDOLKODÓ EREJÉRE NÉZVE.

VAGY IS

A' KÖZHASZNÚ LOGIKA.

ÍRTA

FEJÉR GYÖRGY

A' PESTI UNIVERSITÁSNÁL

OKTATÓ.

Bibliothecae Vacientis Scholarum Piarum.

PESTEN

NYOMT. TRATTNER MÁTYÁSNÁL

1819.

A MEFK KÖNYVTÁRI KÖZPONTI TÚLAJDONA

NON SCHOLAE SOLUM, SED ET VITAE.

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR

ELŐSZÓ.

A' Gondolat az embernek tulajdon műve. A' gondolkodó erő magaſztallya az emberiséget felséges rendeltetésébe. A' helyesen gondolkodás tölti-el emberi nemünket érdemmel, dicsőséggel, és ſzerencsével. Mennél több gondolkodni tudók vannak valamelly Nemzet, vagy Birodalom' keblében: annál inkább egymást érik benne az új 's meg' új találmányok és lelemények; annál kellemetesebb a' foglalatosság és társalkodás; annál édesebb az életélés, és gyönyörűség. Roſz neven nem vehetni azért, hogy mí is törekedénk ezen emberiség' fő java-elömozdításán.

Tudnivaló az is, hogy a' tudományok' elő-mentével, mellyet óriási lépésekkel idökorunkban tettenek, sok új esméretek jelentek-meg láthatárunkon; sok régiek kitudattak; mások meg' tétovázókká lettenek: ſzükség volt ezeket valakinek közölni, meghatározni, eligazíttani. Hazai Literatúránk éppen ſzükölködött egy olly könyv nélkül, melly a' Gondolkodás' tudománnyáé volt volna. Arra vetettük tehát magunkat, hogy e' kettős fontos ſzükséget kipótolnánk.

Érzettük, melly súlyos tereh alá vetettük légyen vállainkat. Gondolkodásunkat eredeti, közönséges, törvénnyei ſzerént fejtegetni, 's bizonyos egéſzben elöterjeſzteni; zavarodtságából nyilvánságra hozni; siiány, meddő állapattyából, fundamentomossá, tenyéſzövé tenni; igaz, és nem igaz — helyes és nem helyes volta között határ-megyéket jegyzeni: melly munka! melly mesterség!!

Azon voltunk egéſz igyekezetünkből, hogy azon fénnyében adnánk-elö, mellyben az egy Wolf, Platt-

Plattner, Reimarus, Kreil, Jákob, Jäsche, Kiesewetter, Tieftrunk, és Krugg dicsô erölködéseik által a' Tudományok' egén tündöklik. Különösen haſznos éſzrevételinket elhintettük benne, mellyeken a' csupa visgálódás' tekervényes ösvénnyén ellankadt Olvasó, mint némelly tiſztásokon, magát kipihenhesse; tágos síkmezöt nyitottunk látásának a' harmadik ſzakaſzban, melly a' lelki-ereinkkelvaló élést terjeſzti-elö; itt annál bövebben mútattattyuk mí az Olvasót, mennél kevesebbé tartózkodnak azon más Gondolkodás-tudomány-fejtegetök.

Annyira ſzándékoskodtunk e' munkánkat közhaſznúvá tenni, a' mennyire mint a' Tanúló (Logikus) feltálállya benne azokat, mellyek az iskolába elöfordúlnak; mint a' Nevelö rendin láttya, hogy' fejtegethesse-ki Nevendékiben ágozatokként a' gondolkodó-erôt; mint az, kinek önnön kiformáltatása ſzívén fekſzik, megtudhattya, hogy' képezhesse magát azzá, a' mi lehet, és tartozik lenni. Mint a' Tanító, mint a' Tanítvány, mint

az Író, mint az Olvasó; az Igazgató 's t. e' f. alkalmatos útasíttatásokat lel benne.

Bizonyosok vagyunk abban, hogy egy könyvben sincs telyesebben öszvefoglaltatva mind az, a' mí kiformáltatásunkra való, Gondolkodó erőnkre nézve, mint ezen munkánkban: melly vajha olly haſználtatással fogadtassék a' Tudós Kösségtől, melly ſzolgáló igyekezettel közli azt

A' SZERZŐ.

MUTATÓ TÁBLA.

Az Ember' kiformáltatása gondolkodó erejére nézve általlyában. A' Gondolkodás §. 85. bizonyos eredeti, szükséges, törvények szerént is megy végbe §. 96. Ezeknek megtudása §. 97. 's kifejtegettetése §. 98. a' Gondolkodás-tudomány (Logika) által §. 99. Haſznos és szükséges §. 100. Felosztása §. 101.

MUTATÓ TÁBLA.

A' Gondolkodás' közönséges törvényei: A' Gondolkodás-tudomány' fundamentoma §. 102. a' gondoltathatóság §. 103. Fő okfejei (principiumi) §. 104—105. Törvénnyi a' tételnek (Thesis) §. 106. az ellenbe-tételnek (Anthithesis) §. 107; 's együvétételnek (Synthesis) §. 108. Ezek öſzveséggel §. 109. a' gondolkodási igasságnak valóságos próba-jegyei (Criteria) §. 110.

Az Értésről közönségesen Az értésre (notio) §. 111, mindenekelőtt ſzükséges kifejtegetni az Éſzrevételt (Reflexio) §. 112; az öſzvehasonlítást §. 114—5, a' figyelmezést §. 116, az elvonást §. 117—8, az elhatározást (Determinatio), és öſzveilleſztést (Combinatio) §. 119.

Az értésről különösen: vagy is a' dolgok' értelmiről (Conceptus. Begriffe): Az Értelmek' §. 120. Külömbféle visgáltatása §. 121. Nagyságokra nézve §. 122, erejek és kiterjedtségök egymáshoz képest fordított állapatban vagyon 123; bővebb vagy ſzűkebb voltok §. 124—5. Millyenségökre nézve §. 126. Mikor tökélletesek? Világoſsak vagy nem, A' megvilágosodásról, és világos értelmekre ſzertételről §. 128. Nyilvánságosok vagy nem (Deutliche Begriffe.) Honnét ſzármazók? §. 129. A' nyilvánságosok' külömbségi §. 130, grádicsi az ide tar-

to-

tozókkal egygyütt. §. 131. Tekéntetésökre nézve (Relatio) az értelmek külömböznek §. 132. foglalattyokra 133—36. Kiterjedtségökre §. 137—8. Külömbségök §. 129, és sorbarendeltetésök §. 140. Módosúlássokra is lehetöképp', voltaképp', és szükségképp' lévök. Mi győzhet-meg bennünket, hogy az értelmink nem üresek? §. 141. Az értö-erö' kifejtegettetése mint nevendék korban mint ezentúl. Ennek mértékéhez képest az emberek magok is külömbözök §. 142. Az értelmek' jeleinek minémü tulajdonságokkal szükség bírni? Mi határozza-meg tehát külsö és belsöképp' a' kijelentéseket? §. 143. Kimiveltetésünk a' nyelvben neveléskor, és máskor §. 144.

Az Itélésröl. Az Itélet és Kitétel (Propositio) §. 145. Az itéletre kivántatások §. 146. Melly is négy oldalról visgáltatható §. 147. Az Itéletek magokban mint mennyiségökre §. 148, mint millyenségökre §. 149, mint képestségökre §. 150, mint módossúlássokra nézve három formájúak 151—2. Ezekböl kerekednek-ki az eredeti, elöre meghatároztatott, 12. itélet-formák (Categoriae) §. 153. A' kitételek magokban hogy' külömböznek? §. 154. Az itéletek és kitételek egymáshozképpest is igen külömbözök §. 155—6. Azoknak magokban, és egymáshozképestvaló külömbségi helyes, vagy helytelenségökre nézve,

Az

Az igaz itéletek' törvénnyei §. 157. A' tudományi rendszerhez, vagy is öszvealkottatássokhoz képest §. 158. — Az itélő-erő' kifejtegettetése, 's formáltatása hogy' eszközöltetik? §. 159. 'S a' kitevése. Ezeknek állapattyára nézvevaló külömbségi az embereknek §. 160.

A' Kihozásokról. A' kihozás és okoskodás §. 161. Materiája és formája §. 162. Ennek alkottatása §. 163. A' telyes és rendinvaló kihozás vagy tulajdonképp'való okoskodás (Syllogismus) §. 164. Hányféle? §. 165. Az általlyábanvaló, egyenesen okoskodás (Syl. categoricus) §. 196. Regulái §. 167. Megpróbáltatása §. 168. A' felvevős okoskodás (Syl. hypotheticus) §. 169. Regulái §. 170. Megpróbáltatása §. 171. A' különözös okoskodás (Syl. disjunctivus) §. 172. Törvénnyei §. 173. Megpróbáltatása §. 174. A' felvevősből és megkülönözősből vegyes (Dilemma) §. 175. Törvénnyei §. 176. Megpróbáltatása 177. A' nem-telyes kihozások §. 178. A' nem-telyes kihozások, vagy öszvevonattattak (ratiocinia contracta) §. 179. Vagy megkurtíttattak (Enthymema) §. 180. Egyenlőségökre §. 181. Alárendeltetésökre §. 182. Ellentétetésökre §. 183. Megfordíttatássokra §. 184—5. Elmódosíttatássokra §. 186. És megközösíttetésökre nézve §. 187. A' kivezetés (Inductio) §. 188. Külömbféle állapati §. 189. A' hason-

lóságnál fogva (per Analogiam) kihozás §. 190. Külömbféle állapati §. 291. A' nem-rendinvaló kihozások §. 192. Megfordíttatássok. §. 193. Megvilágosíttatik §. 194. Helyrehozattatássok (Reductio) §. 159. Számokra nézve a' Kihozások öſzve is tétetnek rendin §. 196. vagy nem-rendin §. 197. és öſzvevonva §. 198. Mit-érésekre nézve (Gültigkeit), helyes vagy helytelenek §. 199. — Az éſz' kiformáltatása nevendék korban §. 200. és meglett korban §. 201. — Az elmés éſz' és éles éſz' kiformáltatása; embereket külömböztetésökkel eggyütt §. 202. A' teremtö éſzröl §. 203.

A' lelki ereinkkel helyesen élésröl. Ennek értelme §. 204. Az esméreté §. 205. Az esméreteinknek telyesítése §. 206. Hogy' megy végbe nagyságára és fontosságára nézve? §. 207. Kiformáltatásunk végett a' láthatárt kimérni az esmérökre §. 208. és az esmérnivalókra nézve §. 209. A' mi az öſzvevett tárgyokat §. 110., a' mi az elvontakat illeti §. 211. Láthatárunk' kimérésének regulái §. 212. Esméretink telyesíthetésének, 's láthatárunk' bétölthetésének úttyai és eſzközei között elsö a' Tapaſztalás §. 213. Erre kívántatások §. 214. A' tapaſztalás kétféle §. 215. A' sajátra mik kívántatnak elöre? §. 216; mik ſzolgálnak? §. 217. A' megvigyázásra (observatio), és próbatételre (experimentum) mik ſzükségesek? §. 218. Az idegen tapaſz-

talás eszközének, a' Tanúságnak, külsö és belsö hiteles jegyei. A' Tanúknak egymáshozképest hitelre méltóságok §. 219. Második út és eszköz a' Tanúlás vagy elmélkedés tágos értelemben (Untericht. Nachdenken) §. 220. A' szóbéli oktatásból tanúlás tulajdonképp' §. 221, vagy nem tulajdonképp'való §. 222. Az okos olvasásra mindenekelött mik szükségesek? §. 223. A' Kritikának azon része, melly az olvasnivalóknak igazi és ép-létéröl végez §. 224. Az írás-magyarázat §. 225. Mire tekéntsen az Olvasó olvasás elött? §. 226. Mik szükségesek annak, ki csupán etméretinek bövítésére olvas az olvasás elött, közben és utánn? §. 227. Mik annak? ki azért olvas, hogy valamelly tudományra szert tegyen §. 228. A' magunktól tanúlásban, vagy elmélkedésben tulajdonképp' mik kívántatnak a' keresett esméretek' feltalálására? §. 229. A' bészerzettek megbövíttésére? §. 230. 's ezek' hézaginak kipótolására? Befejezés a' Tanúlóhoz §. 231.

Az Esméretek' tökélletesítése §. 232. Esméretink' egygyesítése a' szétfejtegetö mód szerént (methodus analytica) A' realismusnak megigazíttása §. 233. Az öszvetevö mód szerént (meth. synthetica) §. 234. Az esméretek' nyilvánításának módgya §. 235. A' megvilágosítás (Erklärung) §. 226. Ennek nemei 237. Grádicsai §. 238. Külömbségi §. 239.

A'

MUTATÓ TÁBLA.

A' meghatározás (Definitio) helyességének regulái §. 240. A' felosztás §. 241. Hányféle? 242. A' helyes felosztás' törvénnyei §. 243. Az esméretek' megbizonyításának módgya §. 244. Erre mi kívántatik? §. 245. Helyességének regulái §. 246. A' megbizonyítás' hibái §. 247. A' gondolkodási igasság' próbajegyei (criteria); 's a' hihetőség' felvetése §. 248.

Az esméretek' közlése §. 249. Az oktatás' különbsége §. 250. Belső formájára nézve §. 251. Külső formájára nézve §. 252. A' beszéd és levélformájában leginkább kell vigyázni §. 253. Az oktatás' helyessége általlyában. A' babonásággal, és eléitéletekkel hogy' bánnyunk? §. 254. Az írásbélinek helyessége §. 255. A' szóbélié §. 256. Az esméretek' kölcsönös közlése §. 257. Vagy egymással feleselés §. 258, vagy vetekedés §. 259. A' nyilvánvaló viaskodás. A' mindent-kétlésről (Scepticismusról) §. 260. A' valamelly kiválasztott kösség előttvaló viaskodás §. 261. Hogy' különböznek az emberek lelki erejekkel élésökre nézve? §. 262.

AZ EMBER' KIFORMÁLTATASA

GONDOLKODÓ EREJÉRE NÉZVE ÁLTALLYÁBAN.

---

§. 95.

A' külömbkülömb bényomatok, és képzetek, mellyek egygyenként, ſzanaſzét, az érzékek által, kivülről, 's belölről, lelkiesméretünkbe áradnak, hasonlók olly épületrevalókhoz, millyenek a' kö, tégla, fa, 's t. e' f. Ezekre még egyſzer rá kell magát vetni az építőnek, megkell őket legalább helyökből mozdítnia; egybeſzednie, elrendelnie kelletik, hogy egy tökélletes épület vállyék belölök. Az érzéki bényomatokhoz, 's képzetekhez is hozzá ſzükség újra járúlni lelkünk' munkásságának; azokat tulajdon törvénnyei ſzerént egybeilleſztetnie, az öſzvekapcsolás, vagy megkülönözés által fellyebbvaló képzetté egyesítenie, 's a' lelkiesméret' felsőbb egyesítésébe felvennie ſzükség, hogy egéſz esméretté vállyanak. Ebben

áll a' gondolkodás. Azon erő, mellynél fogva mí e' munkálkodásra képesek vagyunk, a' Gondolkodó: ennek kiformáltatására fogunk már kiterjedni.

§. 96.

Vannak bizonyos eredeti, állatos törvénnyei a' Gondolkodó erőnek, mellyekhez terméſzetesen kötletett munkássága; mellyek hogyan, miformán, munkálkodgyék, 's következésképp' azt is, meddig terjedhessen-ki e' tehetségével-élésben, előre meghatározzák. Vannak olly ſzerzett, esetbéli reguláji is, mellyek a' Gondolkodóknak külömbözö millyen-voltok, indúlatos és vágyódósságok, kimivelt-vagy kimiveletlenségök, terméſzetességök, vagy csupa elſzoktattatássok miatt esett elhatároztatássokból, és módosúlássokból ſzármaztanak, p. o. a' mennyire az igen erős, vagy gyenge emlékezet, gyakorlott vagy gyakorlatlan itélő erő, igen eleven, vagy lankadt képzelődés, testi kívánságra, nagyra, 's t. e' f. vágyás alatt állanak (lásd I. Dar. §. 48—60. Antrop. 308—310. l.) Az elsö rendbéli gondolkodás' törvénnyei közönségesek: mert e' lelki tehetség' állatos alkottatásából ſzármoznak: mellyet az emberben közösnek fel nem tenni lehetetlen. A' másik rendűek nem közönségesek: mivel az embereknek külömbféle állapattyaikból erednek. — A' mi gondolkodásunk' ezen eredeti, közönséges törvénnyivel egygyez, az igaz, a' gondolkodóra nézve (subiective). Ennek fellyebbvaló fundamentomát hijába keresni; a' ki meg fellyebbvalót kívánna, az saját valóságából kilépne, 's zabolátlan képzelödése utánn bogározna. Ha igazán gondolkodunk-e, azt állítván, hogy a' föld napról napra egyet fordúl a' tengelye körül, nem pedig a' nap a' föld körül? ezt végképp' csak onnét itélhettyük-meg, ha a' gondolkodó erő' közönséges törvénnyei ſzerént van-e

itél-

ítélve, vagy se. Azért a' Philosophia, vagy böl-cselkedés is csak azt tudgya, 's azt tudhattya-ki: a' léleknek egéſz munkássága miképp' 's mikor van ſzabva eredeti törvénnyei ſzerént, 's mikor se? Azon gondolkodás, melly az eredeti törvényeknek némünémü elhatározattyából, elmódosíttatásából ſzármozik: hibás. Ebből kitetſzik tehát e' munkánk' czéllya.

Ha valamelly külömbféle egyformaképp' van öſzveköttetve: a' Philosophusok azt tartyák, hogy az regula ſzerént vagyon. Ha a' regulák egyſzersmind közönségesek, és ſzükségesek is: úgy törvénycknek nevezik. A' terméſzet alatt értik vagy minden erőknek öſzveségét, vagy mind azon jeleneteknek belső okfejét, mellytől függ valaminek létele. — Bizonyos regulák ſzerént történik minden mint az élő, mint a' nem élő terméſzetben. Ezt bizonyíttya mint ſzámos külső tapaſztalás, mint a' benne uralkodó rend, és öſzveköttetés; sőt a' terméſzet nem más, hanem a' külömbféle jeleneteknek regulák ſzerént öſzveköttetése. A' mi ereinkelvaló élés is bizonyos regulák ſzerént megy végbe; először ugyan tudtunk nélkül, még a' próbatételek, 's ereinkkel tartósb élés által, esméretőkre nem jutunk. Úgy van t. i. a' dolog ebben is, mint a' beſzéllés' dolgában. Sokkal előbb beſzéllünk grammatika ſzerént, sokkal előbb van grammatikánk, mint mi annak törvénnyeit megtudgyuk; csak idővel vonnyuk-el ezeket magunknak a' velők élésből kiformáltatásunkra. Hogy nevezetesen a' gondolkodó erőnkkel élésünk is bizonyos regulák ſzerént megy véghez, kitetſzik abból: mert általa terjeſztyük magunk elé a' terméſzet' regulásságát; hogy' terjeſzthetnénk pedig így elő, ha maga regulátlan volna? A' gondolkodó erő által az igazat a' nem igaztól megkülömböztettyük; ſzükség tehát némelly regulájinak lenn-, mellyeknél fogva ez megeshessék. Sőt a' gondolkodó erő minden reguláknak kútfeje, és csak általa lehetséges valamelly regulásság' esmérete. Mert ezt az érzékek által megnem tudni; ezek csak egygyes jeleneteket ſzolgáltatnak, de az ő egymáshoz képestvaló állapattyaikat kinem nyilatkoztattyák; azokat egyformán öſzve nem kötik: ez a' gondol-

kodó erőnek hivatallya; t. i. az érzékiség hasonló egy levélhozóhoz, a' gondolkodó erő a' levélolvasóhoz: a' levélhozó azért, mivel ő hozta a' levelet, annak tartalmát nem tudhattya. Gondolkodni annyi, mint a' külömkféle jeleneteket bizonyos regulák szerént egyesíteni.

A' gondolkodás' reguláji az ő tárgyaikra nézve is vagy szükségesek, vagy nem, azaz: esetbéliek. Némellyek nélkül t. i. semminémű tárgyot se gondolhatni; semmi külömbféléket se köthetni egybe; némellyek nélkül pedig csak ez vagy amaz tárgyról nem gondolkodhatni helyesen. Ezen esetben a' gondolkodás a' tárgytól függ; ennek tulajdonságitól határoztatott-meg. Annak, ki a' tudákos tárgyról gondolkodik, különben szükség gondolkodnia, mint sem annak, a' ki az erkölcsi, vagy más tárgyokról gondolkodik. Ezek a' regulák tárgyokra nézve esetbéliek: mert csak eset az, hogy ki tudákos tárgyokról gondolkodgyék inkább mint másokról. A' gondolkodás' ezen esetbéli reguláji tehát szint olly különbözők mint magok a' tárgyok; a' szükségesek pedig közönségesek: mert mindenről egyformán megvalósodnak, azért valóságos törvények.

§. 97.

Mihelyt megsajdítá a' gondolkodó erő, hogy ő bizonyos törvények szerént munkálkodik, azontúl vágyódik azoknak megesmérésére; 's mintegy szüntelen tudakozódik magában: mellyek az én törvényim? Ezeket megtudgya, ha, tekéntetbe nem vévén azokat, a' mik eránt vele élünk, csak magára az eredetiképp' velek élésre figyelmez, 's ezt megjegyzi magának; azaz: az elvonás által; 's ha azt nem kérdgyük, hogy' gondolni ezt vagy amazt? hogy' gondolkodni ez vagy amaz állapatban? hanem: mi nélkül nem gondolkodhatni általlyában? 'S így: azt a' mit gondolunk, gondolkodás' materiájának tartván; azt pedig, a' mi nélkül eredetiképp' nem gondolkodhatunk, a' gondolkodás' formája által értvén: a' gondolkodás' közönséges, szükséges törvénnyeit megtudhattyuk, ha a' gondol-

dolkodásunk' formáját minden materiától elvonnyuk, 's csak azt veſzſzük éſzre, miképp' ſzükség gondolkodnunk? Ha megtudtuk-e, onnét győződünk-meg, ha tudva egyformán gondolkodunk, 's a' mit elvontunk, meg is jegyzettük magunknak. Azért a' gondolkodás' reguláji közönségesen nem függnek tulajdonképp' a' tapaſztalástól; mivel a' tárgyokra bennök nincsen tekéntet. Valamint egy közönséges Grammatika a' nyelvnek csupa formáját, nem pedig materiáját, ez vagy amaz beſzédet, fogja fel: a' gondolkodás' dolgában is éppen így ſzükség gondolkodni.

Hogy' tudhatni meg bizonyosan, miképp', 's mikor gondolkodni eredetiképp' a' gondolkodó erő' közönséges törvénnyei ſzerént? Tudgyuk ugyan minnen tapaſztalásunkból bizonyosan, hogy e' pontban meg is csalatkozhatni; mennél meſzſzebb terjed esméretünk' kerülete, annál nyilvábban kitetſzik, hogy valamelly gondolkodást ennek közönséges törvénnyeivel egygyezőnek tarthatni, a' mi nem ollyan; a' tudományoknak mostani állapattya is sok illyen öſzve nem egygyezetet (disharmóniát) fedezett-fel. Mivel mí mindennémű esméretekkel nem bírunk, és a' minket meghatározó, elmódosító béfolyásoktól telyesen megnem menekedhetünk: tagadhatatlan, hogy a' mí sorsunk csalatkozás' alá vettetés. De mindazáltal csak ugyan bizonyosan megtudhattyuk még is, mikor és miképp' gondolkodni eredetiképp', 's a' gondolkodás' közönséges törvénnyei ſzerént: akkor t. i. és úgy: ha úgy gondolkodunk, a' mint mí is gondolkodunk, és mások is gondolkodnak *többnyire legkivált ſzabados állapatunkban*. Ha többnyire a' mí és a' mások' gondolkodási se mennének a' gondolkodó erő' közönséges törvénnyei ſzerént végbe: azok többé a' gondolkodás' határozóji (Bedingungen) nem volnának; hozzájok a' gondolkodás köttetve nem volna. Mivel a' mí, 's mások' többnyirevaló terméſzeti gondolkodásából tetſzik-ki a' gondolkodó erő' törvénnye, 's formája: azért vettyük gondolkodásunk eránt olly terméſzetesen másokra is figyelmünket; azért van a' mások', kivált a' nálunk kimiveltebbek' tekéntetének

tének olly nagy ereje rajtunk; azért építettek a' Philosophusok is, legfontosabb oktatásikban, a' minden népek' egygyet értésére (ad communem consensum) olly sokat.

§. 98.

Ezen közönséges törvények' kinyomozásával fejtegettetik-ki a' gondolkodó erő, 's ha helyes velök élés is járúl hozzájok, ki is van formáltatva. Annál jobban kivan pedig fejtegetve, mennél finomabb állapatokat tud-meg, 's mennél hathatósabb az ösztöne (Anthr. 313. l.) A' gondolkodó erőnek kifejtegetésére szolgálnak azon okokon kivűl, mellyeknek befolyását a' lélekbe elöadtuk Anth. 462. 475. l.; 's mellyek többnyire rajtunk nem állanak, még e' következendők, mellyekkel szabadok vagyunk: 1. a' mértékletes test' mozgás, és sétálás, kivált korán reggel, a' szabad és friss levegön. Ez nem kevesebbé eleveníti a' lélek' munkásságát mint a' testét; vídám állapatba helyhezteti az embert, kellemetes képekkel eltölti; az eredetiképp' gondolkodásra bírja a' lelket; a' legjelesebb gondolatoknak szűlője, és olly fontos bélátásra is vezeti az elmét, mellyre nagy erölködéssel is másképp' alig tehetett volna szert. 2. A' reggeli, szabad és friss levegöbenvaló foglalatoskodása a' léleknek. A' reggel, és a' szabad friss levegö, nem csak kivűl nagy ingere a' gondolkodó erőnek, hanem benn a' tanúló szobában is, könyves tárokban, 's a't. Ekkor a' lélek magában van egygyütt egészen, tehát minden elégséges világosságban jelenik-meg előtte; akárminémű tárgyal foglalatoskodgyék bár, abban mint némelly közép pontban egygyesül egész ereje. 3. A' csendes éjjeli gondolkodás. Midön estve a' nappali gyönyörű világosság elenyészik, midön a' városokat és falukat, a' mezöt és hegyet setét homály kezdi elborítani; midön az élet' foglalatosságinak zörgése elnémúl; midön mintegy meghalva

halva az egész föld' kereksége homályos sírban látszik nyúgodni, midőn lelkesítő pompával felemelkedik az éj; az égből ama' örök világosságok vetnek sugárokat a' mi setétségünkre; a' földnek sem ékessége, sem világa nem látszik, csak távúl lévő világok tűnnek szemeinkbe, és az egész természetnek végnélkülvaló kiterjedéséből nyájos pislogással világítanak: legnagyobb alkalmatosságot nyerünk a' magunkról, és természetről való elmélkedésre. A' felettünk lobogó idegen világoknak e' hangos szava: Tekénts reánk! felemeli az ember' lelkét, elszakaszty a' múlandóktól, és mintegy az egész természettel megbékélteti, vég nélkülvaló elevenség nyílik-fel előtte, minden rekeszték eltűnik, a' gonosz vágyódások elfojtódnak szívében, elnémúl a' maga szeretete, 's váratlan gondolatok támadnak benne, lelke magában megerősül, 's legfontosabb elmélkedésekbe merül-el. Schiller bizonyos hogy éjjel alkotott, 's ki tudgya, vallyon ama' időnkbéli leghathatósabb teremtő ész is nem éjjel tett-e szert az értelem' világábanvaló találmánnyira?! 4. a' kellemetes, gazdag, szép tájékon lakás. Az életre szükséges termesztményeknek bősége csak a' még egészen durva lakosokban akadályoztathattya-meg a' kulturának előmenetelét, melly a' lélek' kiformáltatására első feltétel, annyiban, hogy a' serénykedést, erőlködést kiöli; de olly állapatban minéműben mostanában van Európa, az életrevalóknak bősége nagy ösztön a' gondolkodásra. A' lélek' tökélletesítésére üresség, enyhülés szükséges a' szüntelen bajoskodásoktól, és a' testi fáradságos munkáktól: a' melly nemzet vagy ember napról napra kéntelen testi erejét kimeríteni, hogy az élelmérevalókat bészerezze, nem fog az meszsze menni lelki kiformáltatásában: mert a' testi erőtelenkedések felette megakadályoztattyák a' gondolkodást. Az nyilván onnét van; mert a' szép kellemetes tájék-

ban, kivált az életrevalókkal bővelkedő hegyes vidékekben, a' lakosok, a' legjelesebb jelenetektől, és a' terméſzetnek legingerlőbb bényomatitól lévén környülvétettetve; általlyában ſzámosabb esméreteket, érzeményeket gyüjtenek magoknak, erősebben öſztönöztetnek a' visgálódásra mint sem a' terméketlen, egyforma lapályoknak birtokosi, a' kik kevesebb tárgyokon legeltethetik ſzemeiket, kevesebbé lelkesíthetik neki képző tehetségöket, 's a' t. Ezt a' tapaſztalás is bizonyíttya. Tagadhatatlan, hogy minekutánna emberi nemzetünk gyermeki állapattyából kihatolt, a' kellemetes tartományokban, és terméſzet' ajándékival díſzes orſzágokban tűntette-ki legelőbb tudományokra vágyódását; hogy a' tudományok és ſzép mesterségek a' legſzerencsésebb közép föld' tájékiból későbben plántáltattak által az éjſzaki durvább tartományokba; sőt mai nap' is azon egy orſzágban tapaſztalni, hogy a' havasoknak, homok-telekeknek zselléri sokkal hátrább vannak a' kiformáltatás' dolgában a' ſzép völgyek' lakosinál. 5. A' külömbféle munkákkalvaló foglalatoskodás. Az egyenlő munka, hogy a' lelket ſzintúgy kifáraſztya, elkedvetleníti valamint a' testet, már máskor is mondottuk §. 35. Ez leginkább kitetſzik ollykor, ha a' munka, mellyel egyre foglalatoskodunk, kelletlen is, kézi és magános is. Kimondhatatlan keserves ollymivel egyre foglalatoskodni kéntelenítetni, a' mi nincs kedvünk ſzerént. Az ember fáraſztya, erölteti magát, minden erejit megveti, még se mehet meſzſze. A' képzetek benne fenn akadnak, a' képzelődés elmerül; semmi se akar, a' mi helyes volna eſzébe jutni; a' gondolkodható ereje felnem emelkedhetik, mintha elvolna süllyedve, vagy erőnek erejével alányomattatnék; boſzúsággal veti félre a' háladatlan munkát; boſzonkodva fog újra hozzá; elvan csüggedve; megháborodott; nagy üresség van lelke' belsejében.

Csupa

Csupa képezetére is, hogy ismét megpendül majd amaz egy húr, — elízetlenedik; 's végre úgy elmarczangollya lelkét, hogy alkalmatlanná leſſz gondolkodó erejének haſználására. — — A' mi a' kézi, kivált magános munkával egyrevaló foglalatoskodókat illeti: ezeknek láthatára igen keskeny, kevés tárgyokkal esmérkedhetnek-meg: tehát lelkök az illy munka mellett igen ſzűkölködik az esméretek, 's képzetek' dolgában: 's mivel a' külső és orſzágos dolgokhoz semmi közök se lehet: azért a' társalkodásra is alkalmatlanokká válnak. Az esmérkedés is, melly az illy tudományokra kívántatik, csak addig tart, a' meddig annak megtanúlása végbe megy. Mihelyt az üzésnek és gyakorlásnak ideje belép, már semmi új tárgya, öſztöne sincs a' léleknek a' többről többrevaló törekedésre. Ha nem olly a' tudomány és mesterség, melly a' világ' és ember' esméreténél fogva tökélletesül mint a' Poézis, képírás és faragás: ezek az embert mindég magánosságán kivül ragadgyák, a' világba, és az emberek közé. Ezen gondolkodás' kifejtődésének akadállya, fájdalom! annál inkább nagyobbodik, mennél előbb lép a' Kultura. Ennél fogva a' mesterségek, és tudományok mindég jobban és jobban elválaſztatnak egymástól; végre mindennek, mint a' tönek, külön mestere leſſz: ez által tehát a' gondolkodás' határa is mindég keskenyebbedik 's a' t. Ezt valóban tapaſztalni is Angliában: itt mennél jobban elágoztak a' tudományok 's mesterségek, annál tudatlanabbak is a' mesteremberek mint sem más orſzágban; p. o. németorſzágban. Ezeket nem ok nélkül fejtegettem talán hoſzſzabban is kelleténél: intést akartam adni az egyetlen egy tudományban, millyen a' metaphysika, medika 's a' t. foglalatoskodóknak. Innét az is kitetſzik, hogy' gyakorolhatni a' nevendékeket a' gondolkodásban általlyában. De a'

gon-

gondolkodó erő kifejtegettetésének leghathatósabb eſzköze a' gondolkodás' tudománnya.

§. 99.

Azon tudomány, melly a' gondolkodó erőnek közönséges, és ſzükséges törvénnyeit, vagy is csupa formáját, esmérteti-meg velünk, Gondolkodás' tudománnya (Ars cogitandi. Denklehre) nevet visel; vagy pedig Logika (ettől λογικη επισημη) éſzről (ſzéles értelemben) ſzólló tudomány. Ez egygyik tudományból se kölcsönöz valamelly előrevaló okfőket magának, hanem az ő principiumi előre, 's magábólvalók; de a' tapaſztalásból se kölcsönöz ő semmit: mivel csak a' gondolkodó erővel élést illeti általlyában, 's arról nem törődik, hogyan és mit gondolunk, hanem miképp' kell gondolnunk akármit is? Nem csak a' formáját, de a' materiáját se veſzi ő a' tapaſztalásból, mert csak az értelem, itélő erő, és éſz eránt foglalatoskodik, mellyek magábólvalók. Mivel a' gondolkodó erő' törvénnyeit határozza-meg közönségesen: valóságos kanonika; 's ſzabásai valóságos kanonok (törvények) formaképpen. 'S mivel a' gondolkodó erőt tehetségire, munkájira fejtegeti: tehát fejtegetős (analytica) tudomány is egyſzersmind. Némellyektől terméſzetire, és mesterségesre; tiſztádon tiſztára, 's reá alkalmaſztatottra oſztatik.

Ez ama' mi időnkben elhíresült Philosopia Szerzőjének legigazságosabb, 's legjelesebb egygyik érdeme, mellyet semmi bölcselkedő se fog tőle valaha elítélni, hogy a' lélek' erejinek saját tartománnyait, és a' gondolkodó erőnek külömbségét nyilván és meghatározottan kijegyzé: ez által hozattatott a' bölcselkedő tudományokba jó rend, és elintézet; ő általa vált-el az esmértető, vagy visgálódó Philosophia három réſzekre: első lévén a' Logika, második a' Metaphysika, harmadik az Aesthetika. A' Logika gondolkodásunkat, ezen tulajdonképp' emberi munkásságunkat, csupán fontol-

tolgattya; hogy miképp' gondolkodni közönségesen és ſzükségképp', elvonván a' tárgytól, mellyhez tartotozik e' munkásságunk. Ez által tudgyuk-meg gondolkodó erönk' tulajdonságit, és kölcsönös egymáshoz képestvaló állapattyát. A' Metaphysika meg' bizonyos tárgyok erántvaló gondolkodásunkat oktattya; azaz: miképp' esmérni meg a' meghatározott tárgyokat (millyen a' materia vagy test; a' Lélek, a' világ, az Isten) közönségesen és ſzükségképp'? Ennél fogva a' tárgyoknak különböző tulajdonságit, és képeſtségeit mutattya-meg. Az Aesthetika azon érző munkásságunknak, melly közönségesen ízlőnek neveztetik, eredeti törvénnyeit, és helyes haſználtatását taníttya.—Igaz, hogy a' terméſzetben a' Gondolkodás az ő materiájival elválaſzthatatlanúl egygyütt jár: de azért méltán válaſzthatni azt itt külön: ebben állván minden tudományoknak különössége, hogy általok, a' mik tulajdon valóságokban egygyütt vannak, azok gondolatinkban külön vétetnek. Sohol se élnek a' terméſzetben az állatok a' fűvektől elválva, ezek' meg az ásványoktól külön; sohol se találhatni illy egy nemüeket, 's egyféléket magánosan, hanem ezek mindég egygyütt és egymással elegyedve vannak; mindenek másokkal, 's mások által, és másokért vannak. Még is a' terméſzetvisgáló ezeket magán tekinti, 's a' tudománnyában elvonva terjeſzti elő. Ez elég annak megigazítására, hogy itt a' Gondolkodás' közönséges és ſzükséges törvénnyeit elvonva akár mi meghatározott tárgytól fejtegettyük.

§. 200.

Az ember egygyütt és nyilván is áltláthattya a' dolgot: ez által emeltetett ő egyéb élő állatok fölé: mert ezek csak külön, egygyesén, és vegyűlvé tudgyák-meg azt, a' mi előttök forog. Ha ki egygyütt, egéſzſzében, többet is megtud, mint sem mások; ez által ő mások fölé emelkedik; bölcsebb, okosabb azoknál, kik vele azon egy grádicson állanak. Ez által halladgya-meg az Isten is az embereket, és minden teremtménnyit, hogy ő mindent egygyütt, 's egyſzeriben, a' tér és

idő

idő határozati nélkül tud. Mivel az illy megesmértetés a' Gondolkodás' tudományának tulajdona: ebből kitetszik az ő fontossága. A' Logika minden tudományok' fundamentoma egyszersmind; mindenikreváló készület (Propedevtica): mert mindenik a' gondolkodó erővel helyes élés által megy végbe; ezt pedig ő igazgattya és ítéli-meg. Ámbár nem eszköz az új, valóságos esméretek' szereztetésére (Hevristica), és minden csalatkozások lerontására (Iatrica), a' mennyire a' nem igaz esméretekből is helyes kihozást tehetni: de eszköz a' már megszereztetett esméretek' okos kiformáltatására (Plastica rationalis), 's a' nem következés' gyakor hibájitól, és a' gondolkodásbanvaló zavarodtságtól megmenekedésre (catharachtica); azért ezen regulák' nyilvánságos tudta általlyában szükséges kinekkinek, ki fundamentomosan akar gondolkodni: másképp' a' meghatározottság, elrendelés, egymástól függés' hijával leszz a' gondolkodása. De minden tudományok között leginkább szükséges a' Logika a' Metaphysikára: mivel ez egyre azzal vádoltatik, hogy kitételi, mellyekre oktat, illendő bizonyság, és nyilvánság nélkülvalók, és mintegy ész felett járó tudomány: azért szükséges a' benne előfordúló állítmányokat és vitatásokat minden kitelhető szorossággal próbakőre vonni. Azért is szokták a' Bölcselkedők közönségesen a' Logikát előre bocsátani, és a' Metaphysikától szorgosan elválasztani; noha a' tapasztalásban a' határozott tárgyok erántvaló gondolkodás a' csupánvaló gondolkodást megelőzi, és elválaszthatatlanúl követi. De hogy illy hasznokat hajtson a' gondolkodásunk: nem elég erre, hogy a' lelkiesméret csak homályosan, és általlyában bírjon a' gondolkodás' törvénnyeivel, millyen kinekinek a' természeti dolga, 's mellyet némellyek nem átalnak Gondolkodás' természeti tudománnyának nevezni — gondolóra nem vévén mi kívántassék a' tudományra!

ra! — hanem ſzükséges azokat világos és nyilvánságos bélátásra is emelni; mert csak e' feltétel alatt alkalmaſzthatni annak törvénnyeit bátran akár melly legſzövevényesebb esetekre is. Következőképp' a' Gondolkodás' mestersége ſzint olly ſzükséges annak, ki minden veſzedelem nélkül akar gondolkodni, melly ſzükséges annak a' Grammatika, a' ki bizonyos akar lenni arról, hogy ő jól és tiſztán ír; ha magában nem intereſzſzálna is bennünket az emberi léleknek csupán gondolkodásábanvaló mekhanismusa, legalább tudakozódásunkat eléggé kéſztethetné az, hogy ezen tudománynál fogva nem olly könnyen veſzthetni eſzünket. Talán az új Philosophiába se csúſztak volna olly ſzámos éſzveſztések (sophismata), ha azoknak Szerzői a' Logikára többet hajtottak volna. Ezt tulajdon vallássokból hozhatni-ki: minthogy elakarták hitetni, hogy a' Logika nem tudomány; 's hogy éppen a' Logika törvények felett, vagy ellen ſzükség-philosophálódnunk, ha igazán akarunk philosophálódni.!!

A' napnak se kellene fénylenie úgy, ha minden kárt-és viſzſzaélést ſzerezhető nélkül elkellene lennünk: mivel némelly veſztességre adott már ő is okot, és a' mérges füveket ſzelíd hevével ſzintúgy tenyéſzti mint az egésséges plántákat és gyümölcsöket; mivel a' kígyókat és krokodilokat is kikölti, valamint a' haſznos állatokat élteti; ſzintúgy öldöklő villámokat, és puſztító jégessöket okoz mint csendes és enyhítő essöket; ſzintúgy világít a' gyilkosok' és útonnállók' gyalázattyára, valamint a' Jámboroknak felebaráti tettökre. Elnem kárhoztathatni tehát azért a' gondolkodás' tudománnyát, mivel általa már sok éſzveſztés támadott: annál inkább, mivel az ellen nincs bizonyosabb mentő ſzer, mint éppen a' Gondolkodás' mestersége.

§. 101.

§. 101.

A' tiſztádon tiſzta Gondolkodás' tudománnya két réſzre oſzlik: vagy elöſzör a' gondolkodáshoz tartozó közönséges törvényeket, és lelki foglalatosságokat, ezeknek ama' regulájival egygyütt, mellyek által bennek vezéreltetik, magokban visgállya közönségesen, (Logica elementaris Universalis): vagy másodſzor azon külömbféle munkálkodás' módgyait adgya elö, mellyek által ama' törvényeknél és reguláknál fogva az esméreteknek egygyesség, és öſzvefüggés ſzereztetik, 's ez által tudományos forma alkottatik (Logica methodica universalis). Az elsöben a' gondolkodás az ö réſzecskéire feloſztatik; a' másodikban azon módſzer adattatik elö, hogy' ſzerkeztethetni a' gondolatokat egy jól elrendeltt egéſzſzé öſzve.

Sokan a' helyes rend ellen a' Logikába iktattyák a' Gondolatoknak, ideáknak, eredetét is, 's még némelly más tárgyokat a' Lélektudományból, és Metaphysikából. Tagadhatatlan, hogy némelly elöesméreteknek ſzükség a' Logikát mindenképp' megelözniek: mellyeket a' mostani Bölcselkedök' a' fundamentomokról ſzólló oktatássokban (Fundamental-Lehre) ſzoktak elöbocsátani: én pedig Antropologiámban, 's e' munkám elsö darabjában adtam elö: de annak megtudására, hogy hogy' kellessék gondolkodnunk csupán? éppen nem ſzükség tudnunk, hogy' ſzereztessenek a' gondolatok? Tegyük, hogy nem tudnánk elöre a' gondolatok' ſzármozattyát, azért mindazáltal élhetnénk velök, és megtudhatnánk miképp' kellessék velök élnünk. Hány féléknek nem tudni eredetöket, és okokat, mellyeket azért haſznunkra fordíthattunk?! — Söt inkább méltó is a' gondolatok' eredetét a' Metaphysikába vonni ſzoros visgálóra, hogy e' fontos tárgyhoz akkor fogjunk, mikor már a' logikai regulák' tudtával képesek vagyunk a' bátorságos visgálódásra. — Az alkalmaſztatott Logika az volna, melly arra oktatna, hogy' kellessék gondolkodásunk' törvényeivel élnünk azon elmódosítatott, 's meghatározott állapatunkra nézve is,

nézve, melly a' látszás- és csalatkozásinknak kútfeje: de ezekről mi bőven szóllottunk az első szakaszban §§. 48—71.

A' Gondolkodás' közönséges törvénnyei.

§. 102.

A' csupán Gondolkodás' tudománnyának fundamentoma ezen kitételen épül: én gondolkodom: ez valójában igaz jelenet; mert e' lelkiesméretünk' munkásságáról közvetetlenül bizonyosok vagyunk; a' ki mindazáltal ezen tudományunk' materiai legfőbb principiumát tagadná, ő tettében nyilván állítaná: mivel úgy látszatván néki, hogy én nem gondolkodom, valóban a' képzetit egybeilleſztetné. Ha egy illyent nem lehetne is megczáfolni, bizonyára semmi kár se volna; érdemetlenség volna egy ollyal vetekedni, a' ki azt gondolná, hogy nem gondolkodni.

§. 103.

Hogy én valamit gondollyak, annak gondolhatónak szükség lenni; a' minek pedig gondolhatónak kell lenni, annak magával is megkell egyezhetni: mivel másképp' az egybeilleſztetésnek helye nem léſzen: a' miben áll a' Gondolkodás' mivolta §. 95.

Az, a' mi gondoltatik, gondolás' Előzménnyének, vagy tárgynak neveztetik: mivel a' gondolkodás közben a' lelkiesméret előtt mintegy előforog. A' Gondolkodás' tudománnya elvonván nyomozását ezen tárgyok' valósága felöl, mellyeknek tettében-létök más tudományokban előre bizonyíttatik-meg (l. Anth. p. 186—9): csupán azoknak gondolhatóságát visgállya általlyában; azt tudakozza, mitől függ az ő gondoltathatóságok? Azaz: micsoda törvényekhez képest szükség a' Gondolkodó-

kodónak eredetiképp' magát elhatározni? — A' gondoltatható, valaminek is, vagy gondolásbéli dolognak, neveztetik (ens logicum). Ellenben az, a' mit nem gondolhatni, Semminek, vagy nem dolognak mondatik. De ez a' s e m m i, vagy nem dolog olly mit is teſzen, a' mi noha gondoltatható, de még sincs valójában, p. o. levegőbéli épület; merő gyémántból álló palota; egeſzen aranyhegy; 's más illy féle álomképek. Tehát mí minden dolgokat két tartományba teſzünk, vagy a' Gondolhatóság', vagy a' Létel' tartománnyába. Ha az elsőt A-val jegyzük-meg, a' másikat B-vel, e' kettőt úgy tekéntyük egymáshoz képest, mintha B-nek tartománnya csak réſze volna az A tartománnyának, 's ez amazt mintegy magába foglalná. Azért e' két tartományokat úgy képzelhetni, mint olly két kerekeket, mellyeknek egy lévén a' ſzékpontyok, külömbözik a' középhúrok. Mert annak, a' mi a' létel' karikájábanvaló, a' gondoltathatás' kerületében is ſzükség találhatni: azért pedig, hogy valami a' gondoltathatás' tartománnyában találtatik, nem esik a' lételében is egyſzersmind. A' Gondolom ſzerént való dolog az, a' mi az A tartománnyában feltaláltatik; a' mi ebben nem esik, ez t u l a j d o n k é p p' S e m m i; a' valóságos, vagy tettében-lévő az, a' mi a' B tartománnyában fekſzik; a' mi pedig itt nincs, az v a l ó s á g o s s e m m i. Ez által tehát, hogy valami az A kerületében tétetik, néki tulajdonképp' valóság nem adattatik, hanem csak az jelentetik-ki, miképp' légyen a' B kerületéhez képest.

§. 104.

Hogy én valamiről gondolkodhassam, annak lelkiesméretem' ſzíne előtt mintegy fogva (fixum) ſzükség lenni. Ez pedig másképp' megnem lehet, egyéb ha én bizonyos hozzá tartozó képzeteket

rá

rá teſzek; és ezzel azt más dolgoktól elválaſztom (megjegyzem, megkülömböztetem); némelly határok közé rekeſztem (elhatározom); mellyeket is én róla igazságosan kimondhatok. Ezen képzetek Jegyeknek, vagy Elhatározatoknak, és Mondatmányoknak is neveztetnek; p. o. ha én valakit ſzép, jó, bölcs 's t. e' f. embernek gondolok, ezen képzetek: ſzép, jó, bölcs, mellyeknél fogva függ a' gondolkodásom ő rajta, mint annyi jegyek, elhatározatok, és gondolkodásbéli mondatmányok. Ezek egygyüttvéve ſzerzik annak értelmét; mellyet a' jegyek' öſzvefogattatásától fogottnak is mondhatnánk.

§. 105.

Mivel nékünk a' gondolkodásbéli dolog az, a' minek értyük; vagy is, a' gondolkodásbéli dolog, és az ő értelme nékünk ugyan azon egy: azért a' kettőt egyenlőnek is ſzükség vennünk. Ezen azonegység, vagy egyenlőség a' Bölcselkedőktől így jelentetik-ki: A=A, minden dolog azonegy az ő értelmével; vagy: minden dolog megegygyez maga magával. Ez az általlányos egyenlőség' principiuma (principium identitatis absolutae). Ez által a' gondolásnál fogva tett dolog az ő értelmével, vagy maga magával ellenbe tétetik, és ezen ellenbetétellel magával egyenlőnek tétetik. Azért ez minden tétel, ellentétel, és egygyététel' principiuma is a' gondolkodásban általlyában.

A' dolog' értelme azon egy lévén annak minden jegyeivel is egygyüttvéve: p. o. ez az értelem: Ember=ollyvalóval, melly álliati is, okos is; vagy: testel, és okos lélekkel bíró: azért elmondhatni azt is: a' Dolog egyenlő az ő minden jegyeivel. Mivel az értelmet 's a' jegyeket úgy is tekénthetni, mint némelly egéſzet az ő réſzeihez képest: igazsággal állíthatni azt is: az Egéſz=az ő minden réſzeivel; vagy: minden réſzek öſzve-

 séggel

séggel=az ô egéſzſzökkel. Ezen kijelentés tehát A=A mindezeket is teheti. De ezen mí idönkben elhíresült kijelentésnek a' valóságos világ' esméretségében, (az elözmények' materiájára nézve) semmi ereje sincs. Mert ezen kijelentéssel semmi valóságos tárgy se tétetik, hanem csak az állíttatik: hogy, valamelly tárgyot gondolván, ennek értelme az ô minden jegyeivel egyarányosan megegygyez ſzükségképp'. Azért ha mí valamelly tárgyra nézve azt talállyuk, hogy a'hoz még valamelly határozat tartozik, melly annak értelmében nincs-meg; vagy, hogy a'hoz olly járúlt a' mi hozzá nem tartozik; azontúl megmásoliyuk felölevaló értelmünket: vagy az újnak elfogadásával telyesítvén, vagy az eddig voltnak elhagyásával megjobbítván azt. 'S ha valamelly tárgy' értelmét ſzét fejteni (analizálni) akarjuk, e' munkánkat mind addig helyesnek, telyességesnek, nem tartyuk, míg mind azon jegyeken ált nem estünk, mellyek annak értelmével éppen megegygyeznek. Ezen azonegység A=A tehát a' gondolkodásban mintegy fô igazgató, hogy' 's miképp' teketsük a' tárgyot? 's azért csak a' gondolkodásban a' legfôbb formát kijelentô principium. Hiába törekednek következôképp' azok, a' kik Fictével azt az egéſz Philisophia legfôbb principiumává magaſztallyák, és belôle minden, valóságos, esméretséget is kihozni akarnak. Azt A=A, erre változtatván: Én=Én, egy ſzikrát se nyernek vele: mert ámbár már ez által valóság tétetik is, de ez a' valóság csak annyira tétetik magával egyenlônek, mennyire annak gondoltatik. Azért innét csak ennek voltaképp', gondoláson kivûl, valóságát se hozhatni igazán ki, hogy én vagyok; annál inkább azt kinem hozhatni, hogy valami más gondolaton kivûl is vagyon. Másképp': mivel e'hez képest: A=A, tehetni, hogy nemén=nemén: ha ebbôl a' valóságos lételt kilehetne hozni, az is következnék, hogy én valóban nem vagyok. 'S mivel: Pénz=Pénz, tehát mindég valójában van pénzem; 's Késértet=Késértet; tehát voltaképp' is van késértet. — Ezen logikai telyességes egyenlôség' principiumával nem külömben viſzſza él Schelling is; ezen kijelentést A=A ſzabados kénnyébôl arra alkalmaſztatván, hogy általlyában az objectiyum, vagy a' mi valósá-

lóságos (Reale), a' Subjectivummal, vagy a' mi Gondolatbéli (Ideale) azon egy (Reales, und Ideales sind absolute identisch). — Mert ugyan minémű igassággal ért ő az egygyik A alatt Valóságost, 's a' másik A alatt pedig Gondolatbélit? 's így: mivel a' tárgy' értelme azon-egy annak jegyeivel a' gondolkodásban, minémű jussal változtattya ő ezen kijelentést ollymire, a' mi nem a' gondolkodásbéli (tranncendens); a' valóságosnak az ő Ideáléjávalvaló azonegységére? Ha az Objectivum a' Subjectivummal, a' Reale az Idealéval a' végtelen elmében mindegy is (Indifferens): hogy' csavarhattya ebből ki, hogy tehát a' valóságos a' gondolatbélivel a' végesben is mindegy? Csak ezekre nézve is méltán állítá ezen Schilling' Philosophiájáról ennek egykori buzgó egygyik baráttya (Wagner Idealphilosophiájában), hogy midőn ő a' végtelenből a' végesnek természetét hozza-ki, kimondhatatlan vifzfzául él az értelmekkel, és az ő telyességes Identitássát olly nyilvánságos elfordúltság, és helytelen tekéntet billegezi, hogy a' tudós világ' józanabb része méltán átallya, és megveti azt. — Valamint mondhatom: hogy A=A, úgy azt vég nélkül is tehetem: A=A=A=A's i. t. Azaz; Az A-t fzámtalanfzor újon tehetem, 's így az egy A-t sokká változtathatom, de külömbkülömbfélévé ugyan nem: az A mindég ugyan az marad, a' minek elöfzör gondoltatott. Azért ezen tekéntetben hiába helyhezteti Bardili és Rheinhold a' gondolkodás' mivoltát: a' mennyire abból, hogy az A fzámtalanfzor sokfzoroztatható, semmi valóságos dolgot se fzármoztathatni, és semmi valóságos dolog' illyenségét se foghatni-meg, akármelly mesterséggel elmélkedgyék bár valaki. Lásd Krugs System der theoretischen Philosophie Erster Theil. p. 49—53.

2.) Midőn mí azt vallyuk, hogy A=A; vagy: hogy minden dolog azonegy magával, hármot is mondunk; vagy is lelkiesméretünknek ezen tette három alkotó részekből áll: elöfzör: teszünk mí általlyában gondolatunkban valamit, mellyet ezzel jegyzünk meg A; másodfzor: ezen gondolttat maga ellenébe teszfzük gondolatunkban, 's ezt ezzel jegyzük ismét meg A; harmadfzor: ezen gondolttat az ellentételben magával egyenlőnek teszfzük; 's ezt ezzel jegyzük-meg = Az elsö gondolatban áll a' Tétel (Thesis;) a' másodikban az ellentétel

(Antithesis); a' harmadikban az egygyététel (Synthesis). Tehát e' legfőbb kijelentés A=A, mást nem jelent, hanem a' tétel, ellentétel, 's egygyététel' lehetségét a' Gondolkodásra nézve. 'S mivel mi ezen tétel, ellentétel, 's egygyététel nélkül éppen nem gondolkodhatunk: a' mi egész gondolkodásunk az öszveilleſztésben, az egybeillők' egygyesítésében, az egybe nem illők' megkülönözésében állván; csak ebből is kitetſzik, hogy ez A=A a' gondolkodás' fenekes törvénnyét jelenti ki; de az is következik ezekből egyſzersmind, hogy, mivel ama' kijelentés mint a' tételre, mint az ellentételre, mint az egygyététele közösen hárúl: emc' minden gondolkodás' alkotó réſzeinek különös (ama' főből ſzármazott) eredeti törvényekkel is ſzükség bírni, mellyek azokat különkülön meghatározzák: nyomozzuk tehát már ki ezeket is.

§. 106.

Azon jegyek, mellyek magokat valamelly tárgy' értelmében egygyesíttetni nem hagygyák: mivel egymást elrontyák, ellenmondók, vagy egymással ellenkezők (notae contradictoriae v. repugnantes); mellyek pédig egymással öſzveegyesíthetők, mivel egymást magok mellett megſzenvedik: megegygyezők, vagy egymással-öſzveférők (n. consentientes v. convenientes) — Mivel azért ſzükség nékünk bizonyos képzeteket valamelly tárgyra tennünk, hogy azoknál fogva azt másoktól megkülömböztessük, 's elhatározzuk §. 104.: erre pedig lehetetlen volna ſzert tennünk, ha ollyanokat tennénk reá, mellyeknek egygyike azt elvenné, a' mit másika hozzá tett: ebből nyilván következik tehát ismét a' Gondolkodásnak e' közönséges törvénnye: ne tégy semmi ellenmondót a' tárgyhoz, hanem csak egymással megegygyezőt. 'S ez a' Tétel' fő törvénnye.

A' Gondolat lehetetlenné válnék, ha valaki egy tárgyot határozottan akarván gondolni, a'hoz olly

elly jegyet akarna egyszersmind tenni, melly azt vagy egészen, vagy csak részinyire is lerontaná. Ha egészen elrontaná: p. o. ebben: négyszögü kerek, lehetetlenné válnék a' gondolás: mivel egygyik a' másikat elvévén, nem lennne megfogni való. Ha csak részinyire rontaná-el; p. o. ebben; mindenható, mindentudó Ember: ismét lehetetlenné válnék a' Gondolás: mivel ezen esetben az ember' értelmében már jelenlévő jegyek: véges, határozott, ezeket: mindenható, mindentudó magok mellett megnem szenvedvén, az egygyesítés végbe nem mehetne. A' Tétel' fő törvénnyét tehát részinyire így is kijelenthetni: Semminek se lehetnek ellenmondó jegyei a' Gondolásban. De itt szükség észrevennünk, hogy csak azért, 's annyira nem tehetni valamelly tárgyra ellenmondó jegyeket, mivel, 's mennyire ezek a' bizonyos jegyekkel egyenlő értelemnél fogva már gondoltakat elrontanák; p. o. annyira nem tehetem én a' kerekded asztalt négyszegletesnek, mennyire már azt nyilván kereknek tettem: ha ez megnem esett volna, vagy megváltoztatnék, azon asztal négyszegletes is lehetne, sőt az asztalban a' kerekdedség a' szegletességgel összeegyesíthető is: ha én azt egy részént kerekdednek, más részént szegletesnek képzem: így mivel az ellenmondó jegyek magokban nem ollyanok, az emlitett ellenmondás principiumának csak azon egy gondolatban, egyenlő tekéntetben, van ereje. Az asztalt egyszersmind kereknek és négyszegletesnek, az embert egyenlő tekéntetben végesnek és mindenhatónak nem gondolhatni; a' ki ellenkezőt hitetne magával el, az a' látszástól csalatkoznék meg: mivel ama' szókat összvekapcsollya, úgy látszik, hogy azzal gondollya is: 's ez gyakor, fontos hiba a' mi időnkben. — Mivel semminek se tulajdoníthatni ellenmondó jegyeket, szükség hogy minden dolognak csak megegygyezőket tulajdonítsunk: másképp' az puszta'n, megkülömböztetlenül, 's határozatlanúl maradna, az az: a' Gondolás végbe se menne. A' tétel' törvénnyét tehát más részinyire így is kijelenthetni: Minden dolognak megegygyező jegyeket tulajdoníts a' gondolásban. Vallyon egygyezők legyenek-e a' Jegyek vagy se, csak úgy itélhetni-el, ha megpróbálod az egygyesítésben egymást megszenvedik-e magok mellett, vagy: egy-

gyik elfontya e azt, a' mit a' másik elôre tett, vagy se? p. o. ha az ember' értelmével egygyesíteni akarnád ezeket a' jegyeket: gazdag, szép, jó, 's t. e' f. vagy is: valamelly embert gazdagnak, szépnek, jónak akarnál gondolni: ez az egygyesítés megeshetnék, ezt te gondolhatnád, mivel ezek az ember' értelmének általlyában ellenem mondanak. A' megegygyezés' principiumához képest tehát csak az kívántatik, hogy ha én p. o. ezzel a' tárgyal A: B v. C v. D jegyeket öszve akarom egygyesíteni, egygyike se légyen nem-A; ezen tekéntetben áll azon egész egygyesség, melly a' gondoltatásra szükséges; hogy éppen egyenlôk, vagy ugyan-azonok legyenek, nem szükség. Lám ezen jegyek is: gazdag, szép, jó, az emberrel nem éppen egyenlôk, nem ugyan-azonok: tehát midôn ezen egygyezés' principiuma így is kijelentetik: A=B A=C A=D: ez alatt illy képesleg egygyezetet, nem éppen egyenlôséget, vagy ugyanazonságot (Identitatem absolutam) kell értened.

§. 107.

Az elôbbiekbôl csak az tetszett-ki, hogy általlyában semmi ellenmondót a' tárgynak nem tulajdoníthatni, hanem csak egymással megegygyezôt: de kérdés: ha bizonyos ellenmodó jegyeknél fogva (millyenek ez B és nem B, C és nem C) szükség valamelly tárgyot (p. o. A) meghatározni: mit kell akkor cselekednünk? miképp' kell a' tulajdonítást alkalmaztatnunk? — Mivel minden gondolható tárgynak bizonyos jegyeket szükség tulajdonítani, mellyeket elhatározatoknak is nevezünk, §. 104. 's lehetetlen, hogy egy elhatározat valaminek azonegy gondolatban tulajdona is legyen, nem is; mivel másképp' az ellenmondóknak a' gondolkodásban helyök volna: tehát azon egy gondolatban valaminek a' két ellenkezô elhatározatokból mindég csak az egygyikét tulajdoníthatni; p. o. ha megkell határoznod: Péter gazdag-e vagy se? Mivel ha ôtet se gazdagnak,

se

se nem gazdagnak gondolnád, a' határozást megnem tennéd; ha ötet mint gazdagnak mint nemgazdagnak gondolnád, ellenmondót gondolnál, azaz: nem gondolnál éppen semmit; ſzükségképp' csak az egygyiket tulajdoníthatod neki, 's azzal a' másikat elkell tulajdonítnod tőle. Innét meg' a' Gondolkodásnak e' közönséges törvénnye következik: a' két ellenkező határozatokból valamellytárgyhoz mindég csak az egygyikét tehetni; és ha ez egygyikét tetted, a' másikát elkell tőle venned, vagy tulajdonítanod. 'S ez az ellentétel' fő törvénnye.

Mivel, ha nem ſzükség meghatároznod a' tárgyat, te annak a' két ellenmondókból egygyikét se tulajdoníthatod; az egéſz dolgot fenn hagyhatod: p. o. ha nem tartozol meghatározni, vallyon Péter gazdag-e vagy se? Te ötet se gazdagnak, se nem gazdagnak is hagyhatod: kitetſzik, hogy ezen fellyül kihozott törvény, csak azon esetre ſzolgál, ha valamit a' két ellenkezőkből elkell határozni: azért ama' ellentétel' principiuma elhatározás' törvénnyének is neveztethetik. Azon esetre pedig, ha valamelly tárgyat éppen, mind végig, megkellene határoznod: nem lehetvén, hogy akármelly jegy is néki tulajdona legyen, 's nem is: mert így némelly tekéntetben éppen nem lenne meghatározott, a' mi a' feltétellel ellenkezik, akkor minden ellenmondó jegyekből ſzükségképp' csak egygyet tulajdoníthatnál néki, 's egygyiket néki tulajdonítván, a' másikat elkellene tulajdonítanod tőle. Ezen ellentétel' principiumából folyó törvényt nevezhetni mindenképp-elhatározásének, vagy a' se egygyik-se másik-kirekeſztetés' principiumának (principium determinationis omnimodae seu exclusi medii, vel tertii inter duo contradictoria). Többnyire tudnivaló, hogy ezen törvényeknek az előadatott esetben csak ollykor van erejek, ha azon-egy, vagy egyenlő a' gondolat. Ha a' tárgy megváltozott, vagy külömb oldalról tekéntetik, tehát azon tárgyat ellenmondóképp' is gondolhatni: p. o. Pétert ſzépnek gondolhatni betegsége előtt, nem ſzépnek gondolhatni betegsége utánn; ſzépnek gondolhatni termetére, nem ſzépnek meg képére nézve. Ez nem egy gondolat, hanem kettő.

§. 108.

Minthogy a' tétel' törvénnye csak azt kívánnya: ne tégy semmi ellenmondót a' tárgyhoz, hanem megegygyezőt §. 106. azon esetre nézve pedig, ha azt a' két ellenmondóknak egygyikével kell meghatározni, az ellentétel' törvénnye csak azt hozza magával, hogy ha egygyikét tetted az ellenkező határozatokból, a' másikat elkell tőle venned: de az nincs még tudva, mellyik egygyikét kellessék a' két ellenkező határozatokból venned? p. o. ezen tárgynak A meghatároztatása a' B, vagy nem B által eshetvén-meg: e' végre a' B-t vagy nem B-t kell-e vele egygyé tenni? Hogy a' Gondolkodó, a' határozást megnem tehetvén, függőben ne maradgyon, tartozik magát körül nézni, ha nem lel-e olly mit már tétetve és tudvavalót, mellyben ama' ellenkező határozatoknak egygyike úgy van egygyüvé tétetve, hogy egybefüggése által mintegy kéntesse annak a' tárgyal egygyétételétis. Ha nincs, vagy nem lel illy kéntetőt, nyilván oka nincs a' határozás' megtételére; ha pedig van: szükség néki a' két ellenkező határozatokból azon egygyikét egygyétenni a' tárgyal, mellyre kéntetője vagyon. Ama' előre tétetve 's tudva lévőt, melly kéntető, nevezzük, gondolkodásbéli fundamentomnak, 's eme' azért teendőt, mint amatól függőt. gondolkodásbéli következésnek (ratio et consecutio) látnivaló, hogy a' mí gondolkodó erőnk a' két ellenkező határozatok' egygyikének egygyétételére, 's a' másiknak elvételére nézve a' fundamentom' és következés' állapattyához vagyon köttetve. Innét a' Gondolkodásnak ismét e' közönséges törvénnye tetszik-ki: a' két ellenkező határozatokból azon egygyikét tedd egygyé a' tárgyal, mellynek olly fundamentoma vagyon, mellyből az következzék; vagy röviden: Ne tégy semmit

mit egygyé fundamentom nélkül. 'S ez az egygyététel' fő törvénnye.

Hogyha megkell határoznom, vallyon Péter gazdag-e vagy se? mivel ez csak úgy eshetik meg, ha Péternek a' kettő közül egygyiket tulajdonítom: hogy ezen kívántatásnak én eleget tegyek, szükség, hogy körül tekéntsek, és lássam, ha nincs-e sok tőke pénze 's t. e' f. másképp' a' határozás nem külömben végbe nem menne, a' feltétel' ellenére: ezen előretétetve 's tudva lévő fundamentom (legyen neve x), és ebből származó gazdag létel' következése (ennek pedig legyen neve Y) mintegy kéntet már engem', hogy a' Péterrel a' gazdagot tegyem egygyé, nem pedig a' nem gazdagot; azaz: hogy azt gondollyam: Péter gazdag. Ezen fundamentomra és következésre nézve azon egygyététel' törvénnye: a' fundámentom' és következés' törvénnyének is neveztetik (p. rationis et consecutionis, v. consequentiae) 's így kifejeztethetik: Minden gondolkodásban a' gondolás igazi következés, és fundamentommal bír. Azért: ha nincs fundamentom, valamit igazi következésnek se gondolhatni; ha valamiből igazán nem következik a' gondoltatott, annak fundamentoma se lehet; 's azért, annyira gondolhatni valamit helyesen, mivel és mennyire helyes a' fundamentoma és következése. Ha bizonyos értelmeknek egymástólvaló következését, 's egybefüggését közvetetlenül, minden más ok nélkül megtudhatni, ha a' fundamentom (X) önnön magokban az eredetiképp' egygyező értelmekben már előre tétetve vagyon: ekkor nem szükség, hogy én külömb fundamentomról gondoskodgyam: a' törvény csak azt hozván magával, hogy soha se tegyek egygyé valamit a' tárgyal fundamentom nélkül, azt nem kívánnya, hogy az öszveteendőktől külömb légyen ama' fundamentom: Így van a' dolog ezekben: a' kerék kerekded, a' □ szegletes; az Isten végtelen, az ember véges. Ezen esetben ha az egygyik értelmet A-val a' másikat B-vel jegyezzükmeg: tehetni; hogy A=B; melly egygyezetet azontúl megtudni, mihelyt csak értelmök jól megfogattatott: tehát azokat azon legfőbb törvény szerént A=A; az értelem egy az ő jegyeivel, minden más külömb fundamentom'

hozzá

hozzá járúlása nélkül is egygyé tehetem, vagy is gondolhatom: mert már előre egygyüvé tétettek, és egygyé gondoltattak. Ha pedig valamelly értelmek (A és B) öſzvegygyezését, és egybefüggését magokból mingyárt bénem láthatni: (p. o. ha a' kereſztſzögek egyenlők-e az utóbb ſzögekkel? vagy: a' réſzegség útálatos-e?) úgy nyilván magokon kivül ſzükség esni fundamentomoknak. Azért ezen fundamentomot (X) valami másban kell keresnünk, de még is ollyanban, melly bizonyos tekéntetben mint az A-val, mint a' B-vel megegygyezzen és öſzvefügjön: illyen a' megnevezett értelmekre nézve ez: 180° és gonoſzság. Ezek: néminémü tekéntetben mindenik értelemmel megegygyeznek, 's egybefüggnek. Ekkor az X-t öſzvehasonlítani mint az A-val, mint a' B-vel, 's úgy találván, hogy mindenik az X-el öſzveegygyez, 's egybefügg, igazsággal egygyétehetni az A-t is a' B-vel; azaz: gondolhatni, hogy a' kereſztſzögek az utóbb ſzögekkel egygyenlők; 's a' réſzegség útálatos. Mert az egygyététel', vagy fundamentom' törvénnye ſzerént azokat egygyé ſzükség tenni, mellyek magokkal általlyában megegygyeznek és egybefüggnek; ezek pedig A és B magokkal abban megegygyeznek és öſzvefüggnek, hogy az X-el egybefüggnek és megegygyeznek; hogy a' kereſztſzögeknek is, és az utóbbſzögeknek is 180° a' mértékök; a' réſzegség megegygyez abban az erkölcstelenséggel, hogy az is erkölcstelenség; az útálatos megegygyez az erkölcstelenséggel abban, hogy ez is útálatos. Tehát egymáshoz képest azon közösséggel bírnak, melly a' következésnek fundamentoma (nexus logicus). Ezen öſzvehasonlítás' formája tehát ez:

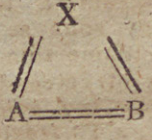

'S így jelentethetik-ki: két értelmek A és B, mellyek egy harmadikkal X-el valamelly tekéntetben megegygyeznek, és egybefüggnek, magok közt is megegygyeznek, és öſzvefüggnek. Mivel a' gondolkodásbéli dolog és a' tárgy' értelme azon-egy, mondhatni azt is: a' melly két dolgok egy harmadikkal

dikkal megegygyeznek és egybefüggnek, magokkal is megegygyeznek, és egybefüggnek. Itt hogy nem az általlyábanvaló, éppenséges, megegygyezetről, hanem a' tekéntetbéliről, és képeslegvalóról van a' ſzó (§. 105.): tudnivaló. — Többnyire, honnét vétetődgyék ezen fundamentom? 'S vallyon mindenikének más fellyebbi fundamentomának nem kell-e lenni? Erre a' Logikának semmi gondgya; az arról aggódik, hogy minden egygyétételnek egy X-e legyen, 's az egyéb tudományoknak hagygya annak elvégzését, ha az X-nek van-e fundamentomossága igazán vagy se? Így: ha igazán mind a' kereſztſzögek, mint az utóbbiak 180° mértékűek-e? Az erkölcstelenség utálatos-e? 's a' réſzegség erkölcstelenség-e? Ezeknek elvégzését a' Földmérés', 's erkölcsi Tudománynak hagygya. Ő megelégſzik azzal, ha az egygyétételben fundamentomot és következést talál. Azért abból csupán, hogy valaminek a' gondoltatásban fundamentoma és következése van, nem hozhatni-ki, hogy már tudományi rend ſzerént is helyes: minden formai fundamentomosságának ellenére is fundamentomatlan lehet materiájára nézve.

Méltó itt azt is megjegyzenünk: hogy más a' fundamentom, más az ok; más a' következés, és más a' munka: ámbár a' mikor és a' mennyire az ok és munka gondoltatik, ezek is fundamentom és következésképp' vagynak. Ok tulajdonképp' az a' valóságos tárgy, mellyből más valóságos tárgy ered. Így a' nap a' világosságának oka. Munka pedig az olly valóságos tárgy, melly valamelly valóságos tárgyból következik. Mint a' világosság a' nap' munkája. 'S így minden ok fundamentomképp', és minden munka következésképp' gondoltatik, de azért nem minden fundamentom ok is, nem minden következés munka is egyſzersmind. A' fundamentom és következés csupán a' gondolásbéli egygyétételre ſzolgáló jelentések; és így a' Logikába tartoznak; az ok és munka a' valóságos világ' esméretségébe, 's így a' Metaphysikába tartozik; ámbár gyakran egybekevertetnek, de helytelenül. Ezen két értelem fundamentom és ok; és következés és munka egy tulajdon nevezettel is kijelentetik a' tudósoktól: a' két elsőt határozónak (Conditio Bedingung); a' másik kettőt határozottnak (Conditionatum. Bedingtes.) nevezik. Ha csak gondolkodásbéli dologról

logról van a' ſzó, ezen két nevek alatt a' fundamentomot és következést, ha pedig a' valóságokról van a' ſzó, alattok az okot és munkát kell értened.

§. 109.

Az eddig előadatott fő törvényekben áll az egéſz és ſzorosan egybeſzövődött gondolkodás' természete, 's jól öſzveſzerkeſztetett rendſzere közönségesen. Az egymás utánn folytatott tétellel, ellentétellel, 's egygyététellel, támadnak minden kitelhető gondolat-sorok, midőn e' három cselekedetek folyvást megmeg újíttatnak, és vég nélkül megújíttathatnak; az azon-egység' principiuma pedig ezen tétel, ellentétel' lehetségét terjeſzti elő. Minden tudományi rendſzer is csak illy gondolatsor lévén azon külömbséggel, hogy egygyik egyféle, másik másféle alkotó esméreteket, 's képzeteket foglal magában, melly, ha bizonyos regulák ſzerént megy végbe, ezen közönséges gondolkodás' törvénnyei ſzerént illeſztethetik csupán öſzve: látnivaló, hogy ezen gondolkodás' fő törvénnyei nem csak a' csupa gondolatok' helyes elrendeltetésére valóságos eſzközök, hanem minden tudományi rendſzerek is ő általak eſzközöltettek: 's következőképp' a' Gondolkodás' tudománnya valóban az, a' minek állítottuk, minden tudományok' organuma, eſzközlője §. 100.

Ha mí ezen Gondolkodásunk' fő törvénnyeit rövid summába foglalni kívánnyuk, látnivaló, hogy azokat öſzveséggel ezen kettőbe foglalhatni: a' gondolkodásnak ſzükség ellenmondástól mentnek, és egymástól következőnek lennie. Az ellenmondástól mentség (Widerſpruchlosigkeit) magában tartya a' tétel, és ellentétel' principiumát: ne tégy semmi ellenmondót - 's a' két ellenmondók közűl csak az egygyik határozatot tedd a' tárgyhoz. Az egymástól következés (conſequentia) magában foglallya az egygyététel' törvénnyét:

a'

a' teendöt-fundamentomához és egybefüggéséhez képest egygyesítsd öſzve. Lásd az Anthrop. 393—5. l.

§. 100.

Ha már viſzſza tekéntünk arra, a' mit §. 96. azon igazról említettünk, melly általlyában az esméretink' és képzetink' öſzveegygyezetében áll, látnivaló, hogy az ellenmondástól mentt-létel 's a' következés egygyüttvéve valóságos próbajegye az Igazságnak: mert ekkor nyilván megvan a' Gondolkodásunk' ſzükséges törvénnyeivelvaló egygyezete a' képzetinknek és esméretinknek. Mennél nyilvábban tudva vagyon ezen öſzveegygyezet, az igazság is annál bizonyossabbá válik.

De ezen ellenmondástól mentt-létel, 's egymástól következés közvetetlenül csak a' gondolkodásképp' igaznak (veritatis formalis) próbajegye, azaz: azoknak, mellyek §. 103. az A jegyü tartományhoz tartoznak; a' materiára nézve igaznak (veritatis materialis) pedig csak közvetetve annyira lehet próbajegye, hogy a' mi ellenmondást foglalván magában, vagy egymástól nem következvén, gondolkodásképp' nem igaz, a' materiájára nézve se lehet igaz; a' mi az A tartománnyában nincsen, az a' B tartománnyában se lehet. Ha vallyon valami materiájára nézvé is igaz légyen-e? ezt csak úgy tudni-meg, ha megtudgyuk, hogy a' tárgyok' materiájáról gondolkodásunk' vagy is a' valóságos esmérésünk' ſzükséges törvénnyeivel is megegygyez-e, p.o. az Ember testi 's lelki való: hogy ez gondolkodásképp' igaz: jót áll érte annak az ellenmondástól mentt-létele, és az ember' értelméből való következése: de azt, vallyon lelkilégyen-e ö? a' lelkiség tartozzék-e alkotó jegy gyanánt az ember' értelmébe valóban? azon tudományban ſzükség kinyomoznunk, melly a' Valóság-megesmérésünk' ſzükséges törvénnyit fejtegeti, azaz: a' Metaphysikában.

A' gondoltatható lehetségesnek is neveztetik. A' lehetséges tehát ez értelemben az; melly §. 103. az A tartománnyában esik, mivel semmi jelenlévö gon-

gondolattal se ellenkezik. De ezért csak magában, belsőképp', gondolásképp' (logice) lehetséges. A' logikai lehetség tehát csak a' dolognak csupa gondolhatóságában áll, vagy csupán abban, hogy mikor az gondoltatik semmi ellenmondás jelen nincs. De vallyon voltaképp' lehetséges-e? egy B tartománnyában lévő valósággal se ellenkezzék e? Ez már egészen más kérdés. Ezt a' csupa gondolkodásbéli törvények szerént elnem végezhetni. Ez a' valóságos dolgok' egybefüggésének esméretét teszi-fel. Mivel egy illy lehetségesnek értelmében a'gondolatinkon kivül lévő dolgokra szükség tekénteni: az külsőképp', tekéntetképp' lehetséges.

Az Értésről közönségesen.

§. 111.

A' Gondolkodásban, és Gondolat' sorában legelőbb jár a' felső esmérkedésünknek azon foglalatossága, mellyel azokat, a' mik valamelly tárgyban külömbkülömbek, egy képzet által esmérjükmeg; azaz: valaminek jegyeit egyesítetve képzellyük magunknak: p. o. azon állatiságot és okosságot, melly Péternek, Pálnak 's t. e' f. tulajdona, ez által tudván-meg, Ember. Ezen munkásságunkban áll az Értés; azon Erőt, mellyel ez végbemegy, hogy a' munkájától, az Értelemtől, megkülömböztessem, Értőerőnek nevezem. Ennek fejtegetésére mindenekelőtt szükséges azon foglalatosságinkat visgálásba vennünk, mellyek az értésre szolgálnak, úgy hogy azok befolyása nélkül az Értés végbe nem mehet. Illyen az Észrevétel, öszvehasonlítás, figyelmezés, elvonás, és a' formálás.

Hogy az értés a' Gondolat-sorban legelső légyen, kitetszik abból, hogy mindenekelőtt azon vonásokat, mellyek valamelly tárgyat megkülömböztetnek, szükség egyetemben lélkiesméretem eléterjesz.

terjeſztenem. Ez már magában egygyes gondolat: mert általa már gondoltatik valami §. 104: de még nem gondolat-sor; hanem ebben a' tétel' képviselője: mivel az értés által a' gondolatban valami tétetik. Csak ezutánn tehetni két értelmeket egymás ellenbe, az ö egymáshoz-képpestvaló állapattyok' határoztatására, ha egymashoz tartoznak-e vagy se. p. o. Csak minekutánna különböztetö jegyeinek egygyüttképzéséből megtudtam, mi az Ember, úgy kereshetem, ha az Ember halhatatlan-e vagy se? Ebből ered az Itélés, melly meg' az ellentétel' képét viseli, mivel benne mindég elöre két értelmet (a' Subjectumot és Prédikatumot) egymás ellenébe ſzükség tenni, hogy egymássalvaló közök állítólag, vagy tagadólag's t.e.f. meghatároztathassék. Ha végre két itéletek tétetnek egymáshoz képest öſzve, 's egymással egybekapcsoltatnak, ebből kerekedik a' kihozás, melly az egygyététel képét viseli, 's mellyel a' gondolatsornak vége ſzakad. Mert noha én a' kihozáshoz új gondolatot tehetek egygyüvé, de ezzel semmi más új egygyeztetést nem ſzerzek, hanem csak amazokkal (mivel a' tételt, ellentételt, 's egygyétételt határ nélkül sokſzorozhatni és változtathatni) vagy formájokra vagy materiájokra nézve új 's új képpen, 's más meg más tekéntetben, élek. Tehát, tagadhatatlan, hogy a' Gondolkódásnak, és Gondolat-sornak alkotó réſze e' három: az értés, itélés, és kihozás, de formájokra, nem pedig materiájokra nézve: a' mellyre itt nékünk, mint mar többſzör mondánk, semmi gondunk. Azért, ha mí kitudgyuk, hogy' megy bennünk ſzükségképp' az értés, itélés, és kihozás végbe: a' gondolkodásunk' kiformáltatására is nyilván ſzert teſzünk.

§. 112.

Hogy mí valamit megértsünk, ſzükség azon külömkülömbfélékre lelkiesméretünket vetnünk, és mintegy viſzſzatekéntenünk, mellyek abban tudtunkra estek, azaz: az értésre mindenekelött ſzükséges az éſzrevétel (reflexio). Mert: hogy' egygyesíthetnénk mí azon valamelly tárgyban találkozó külömbkülömbeket, mellyek jegyeknek és

hatá-

határozatoknak is neveztetnek, egy képzetbe lelkiesméretünk' színe előtt, ha azok tudtunkra, és mintegy kezünkre nem volnának? Mivel az elsőben áll az értés, a' második pedig az észrevétel' hivatala: bizonyos az, hogy az észrevétel mindenekelőtt szükséges az értésre, 's a' dolgok' értelminek öszvealkottatására. Az észrevétellel tehát a' lelkiesméret egy tárgyra veti magát, és annak jegyeit, mellyek némelly világosabb pontokként jelennek abból előtte meg, kiveszi. Így tudgyuk-ki Péter' állatiságát és lelkiségét. Az észrevétellel a' tárgyot csupán magában tekéntyük §. 113. Az észrevétel annál jobban kivan fejtegetve, minnél könnyebben, minnél tartósabban, 's minnél függetlenebbül megy bennünk végbe (Anth. 267—271. l.) Mivel ezen észrevétel' kifejtegettetésére magok a' tárgyok is szolgálnak (Anth. 271.), és tapasztaltt dolog, hogy már a' harmadik esztendő tájban, föl szok a' gyermekekben a' látományos képek által serkenni, és a' képzést, kivált a' lélek' belső állapattyára nézve, követni szokta, erre már előre a' Nevelők jó fenékkövet vethetnek, az emberi élet, és terméfzet' nagy és termékeny látópiaczczának jó hasznát vetetvén velök. Elkezdvén a' jelenlévő dolgokon, a' láthatókra mindég mesz-szebb és meszszebb terjedvén, és kikérdvén a' nevendékeket, p. o. mit vesznek a' szobában, a' szomszédházban észre? Miből áll a' fa, a' fej, az ág 's a' t? Ennek Pesztalozzi az Anyák' kedvéért igen szép példájit adta. A' nagyobbakat, valahányszor a' sétálásból haza térnek, mindég számadásra kellene vonni, hol mit vettek észre? 's t. e' f. — De a' ki értésének jó fundamentomot akar szerezni, ki észrevételét kiformálni, 's meggazdagítani akarja, szükség, hogy maga is múlatozzék a' terméfzet' keblében, 's úgy mondván, itt legyen otthon. A' terméfzetiek új 's meg új, ritkánál ritkább, egymáshoz hasonló, vagy

külömb-

külömbféle jeleneteikkel ſzüntelen fejtegetik a' lélek' éſzrevételét. A' terméſzetnek, 's emberi életnek esméretsége nélkül olly tehetetlenségbe, 's veſzteglésbe süllyedünk, hogy minden nagyra, és jelesre alkalmatlanok vagyunk; az ő hozzájok ragaſzkodás nélkül ama' minden lelki ſzárnyokat ſzegő, minden emberi erőket ellankaſztó üresség-nek zsákmányi leſzünk. Hogy az emberi terméſzettel megesmérkedgyünk, hogy e' világhoz tartsuk magunkat, mindeneket az ő mivoltyok, lételök, tulajdonságik, munkálkodássok, czéllyaik ſzerént magunk előtt hordozzunk: ez olly ſzent parancsolat, melly mindenikünkből kiſzóll, 's mellyet soha se ſzabad vakmerően álthagnunk, ha e' földi létünket csupa tüneménnyé alacsoníttani nem akarjuk. Ama' teremtő eſzűek is kötelesek erre: ſzófogadatlanságok vakmerőségekkel büntettetik; oda veſznek, vagy az éſz-tévelődésnek martalékjaivá, vagy a' semmivé létel' prédáivá leſznek. — A' mi jelesen az embert illeti: az eſzrevétel' kimeríthetetlen kútforrása ő; egy halandó se tanúlhatá azt még egéſzen ki. Nem elég tudni felőle, hogy él, érez, mozog, esmérkedik, képez, gondolkodik, kíván, akar, vagy nem; hanem ezekfelett ſzükség mindazok' kútfejeit, törvénnyit, okait, jeleneteit, eltévedéseit, kicsapásit, ſzinte az Istenségig emelkedésit; ébren, nem ébren, egéséges nem egésséges állapatit, erejit, 's elgyarlódásit, mint a' ſzerencsében, mint a' ſzerencsétlenségben is kitudni annak, ki igazi ember' esmérettel akar dicsekedni. — De nem elég, hogy az ember csak magát és társait esmérje, azon ſzínpiaczczal is jól megkell esmérkednie, mellyen ő — nem mint némelly játéki király, hanem mint valóságos fejedelme a' látható teremtményeknek — jelenik-meg. Ezen terméſzet olly bő, olly külömbféle tárgyokkal kínál bennünket, hogy egyre izgattya a' mí rólavaló gondolkodásunkat, és éſzre-

vételünket; mindég új 's meg új, avagy ſzokatlan jelenetekkel viselös, mellyek tudakozódó kívánságunkat, reájok tekéntésünket, ingerlik; olly dicsö templom az, mellyben a' napporocskáktól fogva a' teremtés legföbb müvéig, az Emberig, minden e' mindenség' Urát ünnepli. Valami a' levegöben, ſzárazon, és a' vizekben pezseg, méltó mind a' mí esméretünkre: azonban az egéſz emberi élet is egyenlö egy cseppel az örökkévalóság' nagy tengerében. Siessünk tehát, 's fogjunk idején hozzá éſzrevételünk' kiformáltatására. — Az éſzrevétel' második tökélletesítö eſzköze annak gyakoroltatása, az Anthropologiában 272 l. mondottakra nézve.

A' Philosophiának egéſz története bizonyíttya, melly haſzontalanok a' tudományok' elömozdíttatására a' legderékebb gondolkodó tehetségek is a' terméſzet 's ember' esméretének bizonyos mértéke nélkül. Ezen esméretlenségnek tulajdoníthatni az elsö Jóniai, és Eleai iskoláknak homályos, és fundamentomatlan rendſzerit, mellyeket e' világ' alkotmánnyának, 's eredetének megfejtésére koholtanak. Abból ſzármaztak a' Sophistáknak ama' ſzójátéki is, és minden föllengésöknek ſzövevénnyi, mellyek magát Aristotelest, és Plátót is köz haſznú visgálódásaikban fennakaſzták, 's eltéveſzték; t. i. a' tudatlanok mindenekelött a' leg elvontabb értelmeken akadnak meg; az egéſz világról elöbb ſzoknak okoskodni, mint sem a' mindennapi jelenetekröl. Ezen ſzabású elmésség, a' terméſzeti, históriai, és emberröl ſzólló esméretek' hijjával lévén, adott okot a' Scepticusok' böllenkedésire, és azon éktelen törekedésikre is, mellyek által a' világosoknak—tartattakat béhomályosították, a' bizonyosoknak—vélteket pedig kétségbe hozták. Az úgy nevezett Scholaſztika rendſzer is arra mutat; hogy nagy gondolkodó erövel bírtak annak ſzerzöji, tagadhatatlan, 's csak azért jutottak megvettetésre, mivel illy mesterséges, öſzveſzerkeſztetett formájoknak igen esekély valóság-esméret (Sachkentniſs) a' materiája. Így van a' dolog más ſzázadokkal is. Azon okoskodók, kik más tudományokkal, és a' terméſzet, ember' esmé-

esméretivel szükölködnek, a' homályos elmefuttatásban eltévednek; vagy pedig némelly igen fáradságos csapásokon új szavakkal olly ó igazságokat hoznak fel, mellyeknek dicsőségök addig tart, míg a' szavak megnem értetnek; voltaképp' pedig az emberi bélátás' határát kilyebb nem viszik. Böhme Jakab soha olly esztelenkedésre nem vetemedett volna, millyennel magát nevetségessé tette, ha a' melly nagy és szakadatlan volt a' visgálódása, olly nagy nem volt volna tudatlansága is. De Spinozának mély elméje is hasznosabb munkákat szült volna, ha lelke, úgy mondván, önnön velején nem rágódott volna csupán; ha többet vett volna kivülről magába 's keveebbet közölt volna csupán magából. Annál fogva vált egy Bakó, Montagne, Montesquieu' Philosophiája olly fontossá, mint önnön, mint a' jövendő korokra nézve, mert az okoskodással a' világ' és ember' esméretét is egybekapcsolták. Ez által haladta meg Leibnitz is olly igen Kartesiust. Kánt' írásiban is, noha rendszere csak kevés okfőknek fe tegetésében áll, ezen terméfzet' 's ember esmérettel bővelkedő lélek uralkodik: melly őtet elrekesztgetett ír. smodgyának ellenére is becsesebbé tette, minden csupán metaphysikás fejtegetőinél — — mond Garve.

§. 114.

Ha valamelly jegyek, vagy tulajdonságok a' csupa észrevétellel kinem tudódnak, a' lelkiesméret' munkássága egymással összeveti az ő tárgyokat; ebben áll az összehasonlítás. Anth. 271. l. Ebben hármat venni észre: 1.) a' tárgyot, melly egymással egybevettetik, 2.) azon képzetet, mellyel egybevettetik. 3.) a' köztök lévő némünémű közöt. Ha számba nem veszszük azokat, a' miket a' képzetek mágokban tartanak, ezeket egybevethetni vagy a' lelkiesmérettel magával; hogy kitudódgyék miképp' képzellye azokat. Vagy valami mássokkal: ez által jönnek napfényre a' külömbfele tekéntetek (Beziehungen) és egymáshozképestvaló állapatok (Verhältnisse); az összehason-

hasonlítás által megtudni a) az egyenlőket, és hasonlókat, b) az ellenkezőket és külömbözőket, c) a' mi a' tárgy' külseje, és belseje d) materiája, 's formája. És vele a' dolgot tekéntyük egymáshozképest.

Melly igen függjön az öſzvehasonlítástól az Értés, lássuk némelly példákban. Minekutánna az Európaiak a' Latrok' vagy Lázár' ſzigetébe vetődtek elöſzör, 's a' partokon tüzet raktanak: az idevaló lakosok, azt soha se látván még, nem tudták mi légyen; azutánn nagy dorongokkal neki mentek, agyon akarták verni — valamelly élöállattal hasonlították öſzve. Egy délſzaki ſzigetbéli ember, kit Sürville 1769. eſztendöben erövel megfogott, a' hajóra hurczoltatván sokáig holtnak tettette magát; remélvén, hogy erre nézve majd a' tengerbe vetik — így menekedik meg ott bizonyos zsacskós patkány, 's egy bogár neme is a' fogságtól. 'S minekutánna neki bátoríttatott volna, és Makaoba érkezék, elnem hitethette magát, hogy a' házok erös merevedten állanak, míg megnem rázta azokat — mint a' fákat. — Tiana Atoui kis ſziget' fejedelme Meares Kapitány' nagy hajóját, míg a' kikötö helyen állott, Britanniai kis ſzigetnek állítá; minekutánna Chinába indúlt, nagy úſzó viskónak állítá azt. Libu Pelew ſzigete' Királlyának fia, kit Vilson Kapitány magával Angliába vive, midön Kantonban nagy hajóra üle; ezt súgá a' Kapitány' fülébe: be nagy ház ez! Mennél inkább rendesnek látſzott néki minden, minekutánna Londonba érkezett. Többiek között azt mondá az Angolyoknak: mindenre van házok; van útazásra házok—kocsijok; van hálásra házok-ágyok. — A' Neufoundlandiak nem lévén nálok semmi négylábú állat, midön a' nálok hajótörést ſzenvedett Angolyoknál legelöſzör kutyát láttanak, mellynek Sailor volt neve, megnem foghaták mi légyen. Minekutánna kecskét láttanak, ezt is Sailornak tarták; a' lovat nagy Sailornak. Mások pedig azon Kakuknak, melly az órát jelenté, éſzrevévén, hogy az Európaiak még nem adtak ennie, eledelt hordottak — az eleven madárral hasonlíták öſzve. — De hogy még jobban kitessék az öſzvehasonlítás' ereje, hallyuk egy Brasiliai Öregnek Lery nevü Francziával értekezését.

Gonnét

Honnét van, mond ö, hogy ti Francziák, és Portugallusok, illy meſzſze jöttök tüzellöért? Nincs-e nálatok is fa? Lery felele: „Van nálunk is fa, pedig sok is; de nem illyen mint a' tietek; festünk vele mint ti is.“ Br. „De minek olly sok?“ Lery: „Egygyetlen egy festönek nálunk több festenivalója van, mint sem a' mit te láttál egéſz életedben: ennek tehát magának nem elég egéſz hajó arbután fa.“ Br. „Mit mondaſz? Talán ez a' gazdag festö meg se hal soha?“ Lery. „Ö is ſzintúgy meghal mint más.“ Br. „Hát holta utánn kié leſz mindene, a' mit ſzerzett?“ Lery. „A' gyermekeié; ha pedig gyermekei nincsenek az Atyafiaié.“ Br. „Hát ezek nem élhetnének külömben el? Lery. „Elélhetnének.“ — Br. Most látom én melly bolondok vagytok ti Francziák és Portugallusok, olly meſzſze útazván, úgy erölködvén, azoknak kedvökért, kiket is ſzintúgy eltáplálhatna a' föld mint titeket. Nékünk is vannak gyermekeink, véreink, és ſzintúgy ſzerettyük öket mint ti, a' mint tapaſztalod: de mivel öket is eltáplálhattya a' föld, melly minket táplál, nem nyughatatlankodunk értök úgy mint ti! — — — Ezekböl áltláthattya kiki, melly sok függ attól, mivel, 's minémü látópontból hasonlítani valamit egymással öſzve. Löhr. 1. B.

§. 115.

Ezen öſzvehasonlítás annál inkább kivan fejtegetve, mennél inkább a' tárgy egymással áltellenben áll, 's mennél inkább tudgya a' lelkiesméret, hogy azok kettök. Fundamentomot vethetni ennek is a' nevelésben a' gyakorlás által: ha a) az egéſzen éreztethetö dolgoknál kezdvén, a' nevendékek előadgyák az ö közönséges és tulajdon jegyeiket; ha b) azutánn a' nem érezhetökre, millyenek az erkölcsiek, fordíttatik a' gyakorlás; ha c) végre egyforma értelmüek (synonyma) vétettetnek elö. — De az öſzvehasonlításnak tulajdon tökélletesítö eſzköze a' környülállásokban forgás; különösen pedig az ember-

esméret' dolgában: a' sokféle emberekkel közösködés. Ez által t. i. a' lelkiesméret azon dolog' mássára vetemedik, mellytől függ a' kívánt megtudás. Ezt az emberesmérete' dolgában e' következendőkből érthetni-meg. Az ember' terméfzete, hogy előbb magán kivűl él, azutánn tér magába vifzfza; előbb a' magától külömböző tárgyokon visgálódik, és úgy teként azutánn ezeknek mintegy vifzfzafzegett fénnyeknél magára: kivált a' belső esméretei, 's érzeménnyei mintegy utólhangjai a' külsőknek; ezek által fzükség azoknak felébreftetni előfzör, és csak az utólsóknak felcserélődéseik által tudatnak-ki az elsőknek további külömbözetei. Mivel némellyek' magokviselete nékünk tetfzik, és becses, másoké pedig vifzfzatetfzik, és megvettető: ennél fogva vefzfzük éfzre minnen tetteink' külömbözetit; ennél fogva vefzfzük azon erkölcsiséget, vagy hijános charaktert is éfzre, mellytől azok függenek. Ezen úttalmóddal tudósíttatunk emberi terméfzetünk' egyéb tulajdoniról is, mellyek azt felmagafztallyák vagy lealacsoníttyák; előbb mások' láttában fzükség azokat éfzrevennünk közönségesen, hogy magunkban is éfzrevégyük. A' ki magánosságban, vagy kevés emberek' társaságában él, attól az illy éfzrevételek annyira kinem telnek; mert a' köztök lévő külömbség nem olly fzembetűnő; az emberek' különössége nem vifzi őket olly könnyen annak megesméretére, a' mi tulajdona; mivel se az igen jelesnek, se az igen alávalónak példáji nem forognak eléggé előtte; 's így sok tulajdonsági rejtve maradnak. Mivel egygyik ember a' másikához egyformának látfzik lenni; 's a' hozzáfzokás ellankafztá, elhenyíté tudakozódását, tehát azon esméretre se tehet ő fzert, mellyre általlyában tehetett volna.

A' ki a' hajdani Rómának' nagy látó piaczán mint az erkölcsös Catónak, mint a' gonofz Catalinának

nának ſzemmel-látó tanúja volt; a' ki Cicerónak bölcsességét, és hazafiúiságát Clodius' eſztelenkedésivel, és háborgásival egybevethette: mintegy ſzükségképp' kéntelenített az erkölcsi tökélletesség, és romlottság köztvaló külömbözetet éſzrevenni. De nem mindenütt, 's nem mindenik társaságban akadhatni ám illy egymástól meſzſze eső grádicsozatokra. Minden ritka és különös csak a' ſzámosabb esetekben fordúl elő: tehát az embernek sok másokkal ſzükség öſzveköttetésben élni, hogy öſzvehasonlítása kiformáltattassék. Így van az egyéb teremſzetiek' esméretivel is a' dolog. A' mindennapit a' ſzokatlanoknál, a' közel lévőket a' távúlvalóknál fogva ſzokjuk éſzrevenni: a' ſzokatlanokra és rendkivűlvalókra pedig, a' mint mondám, csak a' sok esetek között bökkenni. 2). Az öſzvehasonlítást igen tökélletesíti az éſzjelenléte is. Ennél fogva a' lelkiesméret azon külömbfélének izgatását jobban megragadgya, melly az öſzvehasonlítással ſzokott megesni, 's se állapatyának igen kellemetessége, se az erős bényomat, se a' lélek' munkásságának eloſzlottsága, se a' jelenet' ſzokatlansága, azon változást elnem nyomhattya. Hogy tenni reá ſzert lásd §. 42.

§. 116.

Midőn a' lelkiesméret egy tárgyra veti magát az éſzrevétellel, 's öſzvehasonlítással, másoktól magát ſzükségképp' viſzſzatartya, azaz: figyelmez. Erre nézve a' figyelmezés is valóban az Értés' kiformáltatására ſzolgál. Ezen lelki munkásság önként is kifejtődik az emberekből az igen erős, hathatós, új, változandó, és váratlan bényomatokkal kivűlről, belölről pedig az igen eleven előterjeſztésekkel; ezt nevezem én vigyázásnak. De ſzántſzándékkal is reá ſzoríthatni a' lelkiesméretet bizonyos tárgyokra, az eltökéllett akaratnál fogva; a' mit én figyelmetességnek nevezek. Annál inkább kivan pedig fejtetve, mennél erősebb, meſzſze terjedtebb, és a' külső befolyásoktól függetlenebb. Lássuk, hogy' kellessék ezen

kifejtegetéshez kezdeni, hogy' kellessék folytatni, hogy' tehetni tökélletesítésére ſzert. 1.) A' lelket csak olly tárgyokra ſzükség figyelmeztetni, mellyek a' nevendékek' életekorához, és kiformáltatásokhoz ſzabattattak. Tehát az első eſztendőben csak érzékiek legyenek azok; mivel illyenkor a' lelket csak az érzékiek hattyák-meg: 's csak ezeket fogja az meg. Mennél jobban gyakoroltatnak idővel az érző eſzközök; mennél hathatósabbak leſznek az érzékek, mennél erősebben ingereltetnek a' tárgyoktól, annál jobban kifejtődik bennök a' figyelmetesség is. A' ki ekkor a' lélektől ezt kívánná, hogy az érzékek alá nem vettetett dolgokra figyelmezzen, bizonyára terméſzetlenséget kívánna. 2.) A' figyelmetesség meddig tartson, ezt is az életkorához ſzükség mérsékleni. Elöſzör nem ſzükség azt továbbá terjeſzteni, mint sem magának a' gyermeknek tetſzik; hogy a' figyelem viſzſza ne tessék néki. A' lélek' ereji elöſzör olly gyengék mint a' testi eſzközi. 3.) Mennél gyakorolatlanabbak a' lélek' ereji, annál inkább nem kell öket több tárgyokkal egyſzerre foglalatoskodtatni. Éppen ezzel gyengíttetik-el a' figyelmetesség, hogy sok látni és hallanivalóval foglalatoskodtatik; mivel a' lélek' munkásságának ereje annál csekélyebb, mennél nagyobb a' kiterjedése: mert többfelé oſzlik. Előbb is reá ún; mivel lankadtságából érzi, hogy elégtelen mind azoknak megfogására. Azért a' gyermekek valamelly képes könyvben, mennél tovább, annál ſzaporábban áltröppennek a' tárgyokon, utóllyára nem is gyönyörködnek bennek. Csak idővel kell megſzokniok az egyſzerre több tárgyokravaló terjedést. 4.) Elöſzör tanácsos tehát mindent, valami csak a' lélek' figyelmét igen eltévelíthetné, eltávoztatni; azért nem kell a' testi erők' foglalatoskodásival az értelem' gyakorlását öſzvekötni; vagy ha valamire figyelmeztetni akarjuk a' nevendéket

déket, nem kell több a'hoz hasonlókat egygyütt megſzenvednünk. Tehát valamelly terméſzeti gyüjtemény alkalmatlan volna a' terméſzét-tudomány' elöadására. Csak akkor helyes az, midön a' lélek az elvonáshoz is hozzá ſzokott. 5.) Az Ifjak annál figyelmetesebbek valamelly tárgyra, mennél inkább öſzvefügg az öſztönikkel, hajlandóságikkal, lelki foglalatoskodtatássok. A' mi terméſzetes tudakozódássokat táplállya; a' mi bennek egéſzen kellemetes, vagy vegyes érzéseket okoz; a' mi várakozássokat neveli; hajlandóságikat elömozdíttya, vagy reájok nézve haſznosnak látſzatik lenni, azt figyelemmel halgattyák. 's visgállyák. Ellenben a' mi öket nem illeti, azon csak eloſzolnak. Tegyük tehát illy fontossá nékik azt, a' mire öket figyelmeztetni akarjuk. A' hol a' haſznonak, vagy gyönyörüségnek képzetével közvetetlenül nem élhetünk, nyúllyunk a' közvetösökhez; p. o. ha a' nevendéket a' mozdúlat' törvénnyeire akarjuk figyelmetesekké tenni, terjeſzſzük elöre elejbe, hogy ez a' billiárd-játéknak fundamentoma, 's t. e' f. A' becsület-öſztön, a' vetélkedés, közönséges öſztön mindenre: ennél fogva pótollyuk tehát ki a' hajlandóság', vagy haſzon' hibáját. Ez által hozzá ſzokik a' lélek a' maga ráfüggeſztéséhez minden híre nélkül is. 6). A' figyelmezés a' ſzabadakarat alá is van felettébb vetve: ha ezt reábírjuk a' maga eltökéllésre, legjobban kiformállyuk azt. Annál inkább eltökélli pedig magát a' ráſzorításra a' ſzabadakarat, mennél fontosabbnak, ſzükségesebbnek látſzik az értelemnek azon esméret; mennél ſzorosabb öſzvefüggést talál az éſz közötte, és boldogúlása között, 's a' t. Ha tehát világosan elöterjeſztetik annak gyümölcse, tökélletesítése, — — lehetetlen, a' ſzabadakaratnak reá nem hajolni. 7). Vannak a' figyelem' kifejtegetésének tudományi eſzközei is. Illyenek e' következendök: a) a' gyermeki korban;

ban: ha a' nevelő a' nevendékekkel Szokrates' módgya ſzerént bánik, a' tudakozódás által t. i. A' jól válaſztott kérdésekkel mintegy kéntetni öket a' figyelmezésre az alkalmatosan felelés végett. b) A' gyermeki és ifjúi korban: az érzékiekre figyelmezni, igen reá ſzokni a' rajzolás, festés, musikálás, földmérés, 's t. e' f. mesterségek által. Az elvontt tárgyokra igen reá ſzokni a' ſzámvetés, betűvetés, és más tudákos gyakorlások által, kivált ha a' tételek, 's vételek betéve oldattatnak fel, és mutattatnak meg, előſzör ugyan magánosan, azutánn társaságban, 's zörgés és lárma között is. — Azoknak, kik ifjontan e' pontban kiformátlanúl maradtak, és sokſzor keservesen panaſzolkodnak, hogy akármint akarnak is figyelmezni, még se figyelmezhetnek: elölről ſzükség csak nem ezen eſzközökkel élést kezdeniek, és rendin folytatniok a' gyakorlást. De azt is ſzükség tekéntetbe venniek, hogy nem az eloſzlássok okozza-e ezen figyelmetlenségöket? Illyenkor ennek kútfejeit: az indúlatosságot, a' vágyódásokat, a' képzelődés' mértéktelenségét 's t. e' f. ſzükség magokban elfojtaniok. Lásd §. 45—6—7.

Ha az éſzrevétellel egygyesült figyelmezés a' végre ſzolgál, hogy valami helyesen öſzvehasonlíttassék: ezen foglalatosságunkat én megfontolásnak (Überlegung) nevezem. Mivel ekkor a' tárgyok mintegy mérőbe vettetnek a' lelkiesmérettől. A' környülállásinkra, ſzeméllyünkre, azokra, kikkel közünk van, a' helyre, hol forgunk, az idöre, mellyben vagyunk 's t. e' f. való figyelmezést pedig (Besinnung) én meggondolásnak nevezem. A' ki így magát megtudgya gondolni, ö kellemetes és ſzerencsés is; ellenben viſzſzás, 's — minden lépése botlás. — Ama' nagy Nevtonról olvasni (Gallerie Tom. I.) hogy illy maga megnem gondolásában, midön egy derék Aſzſzonyság mellett dohányozott, ennek ujját kapá, hogy a' pipájába a' tüzet bellyebb tömje, a' pipa-ſzerſzám helyett. 's minekutánna elsikóltotta a' Dáma magát, ekkor vette éſzre hibáját.

§. 117.

§. 117.

Midőn a' lelkiesméret valamelly képzetre olly végből figyelmez, hogy azon részképeket belőle kivalaszsza, mellek másokkal is közösök, a' többieket pedig tudtán kivül ejtse: ekkor elvonással él (Anth. 273. l.) Ezen részképek, mellyek valamelly képzetből, vagy esméretből elvonattatnak fundamentomi minden külömbözetnek, és megesmérésnek tulajdonképp': mivel nálokfogva minden az, a' mi általlyában; p. o. Aesopot és Mendelsohnt kiesmértette, megkülömböztette az ő czipós hátok; az embert közönségesen kiesmérteti és megkülömbözteti az ő okossága. A' czipós-hát, és okosság tehát elvont részkép, vagy külömböztető jegy. De ezen elvont képek, vagy jegyek fundamentomi minden értelemnek is, a' mint jövendőre megláttyuk.

Különös az itt, hogy azoknak munkáji nyertek legnagyobb befolyást az emberi nemzetre, kik az elvonás' dolgában nagy tökélletességre jutottak, mint Aristoteles 's a' t. Mi a' Plató' munkája is a' közszövetségről egyébb illy elvonás? — Másodizor azok, kik a' jegyzésekben igen szerencsések voltak. Montaigne, Montesquieu, Hume, 's Garve, legderékebb munkáji nem illy jegyzetek e? — T. i. ezeknek elmélkedési az emberi gondolkodás alá mintegy tüzet raknak, 's felforrrallyák azt: ellenben azok, kik illy észrevételek nélkül szükölködnek: azt ellankasztyák, csak elhütik. Ebből elgondolhatni, melly igen szükségesek légyenek az illy jegyzetek az értelem táplálltatására.

§. 118.

Ezen elvonás annál inkább kivan fejtegetve, mennél erősebb, és messze terjedtebb. Ez önként a' lélekből legkevesebbé fejtődik-ki, hanem szánszándékos maga reá szorításával (Anth. 274.);

azért

azért a' gyermekek igen alkalmatlanok az elvonásra. Azomban e'hez is hozzá fogattathatni velök okkal móddal: ha azon egéſz képzetröl, vagy esméretröl, mellynél fogva a' tárgy öket megillette, annak egéſz réſzeire kelünk által; azutánn a' jegyeket felkerestettyük velök egygyenként: itt is a' könnyebbröl ſzükség a' nehezebbekre elölépni: mindenekelött a' ſzembetünöket, azutánn a' finomabbakat válogattatván-ki; végre azokat kell velök feljegyeztetni, mellyek minden egyenlö tárgyokban feltaláltathatók. Ha a' mellékes dologban hibáznak, azzal nem kell törödni; ha a' megkülömböztetésben véttenek, ezért arra kell öket büntetni, hogy újra nézzék-meg, 's t. e' f. — ſzándékkal pedig kifejtegethetni az elvonást 1.) reá ſzokás által. T. i. akármelly foglalatoskodásnak többſzöri ſzakadatlan gyakoroltatása arravaló kéſzséget ſzerez bennünk, melly reáſzokásnak neveztetik. Ennek igen fontos tulajdonsága ez, hogy a' ſzenvedös változásinkat, millyenek a' megérdekeltetés, képſzövetkeztetés, képzelödés 's a' t. erötleníti. valamint a' limbalódás a' felvontt húrokat; a' mí tölünk függö változásinkat pedig, millyen a' gondolkodás, itélettétel, okoskodás, erösebbíti, valamint a' tüzelö a' lángot. A' ki tehát többröl többre reáſzoríttya magát egy bizonyos képre, az mindég kevesebbet és kevesebbet ſzeved a' rajt' alkalmatlankodó érdekeltetésektöl, képſzövetkeztetésektöl, és képzelödéstöl; elválaſztó és kirekeſztö ereje pedig nöttön nö: így marad a' felvett tárgy lelkiesméretének ſzíne elött ſzabadon. 2.) Valaki e' végre idöröl idöre a' magánosság' ölébe veti magát, igen elösegíttetik az elvonás' dolgában. Ekkor az új, 's meg' új bényomatok magoktól megfogyatkoznak; a' képújításnak sincs olly tápláltatása: tehát a' lélek azon csapásából, mellyet vett magának, olly könnyen kinem téríttetik; ſzabadabban folytattya nyomozá-

mozásit, és bizonyosabban czéllyát érheti. Azért ismét mind azon nagy lelkek, kik az elvont tudományokban örök dicsöséget érdemlettek, ezen magánosság' meghittyei voltak.

Azomban, hogy Sirakusa városa a' Rómaiaktól ostromoltatott, Archimedes azon gondolkodott, hogy miképp' menthetné meg hazáját tovább is vég veszedelmétől. A' mint azok a' falaknak rohantak, ő egy szobába vonta magát, és védelemmakhinák' kigondolásán törte a' fejét, 's olly erösen veté erre magát, hogy a' szobájába toppant katonát se tudta-meg; 's minekutánna végre észre vette is, ez egyre kérte ötet, hogy foglalatosságiban ne háborgassa. A' katona pedig kardot rántván megölé Archimedest, nem tudván, melly nagy elmét végez ki e' világból. Bernoulli is ezen reászokásnál fogva arra ment, hogy a' gyermekinek zsinati között dolgozá-ki a' leghíresebb mekkoraságokról szólló munkájit.

§. 119.

Az észrevétel, 's elvonás' következése az elhatározás és egyberakogatás (Determinatio, et Conbinatio). Az első által bizonyos megtudott jegy tulajdonítatik a' gondolatitárgynak, és ez ezzel közelebb elhatároztatik, vagy mintegy szorosabb megyék közé rekesztetik; a' második által ama' jegy a' többi hozzá tartozó képezetekkel egybetétetik: ezen lelkünk' munkássága egy névvel egygyéformálásnak is mondattatik (Lásd Anth. 217. 280). Ha csak azon jegyek tulajdonítatnak valamelly tárgynak, azok rakattatnak egymással egybe, mellyek annak egyedül sajáti a' megérzésben, vagy képzetben: akkor a' tárgy egygyetlen egy (individuáltatik). Illyen ez: Sardanapal Bucefal. Ha azon jegyek tulajdonítatnak a' gondolkodásbéli tárgynak, azok rakattatnak egymással öszve, mellyek másokkal is közössek: akkor

az

az közös leſz. Illyen ez: Király, Ló, 's a' t. Az elhatározásnak és egyberakogatásnak folytatásával mindég lejebb és lejebbvaló értelem kerekedik ki; azaz: mennél több 's több jegyeket tulajdonítunk valaminek, többeket rakogatunk hozzá, annál alsóbb, keskenyebb értelmek ſzármaznak, mellyek a' fellyebbek alá, és magok közt öſzverendeltethetnek. P. o. így ſzármazik ezen tárgyból valami mindég keskenyebb és keskenyebb, 's határozottabb értelem: lévő, élő, állat, ember, Európai, Római, Polgármester, Ciceró!! Ebben olly különbözőleg foglalatoskodhatik az értő erő, a' hányféle a' különböztető jegy, 's a' hány tekéntetből esik a' különböztetés. Így formáltatik az ember' közös értelmétől ez is: mesterember, napſzámos, cseléd. Ebből kutya, ez: agár, kopó, visla 's t. e' f. Az elhatározas, és öſzverakogatás végbemenetelével egy egéſzen, telyesen meghatározott értelem kerekednék-ki (notio omnimode determinata); azaz: ollyan mellyhez már semmi más határozatot se lehetne gondolni: de mivel a' lehetséges (állítólag és tagadólag, vagy is: ellenmondólag, ellentett) mondatmányok, mellyeket a' dolognak tulajdoníthatni, végnélkül sokak, tehát a' gondolatbéli határozhatásnak soha se ſzakadhat vége, 's azért gondolatképp' egy értelem se egéſzen meghatározott; csak a' külső és belső érzékre nézve határoztathatik-meg valami egéſzen, ha t. i. több új jelenetet nem tudni arról meg: de ez nyilván a' Logika tartománnyába nem való.

Az elhatározás és öſzverakogatás ſzintúgy egymással jár mint az éſzrevétel és figyelmezés. Mert ha határoſſz; ſzükség azon jegyet, mellyel határoſſz, a' többiekkel öſzverakod, és ha öſzverakosgatódol, ezt csak a' meghatározó jegy által teheted-meg. Se egygyikre se másikra pedig ſzert nem tehetſz, egyéb ha a' jegyeket előbb éſzreveſzed, 's a' többitől elvonod. Az is nyilvánvaló, hogy ezen elhatározás, és öſzverakogatás némű-

némü itélet tételen épül. Mert: mi által kellessék valamit meghatározni? és mit kellessék egymással öſzverakogatni? Ez csak az itéléssel tudódik-ki. Az elhatározás és öſzverakogatás, vagy egyſzóval a' formálás az itélettétellel ſzorosan egybefügg. Annyira van amaz kiformáltatva, és fejtegettetve, mennyire ez: azért ezen lelki foglalatosság' kifejtegettetéséről itt külön nem ſzólunk.

Végre azt is ſzükség itt éſzrevennünk, hogy az értelmek' alkottatásában ezek ſzerént a' Gondolkodás hol éſzrevétel, 's figyelmezés, hol pedig elhatározás, és öſzverakogatás-képp' jelenikmeg; azért ezek csupán a' gondolkodó erő' mindannyi különös tehetséginek munkáji: ezek közvetetlenül a' megértés' kezére dolgoznak. Az éſzrevétel, 's elvonás arra mintegy kaput nyit; az elhatározás és öſzverakogatás az értő erőt felingerli, hogy fogván az egyberakogatott jegyeket egygyüvé képzellye magának: ebben áll az értés; a' dolog illy egyberakogatott jegyeinek egygyüvé képzete, teſzi annak értelmét (Lásd Anth. 280—284). Lépjünk már ezen új világba.

Az Értésről különösen, vagy is: a' Dolgok' értelmiről.

§. 120.

Az értelmek olly képzetek, mellyek máshonnani képzeteknek egybekapcsoltatásával, és így valamelly képzett külömbkülömbeknek a' lelkiesméret felsőbb egygyesítésébe felvételekkel, alkottatnak. Az értelmek tehát egygyesített külömbkülömbekből, 's ezeknek képzetéből állanak.

Kant azon Logikájában, mellyet Jäsche közre bocsátott, a' dolgok' értelmit három kútfőkből ſzármoztattya: az érzékiségből, az értő erőből, 's az éſzből: a' mennyire azon egygyesített külömbkülömb képzetek ezeknek valamellyikéből veſzik eredetöket. 'S innét az értelmeket előbbről kétfelé oſztya:

oſztya: jelenetbéliekre, és nem jelenetbéliekre (empirische, und reine). De ezt mi a' Metaphysikába hagygyuk, mellynek tartományába való tulajdonképp'. Mert a' Logika azzal nem törödik, honnét vetetett légyen a' gondolnivaló. — Azt méltó itt észrevenni: hogy az értelmek többnyire mások' tudósításából ragadnak reánk; némelyeket mi csinálunk ugyan, de világos tudtunk nélkül; némellyeket a' Bölcsek önként, és tudva alkotnak magoknak.

§. 121.

A' végve, hogy mi a' megértés' terméſzetét különösen is kitanúllyuk, ſzükség annak munkájit, a' dolgok' értelmit, minden látható oldalról megvisgálnunk. Az értelmek' visgáltatásához csupán két oldalról férhetünk: vagy azt visgálhattyuk, hogy' legyenek magokban? vagy azt, hogy' legyenek egy máshoz képest? Az értelmeket magokban visgálván, nézhettyük öket a) nagyságokra, vagy mennyiségökre nézve, és b) öſzvealkottatásokra, vagy millyenségökre nézve. Ha pedig egy máshoz képest tekéntyük: nézhettyük öket, hogy' vannak egy vagy több értelmekhez képest? és hogy' vannak a' gondolkodó erőhez képest? Innét négy látó pontból visgálhattyuk a' dolgok' értelmit: az ő mennyiségökre, az ő millyenségökre, az ő tekéntetésökre, 's az ő módosúlássokra nézve.

§. 122.

Az értelmet magában visgálván: azt venni észre, hogy mindenik értelem némünémű nagyság (Quantitas), a' mennyire az külömbkülömb képzeteket foglal magában. Valamelly értelémbe a' több képzetek kétféleképp' egygyesülhettek: elsőben lehetnek jegyek gyanánt benne: ekkor az értelem egéſz képzetſzerű (Total Vorſtellung), és

azon

azon külömbkülömbek, mellyeket magában tart, annak réfzfzerű-képzeti (Partial Vorfiellungen). Illyen ez: Planeta = olly gömbölyű setét testek, mellyek a' naptól kölcsönözik az ő világosságokat. Ezen értelem' jegyei: a' gömbölű, setét testség 's a' t. az egéfz értelemnek fzint annyi réfzei is egyfzersmind. Ezen képzetekben, mellyek az értelemben mint annyi jegyek gondoltatnak, vagy azt mint réfzek öfzvealkottyák, áll annak foglalattya. De másodfzor azon külömbkülömb képzetek, mellyek egy értelemben vagynak, úgy is egygyesülhettek, hogy alatta, mint bizonyos jegy alatt, legyenek: ekkor az értelem közös vagy főbb fzerű; 's a' külömbkülömbek, mellyek belé értetnek, különös, alattavaló képzetek. Így ez az értelem Planéta: ezeket is magába egygyesíti: Merkurius, Venus, Föld, Márs, Vesta, Junó, Pallás, Ceres, Jupiter, Saturnus, Urania. Ezek semmit se tehetnek ollymit, a' mi az ő értelmökkel (Planéta) ellenmondó volna. Azért ennek foglalattya azoknak regulázója is. Ezen külömbkülömbekben, különös, alattavaló, képzetekben, mellyeknek az értelem közös jegye, vagy regulázója, áll annak tartománnya, vagy kiterjedtsége.

Azért a' Philosophusok az értelem' nagyságát kétféleképp' tekintik: erejére nézve (quantitas intensiva) és kiterjedtségére nézve (quantitas extensiva): az elsö esetben gondollyák az értelem' foglalattyát, a' másikban ugyan annak tartománnyát.

§. 123.

Az értelem' nagyságának ereje, 's kiterjedtsége fordított állapatban vannak egymáshoz; mert: mennél nagyobb annak foglalattya, azaz: mennél fzámosabb jegyek vannak benne, annál kisebb annak tartománnya, annál kevesebb képzetek tar-

toznak alája. 1). Mennél nagyobb valamelly értelem' foglalattya, annál kisebb annak tartománnya: mert annál több jegyeket tart az magában; 's annál inkább elvan határozva (§. 119): tehát annál kevesebbeknek lehet az tulajdona, p. o. ezen értelemnek: Mesterember; bővebb a' foglalattya mint sem ezé: Ember általlyában; mert olly jegy is találtatik az elsőben (ez: Mester), melly a' másodikba egygyesítetve nincsen: azért több is az ember általlyában, mint a' Mesterember különösen. Ez pedig annyi, hogy mennél nagyobb valamelly értelem' foglalattya, annál kisebb a' kiterjedtsége. 2). Ellenben: mennél nagyobb valamelly értelem' kiterjedtsége, annál kisebb annak foglalattya. Mert annál számosabbak ekkor azok a' képzetek, mellyek bizonyos jegy alá tartoznak: ez pedig csak úgy eshetik-meg, ha a' tárgy határozatlanabbúl hagyatott; ha ez vagy amaz jegynél fogva többé elnem rekesztetett a' tartománnya, p. o. ezen értelemnek: Ember nagyobb lévén a' kiterjedtsége, mint sem ezé Európai: kisebb is a' foglalattya: mert benne ezen jegy, ezen elhatározat: földünk' első, legjelesebb részének lakosa, jelen nincsen. Ez pedig annyi mint: mennél messzebb terjedt valamelly értelem' tartománnya, annál szorosabb annak foglalattya. Ezekből kitetszik, hogy az értelem' nagyságának ereje, és kiterjedtsége fordított állapatban van egymáshoz.

Bizonyos az, hogy mennél főbb értelmekkel bír valaki, annál gazdagabb a' bélátása állapattya. Kevés, sőt ezen egygyetlen értelemmel is: valami béláthatni ugyan mindent, a' mi csak gondolatinkban, 's gondolatink kívül lehetséges; de jaj annak, ki illy csekély értelmekkel kéntelenítetik megelégedni. Általát ő ugyan mindent, de csak merő üresség lebeg előtte. Azért sikeretlenek azon oktatások, és tanúlások is, mellyek csak általlyában (Encyclopedice) mennek végbe, 's részen-

réſzenként, különösen a' tudományt bénem foglallyák. Azok csak ſzínes esméretséget ſzerzenek; ezek pedig fundamentomost. Ott az esmérő erő az esméret' egéſz tartománnyára kiterjed, és mindent mintegy sürü homályban néz; itt némelly pontokra vonódik öſzve, 's azzal, a' mit lát, világosabban, meghatározottabban esméri-meg. Úgy van t. i. az esmérő erővel is a' dolog mint más világítóval. A' ki égő fáklyájánál setét éjjel visgállya a' terméſzet' állapattyát, a' mit megsajdít is, homályosan esméri-meg, ha a' ſzobában, vagy réſzenként visgálódik nála, boldogúl.

§. 124.

Az értelem' nagysága erejére nézve annál bővebb, mennél több, 's annál ſzükebb, mennél kevesebb jegyeket tart magában. Ha az értelem' foglalattya olly kicsin, hogy már kisebb nem lehet; hogy a' mí határos gondolkodó erőnk egynél több jegyet abban éſzre nem vehet, illykor az értelem egygyes (notio simplex): ha pedig egynél több jegyeket is válaſzthatni abban külön, mennyire ez megesik, annyira öſzvesült, vagy többes az értelem. Midőn előadgyuk azon jegyeket, mellyek valamelly értelemben vannak, ezt magyarázzuk (Erklären). Azért az egygyes értelem magyarázhatatlan.

Minden értelem magában öſzvetett: mivel mindenikében külömbkülömbnek ſzükség egygyesítve lenni. Csak ſzétfejtegető erőnkhez képest, melly bizonyos határok közé ſzoríttatott, válik valamelly értelem egygyessé. Illyenek azok, mellyek 1.) közvetetlenül a' külső és belső érzékek' megsajditása alá esnek, p. o. a' vörös, zöld, kék 's t. e' f. ſzínek, mellyeket a' külső érzékekből tudunk meg csupán. És ezek: én, lenni, tudni, munkálkodni 's t. e' f. mellyeket a' belső érzéknél fogva sajdítni meg. Illyenek 2.) mellyek az érzékek' közvetetlen sajdításától legtávúlabb esnek, 's úgy támadnak, ha minden mással közös jegy elvonattatott tőlök. Illyen ez valami: ezt csak

ezen egygyetlen jegy tartya fenn: gondolhatóság. — Ebből az is kitetſzik a) hogy valamelly értelem egygyik tudományban egygyes lehet, a' mi a' másikban nem az; p. o. ez: kékſzín; a' Teremétzet' tudománnyában többes: mert réſzekre oſztatik. b) Valami egygyes értelem lehet egy rövid és gyakorlatlan látásúnak, a' mi nem az egy másiknak, kinek pillantása hathatósabb, 's kifejtegetettebb. Van tehát képesleg egygyes értelem is; és pedig mint a' tárgyra, mint a' gondolkodóra nézve (relative simplex notio objective, et subjective). Ha ki az egygyes értelmeket, mellyek több jegyeket magokban nem foglalnak, némelly ſzét-tétellel adgya elő: mivel ez a' fejtegetés magokat az értelmeket nem illetheti, ſzükségképp' csak nevöket illeti. És ezen épül a' dolog és név magyarázat között lévő külömbség.

§. 125.

Az értelem' nagysága kiterjedtségére nézve is annál nagyobb, mennél több, 's annál kisebb, mennél kevesebb képzetek vannak alatta. Ha valamelly értelem' tartománnya olly kicsin, hogy a'hoz csak egygyetlen egy képzet tartozik: millyen ez: Bucephal, Árpád, 's a't. egy tárgyú értelem (Individuum); mert egy tárgy' látásához köttetett közvetetlenül. Ha pedig valamelly értelem' tartománnyába nem csak egy képzet tartozik, az közös tárgyú. Illyen ez: Ló. A' közös tárgyú, ha valamennyi egy tartománnyba tartozik, mind maga alatt érteti: közönséges; kijelentetik állítóképp' ezekkel: minden, minnyája, kiki; tagadólag pedig: senki, semmi, egy se, 's t. e'f. Ha pedig csak egy réſzét érteti az egy tartománnyba tartozóknak maga alatt: réſzſzeréntvaló, különös; kijelentetik ezekkel: némelly, valaki, valamelly 's a't. Midőn előterjeſztyük az értelem' tartománnyát; előſzámlállyuk azon tárgyokat, mellyek az értelem alatt vagynak: ezt feloſztyuk. Ennél fogva tehát egy értelemnek mások úgy rendel-

delletnek alája, hogy az főbb, és közösképp', ezek meg' alattvaló, és különösképp' jelennyenek-meg. Látnivaló, hogy az egy tárgyú értelmeket felnem oſzthatni.

Az egygyes értelmek' tartománnya legkisebb is egyſzersmind: egynél több jegyet nem foglalván magokban, egéſzen magok' tárgyára határoztatnak-bé. Azért eloſzhatatlanok is tulajdonképp'

§. 126.

Magokban visgálván az értelmeket, azt is ſzemmel kell tartanunk, a' külömbkülömbeknek egygyesültét mikép' képzi magának a' lelkiesméret? A' lelkiesméret' ezen grádicsában, mellyel a' gondoltat magának képzi: vagy is azon tökélletességben, vagy tökélletlenségben, mellyben a' külömbkülömbeket és az egygyesítést maga elejbe terjeſzti §. 120. áll az értelmeknek öſzvealkottatása, vagy millyensége.

Innét az értelmek' millyensége függ a' képzés' tulajdonságitól: mellyek tulajdonképp' ezek a' világosság és az Igasság. Lásd §. 82.

§. 127.

Mennél világosabban, mennél nyilvánságosabban képzeltetik az értelem, midőn gondoltatik: annál tökélletesebb magában az ő logikai tökélletességében: mert annál inkább az, a' minek ſzükség lennie; t. i. külömbkülömb képzeteink' megkötője, sinórmértéke, igazgató formája, ſzemélyviselője (Lásd. Anth. 280. 1. l.). Ellenben ha nem képzettetik világosan (ha homályos, nyilvántalan): az értelem tökélletlen gondoltatására nézve. A' világosságot, és nyilvánságot tehát úgy tekénthetni mint az értelem' tökélletességének fő grá-

dicsait; ellenben homályosságát, nyilvántalanságát mint tökélletlenségének fő grádicsait: mellyek között azonban sok lépcsőknek hely marad. Az értelmek tehát millyenségökre nézve négyfélék: világosok (notiones clarae) és homályosok (n. obscurae); nyilvánságosok (n. perspicuae) és nyilvántalanok (n. inperspicuae)

Ezen kifejezések nyilván a' látástól kölcsönöztettek: ha én setétben, vagy távúlról látván valamit, elnem esmérhetem, tuskó légyen e az, vagy bokor, vagy ember, 's t. e' f.: az nékem homályos. Ha felderülvén, vagy hozzá közelebb jutván, elesmérem, hogy biz az se nem tuskó, se nem bokor, vagy más e' féle, hanem ember: akkor már azt világosan látom. Ha tudván is hogy ember, de nem tudom mellyik? azt én még egéfzen tökélletesen nem látom, még nyilvántalan, hogy ki légyen. Ha olly fzemfényre veſzem, hogy benne a' fzomfzédomat kiesmérem: ekkor már nyilvánságosan látom ötet. Az igen távúl, vagy setétben lévöknek a' határozatit is eltéveſztni; úgy látſzanak, mintha fátyollal volnának beborítatva; úgy se külömböztethetni meg azokat, mint valamelly egéſzeket. A' kelletinél meſzſzebb lévöknek egygyes réſzeik (az ö külömbféléik) rejtetnek el előttünk, és csak mint egéſzek (mint egygyek) jelennek meg az ö tulajdon határaikban. Az illendőképp' közel lévök az ö külömbféle jegyeiket is kinyilatkoztattyák. Innét ſzármazik a' látományoknak homályossága, 's a' t.

§. 128.

Minden értelemmel képzeni valamit. Ha én azt, a' mit egy értelemmel képzek, más értelmek' tárgyaitól, és így azon értelmet is más értelmektől, kelleti ſzerént közvetetlenül megkülömböztethetem, a' nélkül, hogy annak jegyeit egygyenként kikeresnem kellessék: ez illyen értelem világos. Ekkor az értelem' tárgya az ö elhatározott egységében jelenik-meg az én lelkiesméretem előtt;

p. o.

p. o. a' ki az aranyt a' több érczektől mindég, valahányszor előfordúl, megkülömböztetheti: ő az aranynak világos értelmével bír; ha annak ásványi részeit elő nem számlálhattya is. — Ezen világosságnak grádicsai is vannak: mennél többektől külömböztethetni-meg valamelly értelemmel képzett tárgyot, annál nagyobb az értelem' világossága, és ellenben: p. o. az aranyot úgy is megkülömböztethetni az érczektől, hogy megválaszthatván az ezüstől, réztől, czintől, óntól, vastól, de a' finom tompaktól és nehéz platinától megne külömböztethesd; a' ki az aranyot minden ércztől megkülömböztetheti, kivévén az egy finom tompaktól nem, az világosabb értelemmel bír az aranyról, mint sem olly, ki azt se a' finom tompaktól, se a' nehéz platinától megnem külömböztethetné. Azon értelem, mellyel ennek tárgyát minden másoktól megkülömböztethetni, egészen világos; ama' pedig, mellyel a' tárgyot egynémellyektől megnem külömböztethetni: némű tekéntetben homályos (Hell-dunkel); világoska. Ellenben, ha az értelemmel közvetetlenül az ő tárgyát a' lelkiesméret megnem tudgya másoktól külömböztetni, homályos az. Ennek is vannak grádicsai; t. i. valamit vagy semmitől, és éppen nem külömböztethetni-meg, vagy csak egytől, mástól, és bizonyos részinyire, nem. Ez homályoska, és összefoly a' világoska értelemmel.

A' dolgok' világos értelmében áll tulajdonképp' a' Megvilágosodás. A' valóságos megvilágosodás abban áll, ha magunknak és másoknak világos értelmeket szerzünk. Akkor vagyunk igazán megvilágosodva, ha a' dolog' világos értelmivel bírunk. Mivel a' világos értelmek, vagy csupa esmértetők, vagy tételek: a' megvilágosodást is kétféleképp' tekénthetni: az esmérendő és a' tejendő tárgyokra, azaz: jussainkra és tiszteinkre nézve. Az első rendbéli megvilágosítás

által kitanúllyuk a' dolgokat tulajdonságikra és egymás képestvaló állapattyaikra nézve. A' második által tanúllyuk az igasságot és igasságtalanságot, jót és roſzſzat, magunkviseletére helyesen megkülömböztetni. Mivel a' külömböztetés, mint csupa tudás minket nem bír magától arra, hogy az egygyiket akarjuk és cselekedgyük, 's a' másikat ne akarjuk, ne cselekedgyük: tehát a' megvilágosítás (kivált a' tejendőket intéző (practica) elömozdíthattya ugyan az erkölcsiséget a' jó akaratú emberekben: mivel azzal hivatalikat és kötelességiket helyesebben megesmérvén, ez az esméretség új öſztön azoknak tekéntetben-tartássokra minden jó indúlatúakra nézve: de ha ez a' jó akarat, és indúlat hibázik, minden megvilágosítás hiábavaló. Az Embert tehát emberré akarván formálni: ſzívét és értelmét egyaránt ſzükség kiformálni: és ha mind a' kettőt nem lehetne egyenlő mértékben, inkább az utolsóval mint sem az elsővel ſzükség hátramaradni.

A' világos értelmekre ſzert tehetni a) azok' tárgyainak látásából, vagy megérzéséből (Anschauung) §. 80. 84. b) azoknak az ő képeikkel, mellyektől lemásoltattak, több ízbéli öſzveſzövetkeztetéséből; t. i.: mivel minden értelem az ő originállyával, mellyből elökerekedett, hasonló és öſzveköttetett; ha tehát a' többſzöri megújítás által annak képével, vagy hasonlójával, millyenek a' példák is, öſzveſzövetkezik, ez által maga is megvilágosodik. 'S ez ama' közönséges értelem-megvilágosodás, melly az okos életre kívántatik.

§. 129.

A' nyilvánság gondolkodásbéli tökélletessége lévén az értelmeknek, tehát a' nyilvánságos értelemmel ſzükség annak megvilágosodni, a' mi előbb még világos nem vala. Ez ama' külömb-külömb, mellyet a' világos értelemmel nem az ő

kü-

külömbféleségében, hanem csupán egygyűvé véve az ő egységében képzeni. Az értelem tehát megnyilvánságosúl, ha én nem csak azt, mi általa előterjeſztetik, a' más értelmeknél fogva előadattaktól általlyában, hanem azon külömbkülömbet is, melly abba egygyesült, egymástól megkülömböztethetem; vagy is: ha az értelem' jegyeiről is világos értelmem vagyon; p. o. a' ki az embert úgy gondollya magának, hogy nem csak az állatoktól, fáktól, házoktól, 's t. e' f. megkülömbözteti, hanem úgy is képzi őtet mint állati és okos; férfi, és aſzſzonyi nemű valót: annak értelme az emberről nyilvánságos. Minthogy az értelmek' világossága magában külömbféle mértékű lehet §. 127. az értelmek pedig úgy nyilvánságosok, ha jegyeik is világosan tudva vannak: a' nyilvánságnak is különös grádicsozatokat ſzükség felvenni. — A' nyilvántalanság pedig másban nem állhat, egyéb azon külömbkülömbnek, melly az értelemben egygyesíttetve vagyon, megnem külömböztethetésében. Midőn a' jegyek egygyenként csak homályosan képzettetnek, vagy ha azok csak közvetve, azon értelemnél fogva, mellybe egybefogattattak, vannak tudva. Illyenek a' Nemmathematikusok' értelmi közönségesen a' △ és □ röl. — Innét történik már az, hogy a' nyilvátlan értelmekben azon külömbkülömbeket, mellyek általok egygyesültek, illendőképp' elnem rendelhetni, kinem dolgozhatni, hanem egymással felcserélni, és öſzvekeverni. Ez által látſzik az értelem' nyilvántalansága zavarodtságnak. Azért hívattatnak a' nyilvántalan értelmek, mivel némelly rendetlenséggel köttettek egybe, zavarodtaknak is (notiones confusae): noha nem zavarodott azért magában is mindég az értelem, hogy azt valaki nyilván nem képzi

Az értelmek' nyilvánsága ſzármazik: a) a' jegyekre figyelmezésből. Ez ismét az okos emberek-

reknek réſze b) ſzármazik az értelmek' fejtegetetéséből, és öſzvetételéből is. Ez a' Tudósok' dolga. — Az értelmek' nyilvántalansága ſzármazik, hol a' lelkiesméret' gyengeségéből, melly elégtelen minden illy megkülömböztetésre; hol a' jegyek' rendetlen elöterjeſztéséből; gyakran pedig az ô kiejtésöknek, a' ſzónak, helytelenségéből is.

§. 130.

Mivel azon külömbkülömbek, mellyek valamelly értelemmel egybekapcsoltattak, réſzſzerént benne, réſzſzerént alatta vannak: 's e'hezképest az elsö esetben erejére, a' másodikban pedig kiterjedtségére nézve nagy az értelem §. 121: ezen okból annak nyilvánságát is, melly egyenesen azokat illeti §. 128: erejére és kiterjedtségére külömböztethetnimeg; p. o. azt mondván: az Ember okos állati Való; az én értelmem az emberröl erejére nézve nyilvánságos; ha azt képzem: az ember réſznyire férfiúi, réſznyire aſzſzonyi nemü Való: kiterjedtségére nyilvánságos a' rólavaló értelmem. Azért az elsö nyilvánság' neme a' magyarázattal, a' másik pedig a' feloſztással nyer §. 124. 125. Az egygyes értelmeket nyilvánokká nem tehetni ugyan, megnem magyarázhatni, úgy hogy több jegyekké fejtödgyenek, azaz: az erejekre nézve; de azokká tehetni kiterjedtségökre nézve; p. o.: ezen értelmeket való, vörös, többfelé ugyan nem válaſzthatni, de azért megkülömböztethetni bennök azokat, a' mik alattok vannak; p. o.: hogy a' való gondolkodásbéli, vagy voltaképp' való; a' vörös vagy rósa, vagy király, vagy bíbor, vagy bárson 's t. e' f. ſzín. Ellenben: ha az egy tárgyú értelmeket nyilvánságosokká nem tehetni is kiterjedtségökre nézve, de ollyakká tehetni erejekre nézve; p. o.: a' ki ezen egy tárgyú értelmet: „Nagy Sándor" a' történet-jegyzetekből képzi magának, ha felnem oſzthattya is azt mint

az

az Embert: de még is képzi magának, hogy ő Macedonia' Királlya, Fülöp' fia, győztes Hadakozó, Aristoteles' tanítványa volt: melly jegyeknél fogva azon egy tárgyú értelem valóban megnyilványodik.

Itt az értelem' nyilvánságának a' Tudósokért még két nemeit tartozom felhozni: ha valamelly értelemben (p. o. az Igasságéban) egygyesített külömbkülömbeket csupán az értő erővel tudni-meg: ez gondolkodásbéli (discursiva, intellectualis perspicuitas); ha pedig az érzékek által, a' képzelő tehetség' segedelmével tudni-meg (p. o.: ha valamelly képíró úgy festi elönkbe az Igasságot, hogy egygyik kezében a' font, a' másikban a' pallos légyen). Ez érzésbéli nyilvánság (aesthetica perspicuitas). — Ha egy olly értelmet külömböztetni-meg az ő jegyeire nézve, melly nem adattatik a' tapasztalásban: millyen ez: mennyiség, millyenség, 's t. e' f.: ollykor van róla nyilvánságos az értelmem, ha jegyeire fejtegethetem: 's ez fejtegetős nyilvánság (p. analytica): ha pedig ollyanról van megkülömböztetésem, mellyet érzékek által megtudhatni (P. o. Napoleon, Róma, Duna, Badacson 's t. e' f.): ollykor van róla nyilvánságos értelmem, ha bizonyos fiókokba, úgy mondván, osztályokba, sorokba tudom tenni lelkiesméretemben. P o.: Napoleont a' hatalmas Császárok, Rómát a' nagy városok, Badacsont a' jó szőlőhegyek' sorába. 's ez egygyétevős nyilvánság (per. synthetica).

§. 131.

Ha egygyenként tekéntetvén azon külömbkülömb, melly valamelly értelmet megkülömböztetővé, 's nyilvánságossá téfzen, maga is külömbféle, és illyenségében világosan képzettetik; ekkor az értelem' nyilvánsága mintegy feloldoztatván, felfejtetvén, feloldoztatva, felfejtve nyilvánságos (n. explicite perspicua). Valamelly értelem' felfejtett nyilvánsága tehát abban áll, ha annak jegyeinek jegyeit is egymástól megkülömböztethetni. Ezt második rendbéli nyilvánságnak is nevezik.

vezik. 'S ha ezen jegyek jegyeinek' jegyei is külömbkülömbek akár foglalattyokra, akár kiterjedtségökre, és ezeket is egymástól megkülömböztetve képzeni: a' nyilvánság harmadik rendbéli; és így emelkedhetik negyedik, ötödik 's a' t. rendbélire; mind addig, valamíg csak foglalattyára nézve olly jegyre nem jutni benne, melly egygyes; kiterjedtségére pedig ollymire nem, a' mi már csak egy tárgyú: itt vége szakadván a' jegyek' felfejtegetésének, a' nyilvánság' emelkedésének többé helye nincs. 'S egy illy végig felfejtett értelem telyességes, vagy tulajdonképp' tökélletes gondoltatásképp'; p. o.: ha ki a' △ értelmében kerteletet, oldalakat, és szögeket, mint meg annyi jegyeket egygyesítetve képez magának: az róla nyilvánságos értelemmel bír az első rendben. A' ki tovább azon △ értelmében, vagy a' kerteletnek, oldalaknak, és szögeknek külömböző jegyeit is képzi egyetemben (ú. m. hogy a' kertelet azon tér, melly párkányokkal befogódik 's a' t.); vagy pedig annak alattavalóit is (hogy a' három oldalú kertelet derék vagy hajúlt szögű): az róla második rendbéli nyilvánságos értelemmel bír erejére vagy kiterjedtségére nézve; 's a' ki még tovább a' △ értelme jegyeinek jegyeit is külömbségökre nézve esméri; (ú. m.: a' kerteletben mi légyen a' tér, mi a' párkány, mi a' befogódás? vagy: hogy a' hajúlt szögű ismét éles vagy tompa): ez még nagyobb nyilvánságra emeli annak értelmét. Végre addig külömbözgettetvén a' △ értelmében, vagy értelme alatt egygyesítetteket, hogy már a' külön válaszlásnak semmi helye se legyen; a' △ értelmének telyességére vagy gondolatbéli tökélletességére jut ő. Mellyet ugyan elölről gondolhatni, mikor lépjen-bé, de tettében, úgy tetszik megnem határozhatni: mert mí valamit külön válaszlani nem tudván, igen készek vagyunk külön választhatatlannak tartani.

Ezen

Ezen értelmink' tökélletességére szert tenni akarni, hiábavalóság volna tőlünk. Ha bár fél százoddal tovább tartana is ez életünk, megfontolván azon értelmek' számát, mellyeket csak egy nap' forgatunk elménkben, elégséges volna e azoknak ezen telyes nyilvánságra emeltetésökre?! De nincs is szükségünk reá. Mert se arra, hogy ezt, amazt mivellyük, se a' végre, hogy megvilágosodtak legyünk, nem szükség, hogy mindenekről illy végeslen végig felfejtett értelmekkel bírjunk; annál inkább arra nem szükség, hogy j ó k legyünk. Ez bizonyság arra, hogy mi nem annyira a' visgálódásra, mint a' jótételre rendeltettünk. Nem ellenkeznék-e a' természet magával, ha olly mire rendelt volna, a' mi tőlünk emberektől legnagyobb részint kitelhetetlen? Tehát ezen értelminknek telyességes nyilvánvoltok, csak tudományi tekéntetből, és így a' Tudósoknak saját megyéjekben, kívántató. Sőt: a' mi okos életünkre, és tiszetes magunk-viseletére a' világos értelmekkel bírás lévén szükséges, ezeknek igen felfejtegetett voltok káros is volna: mert míg csak azon képzeteket külömböztetni-meg, mellyek legközelebb egygyesíttettek az értelemben, vagy értelem alatt, addig foroghat a' tárgy egész világosságában a' lelkiesméret' színe előtt: mennél inkább azon képzetekre veti magát, mellyek az értelmet alkottyák, és azokat egymástól megkülömböztetni igyekszik, annál inkább a' fő tárgy a' lelkiesméret' színe elől hátra nyomódik. Azért többé azon világosságban a' lelkiesméret előtt megnem jelenhetik, mint előbb, midőn ő maga volt a' fő tárgy. Tehát a' nyilvánság felsőbb grádicsai valóban ellenkeznek a' tárgy' világossága mértékével; azaz: mennél nagyobb nyilvánság' grádicsára emeltetik valamelly értelem jegyeinek megkülömböztgetésénél fogva, annál csekélyebb tárgyának a' világossága. Következőképp' általlyában nem igaz az, hogy n e m m i n d e n v i l á g o s é r t e l e m n y i l v á n s á g o s, d e m i n d e n n y i l v á n s á g o s, v i l á g o s i s e g y s z e r s m i n d.

2.) Említés nélkül nem hagyhattyuk itt még az értelemnek azon módosítatásokból származó külömbségeit is, mellyekre azoknak erejekre nézve megnyilvánítássok, vagy jegyeiknek előadattatássok ád okot; 's mellyek nem csak azt fejezik-ki, hogy' légyen a' lelkiesméret millyenségökképp, hanem

hanem réſznyire azt is, hogy légyen materiájokképp? — Így: azon értelem helyes, vagy materiájára nézve igaz (notio recta), mellynek olly jegyei képzettetnek, millyenek azon tárgynak képvonási, mellyhez tartoznak (p. o.: édes méz, keserü epe). Ha pedig nem képzettetnek olly jegyei, millyenek azon réſzképek, mellyekből ſzármaztanak, az értelem helytelen, materiájára nézve hamis (p. o.: édes epe, keserü czúkor). Elegendő valamelly értelem, ha annyi jegyei adatnak elő, mennyi bizonyos végre ſzükséges; ellenesetben pedig elégtelen. — Jól mérséklett (adaequata), ha se felettébb sok, se felettébb kevés jegyek nem terjeſztetnek elő; ellenben pedig nem jól mérséklett. Ez tehát kétféle: vagy felesleges, ha a' jegyek kelletinél többek; vagy hijános, ha kevesebbek. Az értelmek különösen határozattaknak is mondatnak, ha jeles pontossággal mérettetik-ki a' megyéjök; a' ki olly élességgel lát az értelmek' jegyeinek előterjeſztéséhez, hogy megyéjekből legkevesebbé se csap-ki: azok élesek, vagy éppenségesek (praecisae n.); ha ki ollyasmit se ſzenved-meg, a' mi azokra árnyékot vagy ſzennyet vethetne: annak értelmi tiſzták és csinosak. Ellenben pedig az értelmek határozatlanok, tétovázók, kicsapók (Unbestimt, Schwankend, Schielend). Mivel azon jegyeknek, mellyek valamelly értelemben foglaltatnak, előadattatássokban áll a' magyarárat: azért ennek is ſzint ezen tulajdonsági vagynak: de arról bővebben az ő helyén.

§. 132.

Az értelmek' tekéntése (relatio) azoknak olly határozatiban áll, mellyeket nem már magokra, hanem más értelmekre nézve, 's így az értelmeknek egymással öſzvehasonlításával §. 114. tudhatni-meg. Azért azon értelemhez, mellyet bizonyos tekéntetből akarunk gondolni, mindég más egygyet hozzá kell gondolnunk, mellyhez képest tekénthessük (relatum et correlatum); ha bár ez magától az értelemtől csak időre és módgyára külömb

lömb is. Ha pedig az értelmeket egymással öſzvevettyük, csupán az ő foglalattyokra, vagy kiterjedtségökre nézhetünk (§. 122.), hogy az ő egymáshoz képestvaló állapattyokat azok ſzerént elhatározhassuk. Tehát az értelmeknek minden tekénteti vagy foglalattyoktól, vagy kiterjedtségöktől függenek. Visgállyuk-meg már öket mint az egy, mint a' másképp'.

§. 133.

Öſzvehasonlítván az értelmeket az ő foglalattyokra nézve: tekénthetni mindenekelőtt az ő egyenlőségökre, vagy külömböző létökre. Azon értelmek, mellyekben ugyan azon jegyek foglaltatnak, egyenlők; ellenben pedig külömbözők. Mivel azon két vagy több értelmek, mellyekben egyáltallyában ugyanazonok, vagy éppen egyenlők volnának a' jegyek, valóban csak egy gondolatbéli tárgyat tennének (p. o.: Ember = okos állat. Tizenkilencz = egy híján húſz): tehát csak annyira képezhetni két vagy több értelmeket egyenlőknek, mennyire vagy külömbkülömb Gondolkodókban (Subjectivumokban), vagy azon egy gondolkodóban ugyan, de külömböző gondolatban, időben; vagy: a' mennyire külömbféle értelmekben, közös jegyek foglaltatnak. Az első és második esetben képestleg egyenlők (verhältnismässig einerley); (p. o.: az ifjúkori gondolat, és a' meglettkori gondolat. A' bolond és tébolyodott.) A' harmadikban pedig hasonlók, p. o.: a' mennyire mint az ember, mint a' Ló' értelmében befogódott ez az értelem állat; az arany' és ezüstében pedig ez, ércz, ennyire ezek egymáshoz hasonló értelmek. A' hasonló értelmek, ha a' közös értelem csak esetből fogódott-bé, rokonok (affines). Illyenek ezek: zöld afztal, és zöld

poſztó.

poſztó. Ha pedig ſzükségképp' vétetett az fel belejek, ekkor atyafiaknak (cognatae) hívattatnak. Illyenek ezek: hal, és madár, mellyekben ez a' közös értelem: állat úgy van jelen, hogy nélküle nem gondolhatók. Tehát a' hasonló értelmek bizonyos grádicsozatot is elſzevednek. A' hallal az ember is némű grádicsban hasonló; söt némünéműképp' minden értelmek egymáshoz hasonlók, mennyire minnyájokban megvan ez a' közös jegy: való, vagy ez: értelem. — Azon jegyeknek öſzvesége, mellyeknél fogva megesmérhetni, hogy valamelly értelmek egymáshoz hasonlók, logikai egyenlőségnek; azoke pedig, mellyek által megtudhatni, hogy valamelly értelmek egymáshoz nem egyenlők, logikai külömbségnek neveztetik.

§. 134.

Az értelmeknek foglalattyokra nézve öſzvevetésök' közben, tekénthetni az ö öſzveegygyeztethetőségökre, vagy öſzve nem egygyeztethetőségökre is. Azon értelmek, mellyeket egy gondolatban öſzvekapcsolhatni: egybeférök, megegygyezők, vagy egygyetértök; a' mellyeket pedig egyſzersmind öſzve nem kapcsolhatni: öſzve nem férök, ellenkezők. Azért mások az egyenlő értelmek, mások a' megegygyezők. Ámbár az egyenlő értelmek ezen fő gondolkodás' principiuma ſzerént A=A megegygyezők is egyſzersmind, másképp' a' gondolatban öſzve nem fogódhatnának; de azért nem minden megegygyezők egyenlők is egyſzersmind, p. o. a' tudósság és erkölcsösség; a' ſzépség és gazdagság; a' testi és lelki erősség, megegygyező értelmek; mivel egy bizonyos Emberben egygyütt gondoltathatnak; de azért egymástól nyilván külömböznek. Nem külömben minden ellenkező értelmek külömbözők is ugyan, mivel másképp' egymásnak éppen ellenbe nem tétetnének:

nek: de azért nem minden külömböző értelmek ellenkezők is egyszersmind, hanem csak az ollyak, mellyeknek külömbsége annyira hat, hogy egygyik azt elveszi, a' mit a' másik a' tárgyhoz tett. P. o. Erkölcsösség és erkölcstelenség; szépség és rútság, szűkölködés és bővelkedés. Azért az illy értelmek különösen ellenkezőknek neveztetnek, hogy megkülömböztessenek az ellenbetettektől (antitheticae), millyenek lehetnek minden akármiképp' külömbözők. Az ellenkezők kétfélék: vagy egyenesen, egyáltallyában ollyanok, hogy a' mit egy teszz, a' másik azt elveszi; 's azért egy tárgyban soha egygyütt nem gondoltathatnak P. o. zöld, nem zöld; jár, nem jár. Ezek ellenmondóknak hívattatnak. Vagy pedig csupa ellentevők, tágos értelemben azok; egyenesen elnem tulajdoníttyák azt a' tárgytól, a' mit egy más annak tulajdonított, hanem csak a' mennyire mást teszznek helyébe. Illyenek ezek: zöld, sárga, vörös 's a' t. állani, ülni, járni, 's t. e' f. Ezek ellenkezőknek is mondatnak tágosabban. Az ellenmondó értelmek örökké csak párosan lehetnek; azért, ha egygyik valamelly gondolt tárgynak tulajdona, a' másik ez nem lehet, ha csak a' tárgynak megszükség határoztatni §. 106. Az ellentevők pedig több számmal is lehetnek, 's nem szükség, ha egygyik a' határozandó tárgynak nem tulajdona, hogy a' többinek tulajdonának lenni kellessék. A' mint a' felhozott példákból látnivaló.

Mivel az ellenmondóknak egygyike valamit teszz a' tárgyhoz, valamit róla valósit; a' másika pedig elveszz, valamit a' tárgytól valótlanít: az elsõ rendbéliek tevéseknek, valóságoknak is hívattatnak gondolomképp' (positiones, realitates logicae): a' második rendbéliek pedig elvevéseknek, 's valótlanságoknak, a' gondoltatásra nézve. 'S mivel a' tevés állítással; az elvevés tagadással jelentetik ki: az ellenmondó értelmek állítók vagy tagadók (affirmantes vel negantes). Gondolomképp'

minden valóságok, vagy állító értelmek, egybe-egyegyeztethetők, azaz: egy tárgyban minnyájan egygyütt gondoltathatók: mivel csak az ellenkezők nem gondoltathatók valamelly tárgyban együvé (de ha voltaképp' egygyesítethetők-e? ez már más kérdés; mellyről a' Logikából nem végezhetni). Innét származik a' legvalóságosabb, vagy legtökélletesebb Valónak értelme. — Hogy valami igazán öszveegygyezhetetlen legyen, annak valóban egymással ellenkezőnek szükség lenni, nem pedig csupa látszóképp'. Azért azon egy tekéntetben ellenmondónak kell lennie: millyen ez: A, nem A; millyen pedig ez nem: A B C 's t. e' f. Ha ki a' járáshoz, üléshez, álláshoz, ezt tenné még ellenkezőségül: kocsizás: ez igazi nem volna; mivel egygyikével, vagy másikával valóban egybeférne. — Innét az is következik még, hogy ott semmi tagadást se gondolhatni, a' hol semmi állítás se gondoltatott: mert attól semmit se vehetniel, a' mihez még semmi se tétetett: azért csupa tagadásokból semmi értelem se kereked hetik-ki; semmit se gondolhatni csupa tagadások által, ha valamelly valóságra is nem gondolni egyetemben. — De valami csupán látszóképp' is lehet tagadás, és általa egy voltaképp' valóság tétetthetik; ha t. i. azon tagadással bizonyos tagadás tulajdonítatik-el a' tárgytól. Így: ha mondom az emberi lélek halhatatlan: ezzel úgy tagadom róla a' halált, melly az életnek tagadtatása, hogy egyetemben a' testől megválása utánn is élni tetzem gondolatomban. Gondolatomban mondám: ezért tehát csupán innét azt, hogy a' lélekről az elválása utánn is voltaképp' kellessék tenni az élettartást, éppen kinem hozhatni. Az ellenkezéseknek, és a' gondolkodás' törvénnyinek hatalma a' voltaképp' lételre kinem terjed. Nyilván mondhatnám a' köről is, hogy halhatatlan: de azért nem következik ám, hogy valóban is él; sőt csak azért gondolom halhatatlannak, mivel voltaképp' nem él. Azért ennek, hogy az emberi lélek él testétől elválása utánn is, más okokra nézve, 's más tudományból szükség megbizonyodni. — Azon dolog' értelme, melly merő tagadásokból állana, csupa üres volna, 's maga a' dolog, mellyre azon értelem hárúlna, üres dolog, 's azért semmi volna. Ezen értelmet nevezik azomban némelly Gondolkodás-fejtegetők határatlannak (notio infinita).

finita) mivel annak illy tagadó jegyek határ nélkül tulajdoíthatók, a' nélkül hogy arról valamit megesmérni lehessen. De vallyon nem elégséges fundamentom nélkül e? ez más kérdés. Én úgy vélem, hogy a' legvalóságosabb Valónak értelmét helyesebben lehetne határtalannak nevezni, melly minden, tehát határ nélkülvaló, tulajdonságokat foglal magában. Az legalább bizonyos, hogy a' tagadó értelmet csak az állítóhoz képest, 's így csak tekintetiképp' lehet határozatlannak tartani: a' mennyire amaz (p. o. ez: háromszegű, vörös) a' gondolkodó tehetséget bizonyos tárgyok' tartományába keríti bé; a' tagadó ellenben (millyen ez: nem háromszegű, nem vörös) a' tárgyok' tartományát egyáltallyában határozatlanúl hagygya, 's azért az olly dolgot, mellyet tagadólag gondolni, a' más dolgok' véghetetlen tartományába helyheztethetni. Mert: ha nékem valamit nem kell vörösnek, háromszegűnek gondolnom, nem csak zöldnek, kéknek, sárgának 's t. e. f.; nem csak négy, öt, hat, hét 's a' t. szegűnek gondolhatom, hanem azon dolgok' számába is tehetem, mellyeknek se színök, se szögök; mivel a' tagadó értelmekkel a' dolgot csak egy bizonyos megyéből kivesszük, de semmi másba nem iktattyúk.

§. 135.

Az összvehasonlítással, az értelmek' foglalattyára nézve, tekénthetni tovább az ő külsejekre és belsejekre. Az értelmeknek belsejek áll azon jegyekben, mellyeket szükségképp' az ő tárgyaiknak tulajdonítani. Az illy jegyek összveséggel teszik a' dolog' mivoltát (essentia), különkülön pedig annak mivoltos részeit (essentialia). Így az ember' értelmével egybevettetvén ezen értelmek: okosság és állatiság annak belsejét, egygyüttvéve az ő mivoltát; különkülön tekéntetve pedig mivoltos részeit teszik. E' kettőt soha egymással felnem cserélhetni: mert a' mivoltos részet az egész mivolt gyanánt vévén, szükségképp' eltévelyedni, és megcsalatkozni az itéletben: valamint eltévedne,

megcsalatkoznék az, a' ki az embert csupa értelműségnek, vagy csupa állatiságnak tartaná. A' mivolti réfzek, ha belölök mások fzármaznak, ök pedig mástól nem fzármaznak, eredeti, vagy alkotó jegyek (notae originariae, constitutivae); illyenek a' most éppen említett jegyei az ember' értelmének. Ha pedig az eredetiekből következnek: fzármazott vagy következő jegyek (notae derivativae, consecutivae). Az erkölcsre-képesség, a' befzéllhetés, érezhetés az ember' értelméből következő jegyek. A' mennyire az illy értelmek, vagy jegyek a' tárgynak tulajdonítatnak: Tulajdonságoknak is neveztetnek; és pedig sajátoknak, ha csupán néki tulajdonok, illyen ez: befzélhetés az emberre nézve; közösöknek pedig, ha másnak is tulajdoni: illyen az érezhetés, mellyet az Ember közösen bír az állatokkal. — Azon jegyekben pedig, mellyeket már az értelmek' tárgyainak fzükségképp' nem tulajdonítani, áll az ö külsejek. 'S mennyire az ö tárgyaikban bennek is lehetnek, 's hibázhatnak is: esetbéli jegyeknek mondatnak (Accidentia, modi). Illyenek valamelly emberre nézve ezek: tudósság, nemesség, barátság, sógorság: mert általlyában nem fzükséges, hogy az ember tudós, nemes, sógor is legyen. Ezen esetbéliek vagy illettetések (affectiones), ha a' tárgyokhoz önnön magokban tekéntetvén járúlhattak; vagy pedig képestségek (Verhältnisse), ha csak egymáshozvaló állapattyokra nézve járúlhattak. A' tudósság, nemesség, az embernek illettetéssi; a' barátság és sógorság képestségei: tudósnak, nemesnek gondolhatni egy valakit a' nélkül, hogy másra kellessék gondolni egyfzersmind; de barátnak, sógornak nem; egy másra gondolás nélkül. Az egygyiket fzabad legyen képestesnek (relatum), a' másikat hozzá-képestesnek (correlatum) nevezni. Többnyire jegyzésre méltó itt még az is, hogy a' melly értelem öfzvehasonlíttat-

tattatván valamelly értelemmel, a' tárgynak külsejét teſzi, a' másikkal annak belsejét teheti. Illyen ez: nyomozódás: ez az embernek külsejéhez tartozik: mert ötet általlyában nyomozódás nélkül is gondolhatni; ellenben pedig a' Philosophusnak belsejéhezvaló: mivel Philosophust nyomozódás nélkül nem gondolhatni.

§. 136.

Végre: ha az értelmeket foglalattyokra nézve hasonlítni öſzve, tekéntetbe vehetni az ö materiájokat, és formájokat is. Azon képzetekben, mellyek valamelly értelemmel egygyé kapcsoltattak, áll ennek materiája; az pedig, a' mi módſzerént, a' miképp' egygyesítettek, teſzi az értelem' formáját. Ha több értelmek egymással rendin valamelly gondolat-sorba ſzedettetnek, és azutánn illy két vagy több gondolat-sorok egymással materiájokra és formájokra egybevettetnek: vagy *elsőben* egymáshoz képest külömbözhetnek mint materiájokra mint formájokra. Illyen állapatban vannak Plátó' Dialogusai a' Ciceró' oratiójihoz képest. Vagy *másodſzor*: egymáshoz képest mint materiájokra, mint formájokra egyenlő állapatban lehetnek. Így van a' Mendelsohn' Phaedonja a' Plátóéhoz képest. Vagy harmadſzor: egymáshoz egyenlők lehetnek formájokra, és külömbözők materiájokra nézve. Illyen állapatban vannak Virgilius' és Ovidius' Heroikumjai. Vagy pedig *negyedſzer*: egymástól külömbözhetnek formájokra nézve, és megegygyezhetnek materiájokra nézve. Illyen Horátius' Poétikájának állapattya Virág Benedek' fordításához képest. Az értelmek' materiája a' Metaphysikában fordúl elő, formájokról pedig értekeztünk előbb.

§. 137.

Ha az értelmeket az ő kiterjedtségekre nézve tekéntyük, úgy találályuk, hogy egymáshoz képest vagy alárendeltettek (subordinatae), vagy mellé rendeltettek (coordinatae). Alárendeltettek azok, mellyeknek egygyike a' másiknak tartománnyában vagyon, vagy a' másik tartománnyának réfze. Illyenek ezek: Ember, Férfiú; és Ember, állatiság. Az egymás mellé rendeltettek pedig ollyanok, mellyek egyetemben azon egy értelem' tartománnyába tartoznak, vagy öfzvevétetve bizonyos értelem' foglalattyát teſzik, Illyenek ezek: Férfiú, Afzfzony; és: állatiság, okosság; az emberre nézve. Az alárendeltetteknek egygyike tehát magába rekeſzti a' másikát; az egymás mellé rendeltettek pedig egygyik a' másikát kirekeſzti. Az egymás mellé rendeltettek vagy megkülönöztettek (disjunctae); azért egy értelemben nem egygyeztethetők; illyen ez: Férfiú's Afzfzony. Vagy pedig csak elválaſztattak (disparatae): azért egy értelembe egygyeztethetők; p. o. állatiság, és okosság. Az alárendeltetett értelmekből egygyik mindég főbb, vagy tágosabb (superior, laxior), a' másik pedig alsóbb, vagy keskenyebb (inferior, angustior). Amollyan ez Ember; illyen pedig ez: férfiú. Az első rendbéli közösnek, a' második különösnek neveztetik. Az egymás alá rendeltettek öfzve-egygyeztethetők ugyan, de nem egyenlők: mivel az alsóbbnak nagyobb a' foglalattya, és kisebb a' ſzáma. Azért egyáltallyában nem is egyenlők, hanem csak némelly tekéntetben, és pedig atyafiságokra, nem pedig rokonságokra nézve. Ha valamelly alsóbb értelem (p. o. B) mingyárt egy főbben (p. o. A) gondoltatik foglaltatva lenni; akkor az alárendeltetés közvetetlen; ha pedig valamelly alsóbb értelem (p. o. C) egy főbben más fellyebbik által (p. o. B által) mellynek tar-

tom-ány-

tománnya kisebb ugyan azon főbbénél (a' A-énál), de nagyobb azon alsóbbikénál (a' C-éénél), gondoltatik alárendeltetettnek lenni; ekkor az alárendelő és közbevetésü. Azért azon egy értelem (B) bizonyos értelemre (A) nézve alsóbbik, és bizonyos másra (C) nézve fellyebbik is lehet.

Mivel az értelmek' foglalattya, és kiterjedtsége fordított állapatban vannak egymáshoz képest §. 123. azért az alsóbb, szorosabb, különös értelemnek mindég nagyobb a' foglalattya mint a' felsőbbé, tágosabbé, közösé. Ez amabban mint közjegy egészen benn' van, az pedig az utolsóban csak részszire; azon jegygyel nincs benne, melly néki sajáttya. Azért a' közös értelmet kivétel nélkül mondhatni minden különösről (p. o. minden férfiú ember); de megfordíttatva nem (p. o. nem mondhatni: minden ember férfiú). Ebből következik az is: ha két egymás alá rendeltetett értelmeket (A és B), az ő tagadássaikkal (nem A 's nem B) egyszersmind gondolni: ezen utolsók egymáshoz képest megfordított állapatban vannak. Mert A a' felsőbb, 's a' B az alsóbb értelem lévén, a' B több jegyeket foglal magában mint sem az A; tehát a' nem-B-ben több jegyek vétetnek el a' tagadással mint sem a' nem-A-ból; mennél több jegyeket venni pedig el valamelly értelemből, annál tágosabb lesz; tehát a' nem-B-nek főbb értelemnek, és a' nem-A-nak alsóbbnak szükség lenni. Így: ez Ember főbb értelem ugyan ennél férfiú; de tagadólag: ez nem férfiú tágasabb lesz ennél: nem ember: mert ez nem csak a' férfiút nem tartya magában, hanem az embert se: ellenben pedig ez nem férfiú még az embert magában tarthattya. — Ebből újon kitetszik, hogy a' tagadó értelmek határtalanok inkább, nem pedig végtelenek: mert: a' tagadó értelmeknek tartománnyok különbféle lévén) másképp' az következnek, hogy egygyik végtelen értelem kisebb, a' másik nagyobb.

§. 138.

A' felsőbb értelem, mennyire számos alsóbbaknak közjegye, nemű értelemnek is (notio ge-

neralis) hívattatik; az alattavaló tárgyok pedig egygyüvevéve nemet teſznek (genus in sensu latiori); p. o. Állat. A' nemű-értelem, a' menyire vele közvetetlenül az egy tárgyúakra tekénteni egyſzersmind, felekezetű értelem, (notio specifica); az alattavaló tárgyok pedig egygyüttvéve, felekezet nevet viselnek; p. o. Ember, Sas. Ha pedig a' nemű értelemmel az illy felekezetekre tekénteni egyſzersmind, alnemű, vagy fajú értelemnek, a' hozzá-tartozó felekezetek pedig egygyüvevéve, alnemnek (Gattung), mondatnak; p. o. Madár. Ha a' felekezeteket az ő nemeikbe helyheztettyük: ez nemre-vitel; ha pedig a' nemeket felekezeteikre ſzakaſztyuk, felekezetre-vitel a' neve; a' nemnek és felekezetnek sor (classis) is lévén a' neve: azért, ha valamelly rendſzerben a' nemeket és felekezeteket előadgyuk, akkor sorba rendellyük (classificállyuk). Mivel a' nemek az ő grádicsonként-következésökben ſzámosak lehetnek: azért felsőbbekre és alsóbbakra; v. legközelebb, és legtávúlabbvalókra oſztatnak-fel; a' felsőbbek különös, többnyire képes nevekkel (Orſzág, Rend, nemzetség, faj, sereg, sor 's t. e' f.) jeleltetnek; az alsóbbak pedig neveztetnek fajzatnak, különösségeknek, és egymás mellettvaló nemeknek, 's felekezeteknek, 's a' t. Legfőbb vagy távúlabbvaló nemnek mondgyák azt, melly más fellyebbik alatt már nem áll. Illyen ez (ha alatta voltaképp' gondoltatható tárgyot érteni): dolog, való vagy valami: mivel a' mi nem valami, az ſzükségképp' semmi: ez pedig nem gondoltatható: azért a' valaminél fellyebbvalót nem gondolhatni. Ez tehát valami, egyáltallyában legfőbb nem: az pedig, melly bizonyos czélra, ſzolgálatra nézve fegfőbb: tekéntetképp' (relative) ollyan. A' legalsóbb vagy legközelebbik Nem az, melly alatt már semmi más Nem nincsen, hanem mingyárt az egy tárgyúak állanak. És mivel az illyent feleke-

lekezetnek neveztük, kitetſzik, hogy a' legalsóbb, legközelebbik Nem az, melly felekezet. Mellyik légyen a' legalsóbb Nem, vagy felekezet, tulajdonképp' telyesen megnem határozhatni: mert bár melly alá ſzállyunk a' felsö értelmekről az alsóbbra, mindég még alacsonyabbakat külömböztethetnimeg, valamelly jegyet hozzá gondolván. Vegyük p. o. ezt az értelmet e m b e r felekezetnek Péterre, Pálra 's a' t. nézve: ha akarom, azt ſzínére, lakhelyére, Religyiójára, sorsára, állapattyára 's t. e' f. nézve feloſzthatom, 's ezt addig, míg tetſzik, folytathatom: p. o. az Európai lakost, Magyarra, Németre, Francziára 's a' t. Ez legſzembetünöbb az állatokban; p. o. a' majomban. Így válnak a' felekezetek is felsöbbekre, 's alsóbbakra. Azért ezen értelem: legközelebbik Nem, vagy felekezet, ollyan, mellynek megyéjét ſzabad kényünk ſzerént jegyezhetni-ki: az által t. i. ha valamelly illy értelem alatt csupa egyegyes tárgyokat gondolok magamnak, és így azokat tovább megnem külömbözgetem. Következöképp' a' legközelebbik, vagy legalsóbb Nem csupán csak tekéntetiképp' ollyan. Azon Nemek, mellyek a' legfelsöbb, 's alsóbb köztt állanak, középsöknek mondatnak. —

Ha valaki valamelly dolgokat rendſzerént sorba akarna venni, oktalanúl cselekednék nyilván, ha mindég az egyáltallyában legelsöbbnél (a' valaminél) fogna hozzá; a' végre elég, ha azon felsönél kezdi, melly a' czélra, és azon tekéntetből, a' többieknek fundamentoma. Így p. o. a' ki az Embereket akarná classificálni, mi ſzükség volna néki a' Valamin kezdeni? nem elég e az állaton vetni-meg a' fundamentomot? Éſzre ſzükség azt is vennünk itt, hogy a' nemü-értelmek változhatatlanok; de a' felekezetüek egyáltallyában nem illyenek: mert a' tapaſztalás' tanúsága ſzerént ezek esetbéli határozattyaikban változtatást is ſzenvednek-el. Innét vannak az elfajzatok, a' terméſzet' játſzó felekezeti (Abarten, Spielarten); az elsök-

nek

nek a' barmokban, a' másikaknak a' kövekben elég próbájit látni. — Azon dolgok, mellyek egy Nemhez tartoznak, egynemüek (homogeneæ); ellenben pedig más nemüek (heterogeneæ). A' mellyek egy felekezetet teſznek: egyféle'k; ellenben pedig, külömbféle'k. A' mellyek bizonyos alsóbb nemre nézve nem egy nemüek (millyek ezek: Hal, Madár, Plánta, Barom) más felsöbbre nézve egynemüek lehetnek (p. o. a' barom, madár; erre nézve: állat).

§. 139.

Mivel azon jegyeknek öſzvesége, mellyeknél fogva megtudni, hogy valamelly értelmek nem egyenlök, logikai külömbségnek neveztetik §. 132. azért azon jegyeknek öſzvesége, mellyel az egyges tárgyúakat, vagy is egy felekezetet tévöket, megkülömböztethetni; ſz mſzerént, vagy egygyenkéntvaló külömbség (differentia numerica v. individualis). Ez már gondolkodásképp' végnélkülvaló: mert annak egyáltallyában meghatároztatva ſzükség lenni; e' végre pedig minden lehetséges egymásnak ellenmondók, mellyeknek se vége se hoſzſza, ſzolgálhatnak. Azért az egygyes tárgyok csak a' külsö és belsö látás, és megérzés által külömböztethetnek telyességgel meg. Azon jegyek' öſzvesége pedig, mellyel valamelly alnem alá tartozó felekezeteket megkülömböztethetni, felekezeti külömbség (differentia specifica) tulajdonképpen; azoké pedig, mellyel valamelly föbb Nem alá tartozó al-nemeket külömböztethetni-meg: nemi külömbség (differentia generica). A' felekezeteket, és nemeket könnyen, 's gyakran egygyetlen egy jegygyel is megkülömböztethetni egymástól. P. o. az ember minden állat' alnemeitöl az egy okosságával, a' △ minden más kerteletektöl, az egy háromſzegüségével, eléggé megkülömhöztethető.

Ez

Ez nyilván bizonysága annak, hogy én kívülem más is van; Péter, Pál, 's t. e' f. is van: mert ezeknek én megkülömböztetett, elhatározott értelmökkel bírok, ez pedig az én gondolkodó erömtöl csupán kinem telik, hanem mástól szükség volt annak belém szerzödni, a' valóságos Péter, Pál, 's t. e' f. által. Ezen számszerénti való külömbség' tehát valóban az, melly az Idealisták önkényi kombinatziójikra keresztet von, mellyel ök az én-nek ellenbe tett munkásságiból akarják a' világot öszvealkotni, és így minden dolgokat elöbröl (a priori) kihozni. Mert ha e' közös és nemü értelmeket, való, nem való, állat, nem állat 's t. e' f. annak önként öszveegygyeztetésböl kikerekítik is: de honnét magyarázhattyák azt meg, hogy Én ez, vagy amaz dolgot (Napoleont, Dunát), éppen így alkotom producálom), és nem másképp'?! Ha némelly megfoghatatlan határokat vetnek okúl, mellyekbe Én mostanában szoríttatva vagyok; ez szint olly fogás, millyen volt a' régieknek azon véleménnyök, hogy az Isten illyenképp' megfoghatatlanúl maga határozza-el az emberi lelkiesméretet. Lásd Krug. Logik. 172. l. és Anth. 187—239—'s a' t.

§. 140.

Az értö erö a' dolgok' értelminek egymás alá- és mellé-rendelésében bizonyos törvényeket követ, mellyek a' Logikai sorban-rendelés' principiumi (principia classificationis logicae), 's fudamemtomok e' következendö: Minden képzetek, mellyek bizonyos nemü értelem (p. o. állat) alatt vannak (hal, madár, bogár 's a' t.) egyenlö gondolásbéli mivoltal bírnak: mert ez illy értelem a' foglalattyával minnyájoknak közjegye; azért a' föbb nemnek mivolta az alnemé is; az alnemé a' felekezeté is; a' felekezeté az egygyes-tártgyúaké is; és viszsza felfelé. Ha már a' képzetek bizonyos tekéntetben nem egy-mivoltúak (mint a' hal, és fa), erre nézve nem is tartoznak egyenlö, hanem külömbözö nemü értelmekhez (a' hal az

állat-

állathoz, a' fa a' növevényhez). De még is valamelly felsöbb nemnek kell lenni (p. o. élö) mellyre nézve legalább a' legfellyebbikre (való) nézve azok egyenlö mivoltal bírjanak. Innét következnek ezen principiumok. A' legkülömbözöbb értelmeknek is szükség bizonyos tekéntetben egyenlöknek lenni; vagy: a' leghasonlatlanabb dolgoknak is szükség bizonyos tekéntetben hasonlóknak lenni (p. o. a' madár, hal, ebben hasonlók állat). Ezt nemreviteľ §. 138. principiumának is nevezhetni: mivel ez igazgattya az értö erőt a' nemeknek, vagy felsöbb értelmeknek kikeresésében. És ha mí e' mód szerént felsöbb értelmeket találunk-ki, mellyeknek másikat, mint alsóbbat, alájok rendelhetni, ez által értelmink' tartománnya killyebb terjed: mert mennél föbb valamelly értelem, annál nagyobb a' kiterjedtsége. 2) Ellenben ugyan azon nemű értelmeknek tulajdonságiból következik ez is: a' legegyenlöbb értelmeknek is bizonyos tekéntetben szükség egymástól külömbözöknek lenni; vagy: a' leghasonlóbb dolgoknak is bizonyos tekéntetben szükség hasonlatlanoknak lenni (p. o. Fecske, Csuka, egybe külömböznek: hogy egygyik Madár, a' másik Hal). Ez felekezetre viteľ principiuma. Mivel ez igazgattya az értö erőt a' felekezeteknek felkeresésében; és ha e' módszerént alsóbb értelmeket találunk-ki, mellyeket másoknak mint felsöbbeknek alája rendelhetünk, ez által a' mí értelmink' foglalattya bövül: mert mennél alsóbb az értelem, annál több jegyekkel bír. — Ezen két törvényeket úgy tekénthetni mint a' tételt 's ellentételt: azért szükség még egy harmadiknak is lenni, melly ezeket egygyé tegye, melly is 3). ebben áll: minden adatott felsöbb és alsóbb értelem között szükség egy harmadiknak feltaláltatni, melly által történnyék az áltmenetel; melly mindenikkel egyenlö, 's mindeniktöl külömböző, azaz: mindenekhez közelebb atyafi legyen, mint sem

ök magok köztt. Ez a' gondolásbéli atyafiság' principiuma (principium affinitatis vel continuitatis formarum logicarum).

§. 141.

Végre ez értelmeket visgálhatni az ő módosúlássokra (modalitas) nézve is, melly azon állapatban áll, mellyhez képest viseltetik a' gondolkodó erő; vagy: a' hogy' és miképp' van a' gondolkodó a' gondolatra nézve. Ha a' Gondolkodó valamit csak gondolhatónak tart, azaz ollyannak, mellynek jegyei ellenmondást magokban nem foglalnak, 's azért ezen réfzképezetek, mint külömbkülömbek, egéfz képezetté egygyesíttethetők a' lelkresméret' fzíne előtt: az lehetséges értelem. Illyen ez: Köhíd Pest és Duna köztt. Ellenben pedig lehetetlen; vagy is csupa fzínes; olly gondolkodásra törés, melly megnem valósodhatik. Ha a' réfzképzeteknek egygyékapcsoltatása meg is lett, és a' gondolás, mellynél fogva az értelem a' lelkiesméretbe jut, végbement, az értelem voltaképplévővé (würklicher Begriff) válik. Máskép' nem voltaképp' lévő. Buda és Pest között a' fahíd voltaképp' lévő; a' köhíd, nem voltaképp' lévő. A' voltaképp' lévő ismét vagy esetiképp', vagy fzükségképp' gondoltathatik: ha azon értelem, mellyből valamelly gondolt értelem mint a' fundamentomából következik, ollyan, hogy nála nélkül is lehetne azt gondolni: ez az értelem esetiképp' lévő. Illyen a' Buda és Pest között a' hajó-híd. Budát és Pestet hajó-híd nélkül is gondolhatni. Ha pedig nála nélkül nem gondolhatni: az illy értelem fzükségképp' lévő. Illyen ez: kerekd karika. Karikát kerekdedség nélkül nem gondolhatni. Innét valami lehetséges, voltaképp', és fzükségképp' lévő értelem is lehet: a' külömböző gondolás módgyára nézve. Illyen ez: a' Planéták' lakosi.

Minek-

Minekelőtte az értelmek' visgáltatását kezeinkből kibocsássuk, szólnunk kell még az értelmek' igasságáról, és ennek fundamentomáról is. Ha valamelly értelem a' gondolkodás' törvénnyei szerént van módosíttatva általlyában; különösen: ha olly jegyek egygyesíttettek abban, mellyek nem ellenmondók; van fundamentomok, mellyre nézve kéntetett az értő erő azok' öszve is egygyesíttetésére, 's így tovább: az gondolkodásképp' igaz értelem. Ellenben pedig nem igaz; p. o. a' △ három oldalú: ez igaz; a' △ két oldalú, ez hamis értelem. A' gondolkodás' törvénnyeihez módosított értelem, formájára igaznak is mondattatik, hogy megkülömböztessék a'materiájára igaztól §.131, melly tulajdonképp' helyes nevet visel, 's az, mellynek olly jegyei vannak, millyenek azon képzetnek vonási, mellytől elvonattattak a' felsőbb öszveegygyeztetés végett. Illyen ez: édes czúkor; keserű fájdalom. Ellen esetben materiájára nem igaz = helytelen. P. o. keserű czúkor. A' melly értelem helytelen vagy nem igaz materiájára nézve, az formájára se lehet igaz; P. o. ez a' helytelen értelem czúkor, nem is igaz: mert ellenmondást foglal magában. Így tehát látnivaló, hogy az értelem' igassága közvetetlenül, vagy közvetve az eredeti képzeten épül. Minden Philosophiának tehát fő kérdése ez volt: minn épül végképpen Gondolkodásunk' igaz volta? Mellyik az az utolsó fundamentom, melly minket bátorságosokká tehet, hogy a' mi képzetink nem üresek, nem csupa olly Ideák, mellyeknek mi kivülünk semmi sem felel meg? Mire nézve győződhetünk-meg, hogy a' mi képzetünk a' képzett tárgyal megegygyez? Ez a' kérdés olly régi, mint a' Philosophia maga, ez az ő első és utolsó feladása a' visgálódásra, ettől függ minden tőlünk megtudható. E' kérdésnek megfejtésén törték a' Bölcselkedők fejöket minden időben; nem régiben pedig leghevesebben vetekedtek eránta. Az egykori felelet ellen új 's meg' új nehézségek, és ellenvetések találtattak-ki, mellyekkel az ismét elgyarlúlt, a' mi az elsőbbiektől megerősítettnek lenni látszatott. Vagy talán ez a' kérdés éppen megfejthetetlen minékünk? Igaz, hogy lehet olly kérdés is, melly a' mi határozott bélátásunkra nézve tőlünk kinem telik: de hogy ez egyáltallyában ollyan nem lehet, onnét győzödünk-meg, mivel másképp' a' megnyúgtató bizo-

nyos-

nyosság mí reánk nézve, legalább a' bölcselkedő éſzre nézve, hibáznék. Talán csak azért vált az a' feladás olly fejthetetlenné, mivel vagy a' ſzerfelettes felfejtegetések által homályba boríttatott, vagy tulaidon látóponttyából nem nézettetett. A' mai Bölcselkedők tehát legnagyobb réſzint bátárkodnak ama' fontos kérdésre így felelni: Igen is a' Subjectum az Objectummal, a' képzet a' képzettettel közvetetlenül, és így közvetve az értelem az ő eredeti tárgyával megegyezz mint az érzékek alá vettetett dolgokban, mint a' nem vettettekben, ha csak a' lelkiesméret foglalatossága rendin végbe ment.

A' mi az érzékek alá vettetett képzeteket és értelmeket illeti, tudnivaló, hogy mí, mint eſzesen — érzéki Valók, mint az érzéki, mint a' lelki világhoz tartozunk. Az érzéki világgal mostanában ſzükséges öſzveköttetésben vagyunk; elkerülhetetlenül ſzükségünk van reá fenntartásunkra, és kiformáltatásunkra: tehát ſzükség azt, 's annak réſzeit annyira helyesen meg is esmérhetnünk, mennyire e' végre kívántatik. Az érző eſzközink által juthatván pedig csupán az érzéki világ' esméretségére, ha merő okialanságot, és éſzſzel ellenkezést nem akarunk béhozni, és minden Philosophálódhatásnak egyſzerre véget vetni, ſzükség elhitettetnünk magunkat, hogy érzékeink úgy vannak alkalmaſztatva, hogy az alájok vettetett világról azon mértékben tudósíttsanak, mellyben fenntartásunkra és kimiveltetésünkre ſzükséges; 's ugyan azért annak réſzeit mí vélünk hív lemásolássokban közöllyék, ha velök jól élünk. Ezen kihozást olly viſzſzatartózkodhatatlanúl kéntetünk elfogadni, hogy az ő tudósítássokhoz ſzabjuk magunkat, közönségesen minden magunk-viseletiben ollykor is, ha elmélkedve rólok kétségeskedünk. Az Idealista is, a' ki e' világot nem valóságnak, hanem csupa látſzásnak tartya, ha annyira nem vetemedett, hogy erőnek erejével kell a' ſzekér elől az útból kitéríteni, maga-viseletében, az érzékinek tudósításiba bízik, pedig a' legfontosabb dolgokban is; p. o. ollykor midőn létele fenntartására kél a' dolog, érzékinek tanúságára inkább a' kenyérhez nyúl, mint sem a' méreghez, elmélkedésének ellenére is. Valaki csak a' helyesen haſznált érzékinek tanúságira bocsátkozott, a' maga fenntartására, és kimiveltetésére nézve, soha

meg-

meg se csalatkozott. Tehát, ha az érzékek arról nem tudósíthatnak is minket mi a' látható világ, és ennek részei magokban, legutolsó részecskéikben; és tulajdonképp' eredeti tárgyokban: mivel ez se megtartásunkra, se kimiveltetésünkre nem szükséges, e' nélkül is kitelhetvén tőlünk mint értelembéli, mint erkölcsi kiformáltatásunk; nyilván arról szükség minket, ha egésségesek, és helyesen élünk velök, tudósíttaniok, hogy mik mi reánk nézve? és pedig olly bizonyosan, hogy tanúságokra bátran bocsátkozhassunk. Az utolsó fundamentom következőképp', mellyen az érzékiekről való esmeretségünk épül az, hogy a' természet' szerzőjének érzékinket úgy kellett alkalmasztatni, hogy azokat híven lemássollyák nékünk, mennyire szükség.

A' mi meg' az érzékek alá nem vettetett világiakat illeti: bizonyára azzal kinem elégíttetnek a' mi szükségeink, ha tudgyuk, mik a' testi világbéliek; mi nem tartozunk a' testi-világhoz csupán, mint az állatok, mellyeknek nem szükség többet tudniok azoknál, mellyeket az érzékeknél fogva megesmérhetnek, azért ezeknek lemásolásokkal éppen kielégítetnek: de mi mint észszel is bíró, erkölcsi valók az érzékek alá nem vettetett lelki világhoz is tartozván, ezzel szoros egybeköttetésben lévén, tartozunk elkerülhetetlenül azzal is megesmérkedni, mennyire erkölcsösülésünkre, és észbéli tökélletességünkre kívántatik. 'S ezért olly eszközzel is szükség bírnunk, mellynél fogva ezen esméretség kitellyék tőlünk. A' lelki és erkölcsi dolgok természetök szerént érzékeinkkel megnem tudhatók, tehát olly felsőbb rendű esmérkedő erővel is szükség bírnunk, melly azt kipótollya, a' mi azoktól kinem telik; mellyekkel az érzékek alá nem vettetteknek tudtokra is szert tehessünk; az illy eszköz csak az ész lehet bennünk, és pedig kettős szükségeinkhez képest, kétféle. Mint erkölcsi valók, szükség, hogy ereinkkel élésünkben önként határozzuk meg magunkat: erre nézve szükség azon regulákat is tudnunk, mellyek szerént kellessék ereinkkel élnünk, rendeltetésünk' elérésére. Ezen törvények pedig azon állapatunkon épülnek, mellyben vagyunk egymáshoz képest. Azért szükség azon Valókat is, mellyekkel egybeköttetésben vagyunk, és hozzájok képestvaló állapatinkat is (nem mik legyenek, ma-

gok-

gokban, hanem mik reánk nézve) esmérnünk. E' végre szükséges nékünk az ész, melly kimutassa mint a' megesmérendöket, mint a' teendöket, eszközül. Innét már ismét így okoskodhatni: a' mit az ész nékünk az érzékek alá vettettekről annyira közöl, (valahányszor azon mivolti meghatározott alkottatása szerént, mellyből ama' közönséges gondolkodásbéli törvények származnak, nyilatkoztattya-ki magát,) a' mennyire a' mi erkölcsösülésünkre, és észbéli tökéletességünkre szükséges, annak az ö eredeti tárgya, az ö képzete' hív mássának szükség lenni, akár esmérendöre, akár teendöre intéztessék: másképp' az ész eszköz nem volna az érzék alá nem vettettekre, az erkölcsiekre is; másképp' az ész önnön magában oktalanságra bökkennék, azt kellenék magáról állítani, hogy ö nem okos, azaz: maga magát elrontaná. Azért valamint a' külsö életünkben bátrán járunk a' mi érzö eszközink' természeti alkottatására bízván magunkat, éppen úgy boldogúlunk erkölcsi éltünkben is, belsö esmérkedö eszközünknek természeti alkottatására bocsátkozván, és azon belöle közveretlenül következö principiumokban, mellyek nélkül csupa oktalanság, és merö ellenmondás volna részünk, bizakodván. Minekutánna értelmink' igazságának fundamentomit is béláttuk, fogjunk az értö erö' kifejtegetéséhez.

§. 142.

Az értö erö is, mellynek munkáit eddig mind azon oldalról visgálgattuk, mellyről csak hozzá férni, csupa képesség gyanánt születik belénk, azt tehát szükség magunknak munkásságba hoznunk; ebben áll annak kifejtegettetése. Annál jobban kivan az fejtegetve, mennél inkább a) materiájára nézve megfelel a' tapasztalásbéli megtudásnak; azaz: mennél inkább azon képzethez, és kútföhez van szabva, mellyből jegyeire nézve elvonattatott az értelem; b) az ö formájára nézve: mennél inkább saját törvénnyeivel egygyezöleg foglalatoskodik. Mert ez által lesznek az értelmek valóságos megkötök, sinórmértékek, igazgató-formák,

és képviselők. (Anth. 280.). — Az e' végre szolgáló eszközök e' következendők: 1) — — senki se gondollya, hogy azon tanítást fogom én legelőre helyheztetni, melly által bizonyos értelmeket, kéfzségeket közölhetni másokkal, olly elé-ítélet ez, melly csak abból hatalmazhatott-el, mivel a' sokat-tudást az értelmességgel, és igazi tudósággal felcserélték annak tudatlan pártfogóji, s' mellynek az a' veszedelmes következése is lön, hogy a' Szülők gyermekeiket, alig dadoghatnak, már iskolába küldik, már tanító-mesterekre bízzák: ez által egyenesen az értő erejek ölettetik-ki leginkább; a' mint tapasztalni az ollyakban, kik illy meleg ágyakban időnek előtte érleltetnek; ezek többnyire gyenge értelműséggel fizettetnek; nem is lehet külömben: mert az iskolamesterek, csak hogy bétöltsék az időt, olly megfoghatatlan tanításokkal is foglallyák-el őket, mellyek csupán az emlékezetnek adnak munkát, 's a' t. Mindenekelőtt szükség tehát az értő erő' kifejtésére a' nevendékekkel látományos képeket böven öszvegyűjtetni; emlékezetöket és képzelésöket jól kiformálni; őket a' dolgokravaló figyelmezésre, az észrevételre, öszvehasonlításra, megkülömböztetésre szoktatni. Ha esmérkedő, képző, és észrevévő erejik gyakorlásba hozattatnak, értelmök is természeti munkásságába jő. 2.) Ezutánn annyiba segéd eszközzé válik a' tanítás is, hogy ennél fogva az értelem' hijánosságit kipótolhatni; ha a' Tanító szorgalmatosan vigyáz a' Nevendékekre, hogy a' körülöttök lévő tárgyokat hogyan képzik magoknak. E' végre bizonyos rendbe, osztályba, egygyességbe kell a' gyermekekkel helyheztetni a' láttakat, hallottakat, érzetteket és tapasztalttakat: a' mint alább példákban megmutatom. Ez által, úgymondván a' lekiesméretben külömbféle fiókok kerekednek, és az értő erő felkéfztetik akárminek is az ő sorábavaló rendelésére; 's könnyebben elő

is ve-

is veheti az emlékezet és képfzövetkeztetés egykori képzetit, ha fzükség. Ha hibáznak a' nevendékek, ha kitelhetik, újra megkell velök nézetni a' tárgyot, vagy másképp' tapafztaltatni; ha pedig ez megnem történhetik: akkor a' tanító igazíttyael értő erejeket, elejbek festvén az egéfz tárgy' képét nagyságával, fzínével, ábrázattyával, 's azon jegyeivel egygyütt, mellyek láthatók, éfzrevehetők, és a' megkülömböztetést fzerzik. Mennél idősebbek és kiformáltattabbak a' nevendékek, annál fellyebb kell vinni, 's killyebb killyebb fzükség terjefzteni az illy gyakorlásokat is: a' mint alább példákban megfogom mutatni. 3) Az értő erő' kifejtegettetésére fzükség az előkelő emberekkel közösködnünk is, vagy is: olly bölcs, bélátó, nagy, jeles, és derék karakterű emberekkel kell társalkodnunk, kiktől valamit tanúlhatni. Ezen igazi fő iskolánál semmi sincs alkalmatosabb az értő erő' kifejtegettetésére. Minden másokkal társalkodás alkalmatos ugyan azon tanítás' folytatására, és kipótolására, mellynek fundamentom vettetett a' nevelőktől, és tanítómesterektől: mert ezen kölcsönös gondolat-váltásnál fogva fzint úgy sajátunkká tehettyük azon idegen értelmeket, mellyeket mások vagy magoktól fzereztek, vagy azoktól gyűjtögettek öfzve, kik őket megelőzték: de mindazáltal az értelmes és kiformált lelkűek azok, kik által különösen kifejtegettetik az ember' értő ereje. Azon öfztön, mellyhez képest ő többről többet kíván tudni, azok' fzövetségében ébrefztgettetik, és fzakadatlanúl tápláltatik. Ki ne tudgya azon hiúság' erejét is, mellyel kiki örömest nyilatkoztattya-ki bélátását? Ez haladtattya-meg leginkább az emberrel a' tanúlás' nehézségit. Az illy társaságban pedig arra is legbővebb az alkalmatosság. A' tudományok' ingeri, valamint az erkölcsé, akkor éreztetnek leginkább, midőn bennök jól előléptünk: tehát a' hozzájok-fogáshoz

kivülről szükség ingereltetnünk, a' haszonnak, dicsőségnek 's t. e' f. képzete által. Illyen ösztönök pedig a' derék férfiaknak rólunk dicséretes ítéleteik; midőn bennünket tekéntetre méltatnak, becsülnek 's a' t. De ezen dicséretnek, becsületnek, tiszteletnek úgy van foganattya reánk nézve, ha velök közösködünk. Más az: a' kinek kész alkalmatossága van értelmének másokkalvaló közlésére, annak több oka is van a' dolog' helyes megfogására; a' ki minden jó gondolattyáért helybehagyással, minden helytelenért ellenmondással jutalmaztatik, annak sokkal jobban szükség miden gondolattyát fontolóra venni, mint egy ollyannak, ki csak magának gondolkódik. A' magánosság az értelmet ellankasztya, eltúnyíttya, és csak a' világ' színe előtt, és mások' tanúsága által nyer az olly erőlködést, hogy meszsze hathasson. Ezt bizonyíttyák a' hajdani Poéták, Orátorok, Bardusok, és még mások' példáji is. 4.) A' hasznosan választott könyvek kipótollyák némünümüképp' ezen hijánosságot, ha valaki az illy derék gondolkodó emberekkel nem közösködhetik; 's semmi se hasonlít jobban a' mássalvaló beszélgetéshez mint az olvasás. A' könyvekben beszélgetnek velünk a' derék emberek: azon dolgokról, mellyeket előadnak, szintúgy elejbénk terjesztik értelmöket, 's igen kellemetesítik társalkodásunkat is: mivel mindennémű állapatokba helyheztetnek minket; akárminémű távúllévőkkel, még a' holtakkal is öszvekötnek. Igen szembetünő külömbség van mainap egy nem olvasó, és egy olly között, a' ki az olvasás által magát kiformálta. Ha magánossághoz köttetett is az ember, ki olvasni szeret, a' társaságos állapatokat, szükségeket, mindennémű formájiban, és változódásaiban kitanúlhattya eléggé; a' történet-írók', Poéták, Philosophusok' előadásaiból olly tudósítást szerezhet magának e' nagy nézö-piacznak külöm-

lömbözö jelenetiröl, környülállásiröl 's t. e' f. millyenekre ſzert nem tett volna, ha azon maga játſzott volna is egy fö ſzemélyt. Az is, kinek ſzerencséje esik arra, hogy a' derék értelmes emberekkelvaló közösködés által értelmét kiformálhassa, sok ollyanoknak híjával marad, a' mikre az olvasást-ſzerető ſzert tehet, a' mint bövebben megértyük a' jövendökből. — Szükség, hogy még az értelmek' jeleiröl is értekezzünk.

Ezen értö erönek külömbféle mértékü kifejtegettetésére nézve az emberek magok is külömbözök. Mivel az, a' mi bennünk értö erönek fundamentoma, Lelknek (Geist) neveztetik, és ennek ſzéke a' fej; azért az, ki annyi mértékben bír az értö erövel, hogy magától is tud valamit elötermeſzteni: jó fejünek mondatik. A' kinek olly kis portzió jutott az értö eröböl, hogy magától semmit se tud elötermeſzteni, botfejü (Tropf. Pinzel.): mert mint a botot csak másnak kell hordozni. Az, ki bizonyos kéſzséggel bír az elöfordúló eseteknek az értö erö' törvénnyei ſzeréntvaló felfogásokra: az könnyü fejü; a' ki helyesen él értö erejével, helyes fejü, vagy józan; ellenesetben nehéz — kotyogós fejü.

§. 143.

A' dolgok' értelmit se olly erösen ſenn nem tarthatnánk lelkiesméretünkben, se olly könnyen elö nem híhatnánk, se olly nyilván nem közölhetnénk, ha jelelö tehetségünk nem volna (Anth. 234—5. l.). Hogy az értelmek' megjeleltetésére alkalmatosabbak azon jelek, mellyek, noha elég alkalmatlanúl, mesterségeseknek neveztetnek, mint sem a' terméſzetiek; 's közöttök is legalkalmatosabb a' hangos jelekkel, ha ízekre tagoltattak, vagy is a' ſzókkalvaló élés: elöadtuk Anth. 285. 6. l. — A' jeleknek ez a' czéllyok és mivoltok, hogy a' jelelt dolgot elöterjeſzſzék; melly is kijelentésnek neveztetik. E' végre tehát e' következendö

tulajdonságokkal ſzükség bírniok: 1.) legyenek kinyomók: hogy olly egéſzen, a' mint csak lehet, mint foglalattyokra mint tartománnyokra nézve, kijelentsék az értelmet. A' tökélletesség legfőbb grádicsán áll az a' ſzó, melly az értelem helyett tétethetik minden hijánosság nélkül. Illyen ez: △; illyenek a' ſzámoknak (1. 2. 3.) nevei is; 2.) legyenek határozottak, hogy az értelmet világosan és telyesen előterjeſzſzék, mellynek képviselőji, nem pedig mást. Illyen meghatározott ſzó ez: Attila; mert csak a' Hunnok' egygyik Királlyát terjeſzti-elő. 3.) Legyenek könnyűk, hogy nehézség nélkül meglehessen őket érteni, és könnyű ſzerrel fenn is lehessen őket tartani: azért rövidek, ſzokottak. Illyenek a' földabroſzi jelek. — Ellenben hibások a' jelek általlyában: 1.) ha üresek; ha semmi meghatározott értelmet se nyomnak-ki, vagy ellenmondó és ellenkező jegyeket öſzvefogva jelentenek. Illyen ez nálunk: izé, eſztelen ember. 2.) Ha sokra érthetők, ha több értelmeket nyomnak-ki: mert illyenkor egygyik értelem könnyen felcseréltetik a' másikkal. Illyen ez nálunk: Dolog, Érzékenység. 3.) Ha tétovázók; ha, t. i. hol tágos, hol keskeny, hol tulajdon, hol általvitt állapatban, hol csupán, hol némelly toldalékkal jelentik-ki az értelmet. Illyen ez nálunk: kép, kor 's a' t. 4.) Ha csalfák: ha két, vagy mellékes értelemre is viſznek. Illyen ez: a' test mozog; az én lelkem. 5). Ha homályosok; hanem tudni másoktól megkülömböztetni. Illyenek ezek: Idea, elme, érzés, már magokban. Eredetekre nézve: ha idegenek; ú. m. Grupp és Gruppirozni. Ide nem ſzámlálhatni azomban a' mester, és bévett ſzókat, mellyek vagy a' tudományok' és mesterségek' tartománnyában, vagy orſzágſzerte meghazafisodtak. Illyenek az elavúltak is: mint endöl = ejendel; orſzágbele = orſzágba; irája = írá; kérnéje = kérné; Uramuk = Urunk;

kér-

kérmük = kérünk 's a' t. Illyenek a' helytelenül koholt új ſzók is: mint ellenzmény, Tabiráz, Nimlány, öné 's a' t.

Mennél homályosabb ſzókkal él valaki, annál kevesebbet gondolhatni nálokfogva. Mivel pedig a' ſzónak, mint értelem jelnek, gondolnivalót ſzükség adni, tehát a' ſzóknak olly világosoknak ſzükség lenni, a' mint csak kitelhetik. A' ſzók homályosok magokban: ha 1.) maga, a' ki ſzól homályos értelmekkel bír (a' mi legtöbbnyire megſzokott esni); mivel az illyen annyi jegyeket nem adhat elö, mennyi ſzükséges azon tárgynak, mellyet alatta gondolni kellenék, meghatározattyára; vagy ollyakat ád elö, mellyek mellékes helytelen értelemre vetemítök; hol pedig olly tekéntetbe helyhezteti azt, melly meghatározatlan, vagy könnyen éſzre nem vétethetö; hol meg' olly ſzámos egygyenkéntvaló képzeteket egygyeztet egygyetlen egy gondolatba, mellyeket nehéz egyſzerre bélátni. Ezt sok újabb könyvírókban vehetni éſzre: „Mann sieht denselben nur alzusehr an, wie sehr es den Verfassern selbst an deutlichen Begriffen felht. Daher kleiden diese ihre verworrenen Gedanken in einen Schwall von Vorten ein, die etweder gar nichts sagen, oder blos der Phantasie mancherley Bilder vorhalten, um damit zu spielen. Wer einen solchen vortrag liebt, beweist eben dadurch, daſs er kein Freund von deutlichem Denken sey; welches doch die erste (formale) Bedingung, einer glüchlichen Speculazion ist" Krugg. Log. p. 145. 2.) Némelly ſzók magokban is homályosokká válnak azoknál, kik vagy a' régiség' imádásának, vagy ſzerfelett etimologizálásnak (ſzó-eredet-nyomozásnak), vagy a' mérték', ízlés' hajhaſzásának 's t. e' f. a' határozotságot feláldozzák. Mintha ezen elidegeníthetetlen tulajdonságát a' ſzónak kellene inkább feláldozni; p. o. e' kor (dieſs alter) e' helyett: ekkor (dieſsmals) mint sem inkább a' nyelvtudományokban, és ſzótárokban ezen elſzármazást feltegyzeni, más idegen ſzók' példája ſzerént; kivált, ha azt a' kiejtés is vastagíttya. 2.) Homályosok a' ſzók a' hallókra nézve, ha olly tárgyaknak képzetit tartyák magokban, mellyek azok elött, kikhez van a' ſzóllás, esméretlenek; vagy ha a' ſzó-egybeilleſztés' kívántatása (Syntaxis) ellen rakattattak öſzve.

Külsőképp' e' kettő határozza-meg az értelem' kijelentését 1.) az Aetymologia ſzéles értelemben (a' gyökérſzó épen megmaradása; és ha ennek ſzármaztatása, 's egyberakattatása úgy esik meg, mint megkülömböztetésre a' természet kívánnya) 2.) a' kimondás. Innét egéſzen meghatározott ſzó ez: alma, almám, almája. De az Aetymologiát a' Szép-érzés (tágos értelmében) gyakran valami kihagyással, vagy felcseréléssel elmódoſíttya; a' hoſzſzas ſzók' megrövidítése; a' hozſzſzú és rövid fogásokban és ſzókban, a' hangosb és némább, lágyabb és keményebb kiejtésekben, bizonyos mérséklet-tartás; és gyakran a' kellemetes kimondás végett; p. o. ezt: következendőképpen = következőképp'; ezt: veretteteett = veretett; dicsértetendő = dicsérendő; házja, = háza; atyja = attya 's t. e' f. Ebből elkerülhetetlenül néha határozatlanság is támad; p. o. ebből házjok lett házok: teſzen kettőt is (Domus, et Domus ipsorum) 's a' t. A' mennyire lehet, az értő erő ſzüntelen az értelem' határozottságára törekedvén, a' kimondással pótollya ki e' héjánosságot; p. o. ebből az ő törvényjek lett törvények (Leges) mondgya: törvényök; mentek (iverunt), mentök (ibitis) 's a' t. De ezen kimondás is mindenek előtt a' ſzóſzerſzámok' mesterségéhez, a' levegő' állapattyához, a' világosságra nagyobb, kisebb törekedéshez, a' ſzép érzés' mértékéhez, és az elſzokáshoz 's t. e' f. képest igen külömböző. Azonban valamint azért, mivel az emberek gyakran tűnyák és gondatlanok értelmöknek megvilágosítására, felnem tehetni, hogy az értő-erő a' világosságra ne kéntesse az embert, úgy a' sok tűnya, elſzokott kimondásokra nézve is felnem tehetni, hogy a' kijelentés egéſzen elveſzté az ő kijelentő erejét, nevezetesen azokban is, kik hogy belső kéntetésöknek hódolnak, kimiveltetésök bizonyíttya. Ezek' kimondását nevezem én uralkodó kimondásnak.

Már ez éſzrevételekből kihozom én 1). Annál határozottabb valamelly ſzó: mennél inkább mint az Aetymologia, mint az uralkodó kimondás jót áll értte. Mert mind a' két határozó vastagíttya. Illyen meghatározott ſzó ez: Atyám. 2). Azon esetben, ha e' két határozók köztt valamelly ellenkezés van, a' ſzó annál határozottabb, mennél inkább a'hoz ſzabja magát, melly közönséges; p. o. közönséges az Aetymologiának azon törvénnye,

melly

melly ezt kívánnya: kenyeret eſzem; ezt pedig csak réſzſzerént való, legfellyebb is tartományi ſzokás hozza magával, eſzek: ſzükség tehát hogy ez a' közönséges regulának helyt adgyon. Ellenben ez a' j a az Aetymologiának nem közönséges regulája: mert sokſzor az elöbbi betüvel egygyezővé válik; p. o. ez tiſztítj leſz: tiſztítts, ſzeres-je ſzeresse; 's néha kimarad: háza, eſze 's a't. De az uralkodó ſzójárás ſzerént közönségesen inkább kimondani A t t y a, mint másképp': tehát hogy ezen közönségesnek Attya, mondgya 's t. e' f. ez A t y j a, N é n y j e, engedgyen ſzükség. A' mi a' külömböző kimondást illeti: (p. o. a' régit és mostanit; a' Tiſza és Duna mellékit) az törvényesebb, mellyért inkább áll az Aetymologia: mert erősebb: p. o. melly (pectus) mejje, mellye, mellyje.

'S mivel az Irás nem más, hanem a' ſzóknak jele közvetetlenül, és az értelmeké közvetve: azon írásmódgyáról is, melly ſzakadatlan viſzſzavonásban tartya Tudósainkat, csak a' jeleknek fellyebb előadatott kívántatásiból végezhetni. Ha a' meghasonlott felek nagyobb Logikusok volnának, vagy a' Logikájokat hívebben követnék: melly sok kérdés' nyakát ſzeghetnék könnyen csak ezekkel is: ez az írásmód határozatlanúl hagygya az értelmét, megérthetését nehezíti; ez elavúlt — ez ſzükségtelen — — tehát félre vele a' mi tiſzta, megnem zavarodott kimondású nyelvünkből. A' ki az értelem' törvényſzékének végzését nem halgattya, az mint Grammatikus - vakbuzgókodó — ſzánakodásra méltó.

§. 144.

Mivel a' Nyelv nem más, hanem a' bizonyos ajakokon pergő ſzóknak öſzvesége: a' nyelv annál jobban kivan fejtegetve, mennél igazábban, 's mennél meghatározottabban kinyomhatni rajta mindennémű értelmeket, és gondolatokat. Ennek kimiveléséhez azzal ſzükség fogni, hogy a' Nevendékeknek, kivált a' főbb redűeknek, ſzívökre köttessék, melly gyalázat légyen, nemzeti, hazai nyelvünket nem tudni, nem beſzélni?! Mindenek-

denekelött ollyak' társaságába szükség a' Nevendékeket léptetni, kik nyelvöket jól tudgyák. Nem elég öket bizonyos órákon a' nyelv-tanítókra bízni. Minekutánna a' neveknek némünémü bő esméretségére szert tettek, ekkor lép-bé a' Tanítóknak legfontosabb hivatallya, hogy mindent jól megneveztessenek velök, és ha hibáznak megjobbíttassák, e' következendöképp': 1.) elkezdvén az első szükségeknél, valamik a' szobában, és házban vannak; valamiket az emberi testben látni; a' mik az élelemre, ruházatra, alkalmatosságokra szolgálnak; a' mik az udvarban, a' kertben, a' szántóföldön, réten nevezetesek; 's azon állatokat, növevényeket, mellyek körül forganak múlatozván 's t. e' f. megkell velök neveztetni; 's ha többen vannak, vetélkedésre szükség öket bírni: hogy kitud itt még valamit? E' végre alkalmatos, kivált a' kisdedeknél, a' katonás parancsoló is: jobbra, balra tekénts, indúlly; oldalast; balkezedet a' jobbik füledre 's t. e' f. Így gyakoroltatik a' nyelv az észrevételnél fogva. 2). A' figyelmetességnél fogva pedig gyakorolhatni a' nyelvet: ha vévén p. o. az általellenben lévő házat, ennek elöször minden részeit általlyában, azutánn ezek' számait, tovább tulajdonságikat, millyenségöket, mekkoraságokat 's a' t. rendre megneveztetni a' Nevendékekkel. Erre alkalmatosságot ád akár mi is: ú. m. az asztal, a' papiros, 's a' t. A' figyelmezést annál foganatosabbá tehetni, mennél inkább a' vetélkedésre buzdítani öket; p. o. no, ha valamit elhágy valaki, egy vonást teszek a' táblára; ha valamit elnem talál, egy keresztet 's t. e' f. 3). Az öszvevetés, és meghatározás által pedig gyakoroltatik a' nyelv következőképp': vévén t. i. két vagy több dolgokat; p. o. fát, lovat, Embert — — kikell találtatni velök, miben egygyeznekmeg egymással, 's miben nem? Ezen egybevetést grádicsonként fellyebb, és tovább szükség vinni;

a' ter-

a' terméſzetiekkel a' kézi és mesterségi műveket is öſzvetévén; p. o. a' házat, kast, féſzket, üveget 's a' t. Tovább az erkölcsi ſzókra kell lépni; p. o. mondgyátok-meg: ki nem mond igazat? ki csalatkozik? ki füllent? ki hazud? ki fösvény? ki takarékos? Ki gazdálkodó? — ki kevély, ki büſzke? ki gögös, ki reátarto? ki nagyravágyó? ki dagályos? — Végre a' hasonló 's egyenlő értelmekre ſzükség a' kérdezősködést léptetni: mi csinos? mi ſzép? mi díſzes? mi ékes? mi czifra? — Mi rút? mi csúnya? mi rusnya? mi ocsmány? mi utálatos? 's t. e' f. 4). Az értő-erő gyakoroltatása által leginkább kimiveltetik a' nyelv: p. o. több külömbféle ſzókat előſzámlálván, vagy a' táblára jegyezvén azokat a' Tanúlók hadd rendellyék az ő tulajdon rendök, oſztállyok, nemök, tulajdonságok ſzerént el, a' mi állot, az A alá; a' mi növevény az N alá; a' mi madár az M alá; 's így tovább. Autánn a' mi egéſz, azt előre bocsássák; a' mi ennek réſze, ezt utánna; és pedig a' főbbet elől, az alsóbbat utól. b). Elővévén az értelmek' külömbözetit, mondgyák meg: mi lehetséges, és lehetetlen; mi valóságos, mi valótlan; mi ſzükséges, közös, közönséges? 's t. e' f. c). Elővévén az értelmek' egymással öſzveköttetését: mi haſzna van a' fának, vasnak, ſzalmának? Miből kéſzül a' ruha, papiros, az üveg? minden alkotói réſzeire nézve. Mi az ok? mi a' munka? mi a' fundamentom? mi a' következet? Ha alkalmatos ſzókkal kinem fejezhetik is, csak példában mutassák-meg. Ide tartoznak a' Beſzéd' réſzei is: az állatos, toldalék, ragaſzték-nevek, igék 's t. e' f. mik?? —

Minekutánna illy előkéſzület tétetett a' nevelésben, azutánn magának ſzükség az embernek a' nyelvben magát kiformálni, némelly közönséges és különös eſzközök által: 1.) a' nyelvbenvaló tökélletesülésre igen alkalmatos a' másokkalvaló

tár-

társalkodás. Ezek' kedvéért kéntelen az ember magát egyûgyûen, meghatározottan kifejezni: hogy értelmessé és kellemetessé legyen; 's a' mit egyszer ki világosan elő tud adni, azt így írni is fogja tudni. Csupa beszédgyekből és írássok' módgyából kiesmérni a' Tudósokat, mellyik formálta magát a' magánosságban, mellyik a' társaságban. Az első soha se fejezi magát olly nyilván-ki mint a' másik. 2). A' nyelvkimivéltetésre igen szolgál a' gondolatoknak írásba tétele is; a' végre, hogy a' Tudósokkal közöltessék, és visgáltatássok alá vettessék. 3). A' nyelvkimiveltetésre igen alkalmatos általlyában a' philosophusi visgálódás is. Minden szóban és szókiejtésben megfontolni a' külömbözeteket; és mellyik az Aetymologiához, uralkodó szójáráshoz, szépérzéshez 's a' t. jobban illik, a' mellett maradgyunk. Minden szórészek' szükség — vagy szükségtelenségét számbavenni, 's a' mi felesleges kitudni, a' számosb hoszszas szók' megkurtítása végett. A' dolog' eredetét, és a' szó kezdetét felkeresni, és a' kétes kimondásokban azokhoz szabni magát. Az áltvitt értelmûeket a' tulajdonokkal, a' hasonlatosakat (voces analogas) az ő hasonlóságok' okaival; a' jeleseket a' jelelt tárgyaikkal egybevetni: 's ezek' kívántatása szerént élni velök. Végre az egyenlő és hasonló; egygyes, és többes, gyökér és származott, külömböző és ellenkező szókat feljegyezvén, köztök bizonyos határt vonni. — Különösen pedig, a' ki már valamelly nyelvet megtanúlt, kiformáltatására szükség, mivel okos terméſzetünkben se az elég fundamentomatlánnak, se a' feleslegnek, se az ugrásnak helye nincsen, hogy arra vigyázzon 1.) ha van-e a' nyelv' tárházában olly bévett, érthető, hibátlan szó, melly gondolattyát meghatározza? Tehát azzal éllyen. Illyen ez parancsolat e'hez képest: parancs. 2). Ha valamelly szó határozatlan, héjános, vagy mellékes értelmű:

azért

azért nem ſzükség mingyárt helyette új ſzót faragni, ha vagy kimondás, vagy toldalék által meghatározhatni: illyen ez: értelem e'hez képest megfogás: mert mondhatni: Dolog' értelmei, ember' értő-ereje. 3). Ha a' nyelv' tartományában alkalmatos ſzó nincsen: körül kell nézni magát, ha nem volt-e hajdan? Ha volt, ezt vegye elő. Illyen ez: Inger, kör 's a' t. 4). Ha alkalmatos régi ſzó sincsen, nézze, ha hozzá hasonló ſzó nincs-e? Ha van, ismét nem ſzükség ſzófaragáshoz nyúlni, hanem azt kösse hozzá. Illyen ez: perceptio: esmérkedés. Wahrnehmung Megsajdítás. 5). Ha ez se telhetik-ki: ollykor éllyünk valamelly ſzóval inkább áltvitt értelemben, némünémű ragaſztékokkal. Illyen ez: Határozó Bedingung, Meghatározó, Beſtimmend, Béhatározó. 6). Ha ez se telhetik-ki tőlünk, ollykor éllyünk valamelly környék ſzóval. Illyen ez: kamat. 7). Ha ez se elégít-ki, úgy fogjunk a' ſzóformáláshoz: de mindég alkotása ſzerént. Illyen ez: Képzet (Vorſtellung); Érzék (Sinn); Érzékiség (Sinnlichkeit); Érzelem (Gefühl). 8). Ha nincs a' formáltatásra olly alkalmatos ſzó, melly értelmünket helyesen kinyomhatná: akkor ſzabad az eredeti idegen ſzót meghazafiſítani. Illyen ez: Pont 's a' t. — Mindezekből kitetſzik, hogy mí Grammatikusaink' tudós és fundamentomos ſzó-bonczolásaikat, régiség-fürkéſzéseiket 's t. e' f. főhajtással veſzſzük: 's ha azzal egy araſztnyi ſzavaink' megkurtítására, értelmink' kifejezésére, nyelvünk kelletésére élnek, tapsolunk is nékik: ez egyre bátorkodunk őket kérni: hogy azt ne kívánnyák tőlünk, hogy az ő ſzóbonczolásaik (genealogiájok) miatt értelmink' határozottságát is feláldozzuk. Ez legſzentebb törvényünk lévén.

Többnyire nyilván bélátható az, hogy az értő-erőnknek mind ezen előadott foglalatosságiban, értelminknek minden elintézetiben némünémű ité-

lés

lés a' fundamentom. Mit kellessék észrevenni? Mire figyelmezni? Mivel egybevetni? Hogy' határozhatni? Hogy' kapcsolhatni? Hogy' jelenthetniki valamit? Mind ezek az itéléstől függnek. Lássuk tehát már: mi az itélés? és hányféleképp' itélhetni?

Az Itélésekről.

§. 145.

Midőn vévén bizonyos képzeteket (p. o. Ember — Ész —) azt gondollyuk-meg, hogy miképp' vannak azon tárgyhoz képest, melly általok előterjesztetik? 'S ezen meghatározott képességgel (van-nincs) egygyesíttetve képzük azokat magunknak (P. o. Az embernek esze van): akkor Itélünk. Az Itélés tehát egy illy képestlegyaló állapatnak (Verhältnifs) meghatározott képzetében áll. A' szóval kijelentetett itélet kitételnek neveztetik.

Azért minden értelmet, a' mellytől valami jegyet külön választhatni: itéletté fordíthatni: ha a' jegy' állapattya az értelemhez képest meghatároztatva képzettetik. Így fejtődik ez az értelem: háromszög: ezen itéletté fel: a' △ három oldalú. Sőt az értelmet azzal is itéletté változtathatni, ha magával bizonyos képestségben lenni gondoltatik, többször godoltatván: A' △ háromszög. De úgy is itéletté válik az értelem, ha a'hoz valamelly eredetiképp' benn' nem lévő határozat járúl, és e'hez képestvaló állapattyában képzettetik; p. o. a' △ tompa lehet. Mert mind ezen esetekben azt gongondollyuk, hogy miképp' legyenek a' bizonyos képzetek valamelly tárgyra nézve? Ez pedig itélet. — Az itéletben is tehát, valamint az értelemben arra tekénteni, hogy' egygyesíti a' lelkiesméret a' külömbkülömbeket? Azzal kölömbözik az itélet az értelemtől, hogy abban a' külömbeknek

egy-

egymáshozképestvaló állapattyok meghatároztatva, és nyilván képzettetik, az értelemben pedig, mint értelemben, nem. Azért az értelmek' megnyilvánnyítatása másképp' megnem eshetik, egyéb az ítéletek (a' magyarázatok, és felosztások) által §. 123. 125. Azért minden ítéletet annyiba vehetni, mint egy nyilván elöadatott értelmet; a' mennyire benne valamelly értelem vagy szétfejtetve, vagy öszvetétetve adattatik elö.

§. 146.

Minden ítélethez kívántatik mivoltiképp' 1.) bizonyos materia; vagy: kívántatnak olly képzetek, mellyek' állapattyát a' tárgyhoz képest meghatározottan képezhesse a' lelkiesméret; mellyek is a' tétel és ellentétel gyanánt vannak. Egy tökélletes ítélethez illy képzetekből legalább egy pár szükséges (de azon egygyek is lehetnek §. 145). Az egygyiknek neve Subjectum, tétetmény, melly azt téteti, hogy róla valami kijelentessék; vagy is az: melly a' tárgy' képviselője. A' másodiknak neve Praedicatum, mondatmány, melly által azon képestség, mellyben szükség a' tárgyat képzeni, elöterjesztetik. Közönségesen a' lelkiesméretben a' Tétetmény elöbb van a' mondatmánynál. Ezen ítéletben: az embernek van esze: Az ember Tétetmény, az Esze mondatmány. Néha az ítélet tétetmény nélkül látszik lenni (villámlik, esik): mivel alattomban értetödik (ú. m. villámlik az ég; esik az essö) de minden tétetmény nélkül soha sincs az Ítélet. Néha meg' valamelly toldalék járúl a' tételményhez (p. o. az ép embernek van esze): ezzel a' tétemény' száma nem több. Így van a' dolog néha a' mondatmánnyal is. 2). Minden ítélethez mivoltiképp' kívántatik bizonyos forma is; azaz: a' képzeteknek egymáshozképestvaló állapattyok' meghatároztatásának módgya és képe; melly is az egygyététel gyanánt van; és azon lelkies-

kiesméretünk cselekedetében áll, mellyet Kapcsolásnak egybeilleſztésnek nevezni, 's ez igével jelentni-ki: van vagy nincs; hol nyiltan, hol pedig alattomban (p. o. az embernek eſze van. Az ember eſzes). E'hez hasonlók azon iteletek, mellyekben ez az ige van, nincs más igével öſzveforrad; p. o. a' nap süt = a' nap sütö = a' napnak sütése van.

A' mi az itéletek' materiáját illeti; ez tulajdonképp' a' Logika' tartománnyába nem tartozik; csak azt ſzükség iránta éſzrevennünk, hogy a' materiának, azaz: bizonyos képzeteknek, értelmeknek, elöre kéſzen kell lenni az esméretség, 's emlékezet tárgy házában, hogy az itéléshez lehessen fogni. A' mi pedig az itéletek' formáját illeti: mivel valamelly itélethez tartozó értelmeknek egymáshozképestvaló állapattyát külömbféleképp', 's módſzerént határozhatni meg; tehát magának az itéletnek formáji is külömbözök lehetnek. Ezen itélet' formájiról elöbrôl ſzükség végeznünk: mert azon regulákon ſzükség fundáltatniok, mellyek ſzerént eredetiképp' foglalatoskodunk az itélésben. Tehát csupán ezeknek telyes és rendſzeréntvaló elöadattatások tartozik a' Logikába.

§. 147.

Minden itéletet nyilván elöadatott értelem gyanánt is tekénthetvén §. 145: tehát az itéleteket is azon négy oldalról visgálhatni, mellyről egyedül nézhetni az értelmet; 's így az ö mennyiségökre, millyenségökre, tekéntetökre, és módosúlássokra nézve tudósíttathatunk az ö formájikról; azaz: minden itéleteiről csak ezeket kérdezhetni: 1). Mekkora annak tartománnya, mellyhez képest esik a' mondatmány? vagy is mennyi dolgokról mondattatik valami? Ez a' tétetmény' tartománnya, 's az Itélet' mennyisége. 2). Mi mondattatik-ki? 's millyen a' mondatmány? Ez a' mondatmány' alkottatása, és az itélet' millyensége. 3). Mi-

3). Minémüképp' tekéntetnek egymáshozképest a' Tétetmény és mondatmány? Ezen S. és P. egymáshozképestvaló tekéntetése, az itélet' képestsége (relatio) 4). Miképp' esik a' képestségre nézvevaló egygyesítés az itéletben a' Gondolkodó erő által? Ezen mód és kép, melly szerént az öszvekapcsoltatás gondoltatik, az Itélet' módosúlása. Ha tehát mind ezen oldalakról megvisgállyuk az itéleteket: hogy' legyenek az S. és Pr. egygyenként, hogy' mind ketten egymáshoz, és a' Gondolkodó-erőhez képest? bizonyosok lehetünk arról, hogy megvisgáltunk mindent, valami csak az itéletben megtudható.

Még magán az Itéletet visgálhatni 2.) materiájára és származására is egyetemben 3.) visgálhatni, hogyan legyenek az itéletek egymással öszvevettetvén? 4.) visgálhatni azokat igaz, vagy nem igaz létökre is. Ezen látó helyekből nézzük tehát mi is az itéleteket.

§. 148.

Az Itéleteknek, mennyiségökre nézve, három formájik vannak: mert valamit vagy egy, vagy több azon nemű dolgokról mondhatni. Ha 1.) egyről szóll a' mondatmány (p. o. Árpád derék vezér volt. Ez a' kalap fekete) az Itélet egygyes. Ha többről szóll a' mondatmány: vagy csak néhány részeiről szóll az azon egy nemű dolgoknak, vagy pedig mindenikéről. Ha 2.) azon egy nemű dolgoknak csak néhány részeiről szóll (p. o. némelly emberek gazdagok, mások szegények) az Itélet részszeréntvaló, vagy különös. Ha pedig 3.) az azon egy nemű dolgoknak mindenikéről szóll a' Mondatmány (p. o. minden ember halandó), az Itélet közönséges. Az első esetben a' Tétetmény a' mondatmányhoz egységképp'; a' másodikban

többségképp'; a' harmadikban mindenségképp' vagyon.

Szorosan vévén a' dolgot, minden itélet vagy közönséges, vagy réſznyirevaló. Mert az értelmek' tartománnyi is vagy egéſzen egymásében foglaltatnak, vagy csak réſznyire; p. o. minden állat élő. Némelly állatok madarak. Ha valamelly itélet' tétemménye egy tárgyú (Ez a' madár állat) ez is nem külömben egéſzen a' mondatmány' tartománnyában foglaltatik, vagy a' mondatmány helyes a' tétetményről minden kivétel nélkül. Azért az egy tárgyú itélet a' Logikában annyiban vétetik mint a' közönséges. Az itéletben ezen egység kijelentetik vagy valamelly tulajdon névvel, vagy pedig e' vezeték ſzóval: ez ezen. A' többség ezzel: némelly, nehány, sok, valaki, valamelly 's t. e' f. A' mindenség ezzel: minden, kiki, minnyájan, egygyig; senki, semmi, egygyik se 's t. e' f. Ha a' kijelentése a' Tétetménynek valamelly itéletben nyilván vagyon: az illy itélet jeles; ellenesetben pedig jeltelen. A' jeltelen itéletekben a' Subjectum' kiterjedtségét bizonyos éſzrevételekből ſzükség éſzrevenni, ha közönséges-e, vagy réſznyirevaló. Ha a' mondatmány tágasabb értelmű a' tétetménynél (p. o. az ember állat) akkor az itélet a' közönségessel egygyez; mert: közönséges az az itélet, mellyben a' Tétetmény egéſz kiterjedtségében vétetik; de mikor a' mondatmány tágosabb értelmű a' tétetménynél, ekkor az egéſz kiterjedtségében vétetik: tehát ez az itélet: az ember állat, ſzint annyi mint ez: minden ember állat. Ha pedig a' mondatmány keskenyebb értelmű a' Tétetménynél (p. o. a' Magyarok jó katonák) ſzint annyi mint ez: sok Magyarok jó katonák, ugyan azon okból. A' közönséges jeles itélet vagy ollyan, hogy, ha a' Subj. minden alattavalói elő-ſzámláltatnak is, a' mondatmány mindenikéről megvalósodik, vagy nem; p. o. minden ember hibázható; senki sincs tökélletlenség nélkül. Az illy, telyességgel közönséges itélet. Vagy pedig ollyan, hogy a' mondatmány a' Subj. alattvalóiról megvalósodik, vagy nem — ugyan, de még is, ha rendre elmennénk rajtok, találkoznék egy kettő, kikről megnem igazodnék; p. o. minden Magyar Huſzár vitéz; minden kalap fekete. Az illyen csak alkalmasan közönséges itélet. Végre: a' közönséges itélettől

lettől megkell különböztetnünk az öſzvefoglalót (collectivum): a' közönséges ítéletben a' mit állítani, vagy tagadni a' Subjectumról, azt állíthatni, vagy tagadhatni annak mindegygyik alattvalójáról is; p. o. Minnyájan az emberek halandók — Péter is halandó, Pál is 's a' t. Ellenben az egybefoglaló ítéletben a' mi a' Subjectumról állíttatik, 's öſzveségesen megvalósodik, egygyenként minden alattvalóiról megnem valósodik, 's azért nem is állíttathatik; p o. Minnyájan az Apostolok tizenketten voltak. Ez ſzint annyi mintha mondanád: az Apostolok' öſzvesége tizenkét ſzámú volt. Innét látnivaló, hogy az öſzvefoglalt ítélet az egygyes ítélettel egygyez-meg. Mert ez a' Tétetmény: az Apostolok' öſzvesége, egygyetlen egy képzet.

§. 149.

Az Ítéleteknek, millyenségekre nézve is, háromféle formájik vagynak: Mert vagy 1.) valamit tenni a' Subjectumhoz, azaz: a' mondatmány a' Subjectum' tulajdona; p. o. a' napnak világossága van. 'S ez tévő, vagy állító ítélet (J. positivum, affirmativum); vagy pedig 2) valamit tőle elvenni, azaz: a' mondatmány a' Subjectumnak nem tulajdona; p. o. Klóris nem ſzép. 'S az illy ítélet elvévő, tagadó (J. tollens, negativum) De vannak 3) olly mondatmányok is, mellyek noha a' Subhoz valamit tenni látſzatnak; de valóban attól valamit elveſznek; p. o. ez: meghalni. Ez noha formájára tenni látſzatik, de materiájára nézve az élet-tartást veſzi-el. Ha már egy illy mondatmány elvétetik a' Subjectumtól, az előbbi tulajdonságot helybeállítani. (Duplex negatio est affirmatio) P. o. a' Lélek nem halandó, vagy halhatatlan. Az illy ítélet tagadólag állító (J. negativo affirmativum); vagy béhatározó (Limitativum). Az első esetben a' mondatmány a' Subjectumhoz van valóságképp', a' másodikban valótlanságképp'; a' harmadikban béhatározatképp'.

1.) A' tagadás az itéletben, mint képzetek egygyétételében, akár hol légyen, akár mivel köttessék öszve, ha szinte a' kapocscsal is, még se illeti soha a' kapcsot. Mert ha a' kapcsot illetné; azaz: ez vétetnék el a' képzetek közül: ezek egygyététel nélkül maradnának, az itélet tehát végbe nem menne. Következőképp': az itélet, és a' kapocs tagadtatása, valóságos ellenmondás. Azért a' tagadás a' kapcsot soha nem illetheti; hanem vagy a' tételmenyt, vagy a' mondatmányt illetheti. Ezekre nézve nincs semmi ellenmondás. Azon itélet, mellyben a' tagadás a' mondatmányt illeti valóságos tagadó; nála fogva a' tételmény kivétetik a' mondatmány' tartománnyából; p. o. ha mondom: A' világ nem véges. (Mundus est non finitus.) Ez az itélet lehetséges, valóságos is: mert nékünk a' térben és időben határ nem adatott. Ellenben ha modom: A' világ végtelen. (Mundus non est finitus.) Ez lehetetlen; nem valóságos itélet. Mert a' tételménnyel a' mondatmány egybeillesztetve nincsen.

2.) Mivel a' tagadó vagy elvévő Itélet, ha jól meggondollyuk, a' Subjectumot azon határból kiveszi, mellybe az állító itélet helyheztette (p. o. ha modom: Kloris nem szép), és azt határ nélkül hagygya. A' tagadólag állító itélet pedig annak határozattyát ismét viszsza adgya, de nem olly nyilván, nem olly szorosan, mint az egyenesen állító; (p. o. Klóris nem rút) látnivaló, hogy Kánt utánn helyesebben nevezni ezen itéletet béhatározónak, mint sem véghetetlennek: a' mi sem annyira, mintha végnélkül lehetne a' Subjectumokról illy itéleteket tenni, sem annyira, mintha róla semmi nem végeztetnék, megnem igazúl.

3.) A' Logikába a' kihozás' esmértetése végett, az itéletöket az ő mennyiségökre, és millyenségökre nézve bizonyos betűkkel különböztetni meg. Úgy hogy A közönségesen állítót tegyen, E közönségesen tagadót; I részinyire állítót, O részinyire tagadót. Mert ezen négy nézőpontok alá vehetni minden itéleteket: az egygyes itéletek, vagy a' közönségesekhez, vagy a' részszerént valókhoz tartoznak; a' tagadólag állítók pedig az egyenesen állítókhoz.

§. 250.

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

§. 128.

Az Itéleteknek képestségökre (relatiójokra) nézve is három formájik vagynak: mert 1.) vagy úgy van a' mondatmány a' Tétetményhez képest, hogy ebben, mint valamelly jegy a' tárgyában benn lenni képzettessék; mellyre nézve, ha egygyik tétetik a' másiknak is tétetni kellessék, vagy pedig ellenben; 's pedig egéfzen, és minden egyéb felvétel nélkül; p. o. Az ember okos. Az ember nem barom. 'S ez egyáltallyábanvalló, vagy egyenes itélet (J. categoricum). Ebben tehát a' mondatmánynak a' Subjectumban benn létéhez képest, vagy nem, esik a' határozás. Vagy pedig 2) úgy van a' mondatmány a' Subjectumhoz képest, hogy nem az ö benn létéhez képest essék a' határoztatása, hanem a'hoz képest, a' mi a' Subjectumhoz vétetett-fel ollyan, hogy a' mondatmány' fundamentoma; mellynél fogva, ha ez tétetik a' Subjectumhoz, néki is fzükség légyen tétetni; 's ellenben; p. o. Ha Péter embert ölt, úgy gyilkos. Ha Pál tébolyodott, az efze nincs helyén. Itt Péter nem azért határoztatik gyilkosnak, mintha ez jegyképp benne volna, mint az emberben ez: okos; hanem mivel ollymi vétetett hozzá-fel, mellynek tétetésére mindég ezt is kell tenni: Gyilkos. Az a' Subjectumhoz járúlt fundamentom, mellyre nézve a' mondatmánynak mint következésnek tétetni fzükség, felvétel (Hypothesis) vagy Elöltétel nevet visel; a' következet pedig utóltételnek mondatik (Nachsatz). A' felvétel és utoltétel köztt való köz, következésnek vagy lefüggésnek neveztetik. 'S ez felvévös itélet (J. hypotheticum); kijelentetik ezen fzócskákkal: Ha — úgy nyiltan vagy alattomban. Ha bár réfzekből látfzassék is állani a' felvevös itélet, azért nem öfzvetett, hanem csak egygyetlen egy itélet az magában: mivel egyetlen egy gondolatnál fogva megy véghez, 's

ez a' ha úgy elválaſzthatatlanúl egygyesíti a' hozzá tartozó képezeteket. Azért a' felvevös itéletet általlyábanvallóvá, erejének veſztessége nélkül nem is lehet változtatni. Mert a' mit bizonyos mellékes fundamentomra nézve, 's így nem a' bennlételre nézve mondani a' Subjectumról, azt a' bennlételre nézve mondani egyſzersmind nem lehet. Azért egéſzen másképp' esik-ki ha mondod: Ha Péter embert ölt, úgy gyilkos; másképp' ha mondod: Péter embert ölt: Péter gyilkos; vagy: A' gyilkos Péter embert ölt. — Azért: ha valamelly itéletben jelen van is ez a' beſzéd réſzecske ha, úgy: még nem valóságos feltevös ám az itélet; ha olly mi vétetett-fel, mellyből a' mondatmány mint fundamentomból nem következik; p. o. ha nedves a' föld, úgy esett. Az illy itélet a' materiájára nézve felvevös legfellebbis, de formájára nézve nem. Ebben tehát a' mondatmánynak a' Subjectumtól következéséhez képest vagy nem, esik a' meghatároztatás. — Vagy pedig 3.) úgy vagyon a' mondatmány a' Subjectumhoz, hogy ebben benn lenni képzettessék, de nem mint jegy a' tárgyban, hanem mint különböző réſzek az egéſzben; mellyre nézve ha ezen réſzekből egygyik tétettetik, a' másiknak nem tétettetni ſzükség legyen; és ellenben: p. o. Péter vagy egésséges vagy beteg. Pál vagy Európában, vagy Ásiában, vagy Afrikában, vagy Amerikában, vagy Polinesiában lakik. 'S ez megkülönözös itélet (J. disjunktivum) Ezen itéletben egygyik különböző réſz se tétetik voltaképp', hanem csak az határoztatik rólok-meg, hogy egygyiket közülök tehetni, és pedig úgy, hogy, ha ez tétetik, a' másikaknak nem tétethetése, ha pedig amaz tétetik, az egyebeknek nem tétethetése következzék. Mivel az egygyik különböző réſz-ſzerünek tétetéséből a' többinek nem tétethetése következik, az tehát ennek fundamentoma: látnivaló, hogy a' meg-

külö-

különözős itéletben a' mondatmány a' Subjectumhoz képest következésképp' is vagyon. Azon külömböző réſzek, mellyeknek ha egygyike tétetik, a' többinek ſzükség nem tétetni: megkülönözött tagoknak neveztetnek (membra disjuncta), és mindenike bétölti a' másikának helyét az egéſzhez képest (sunt complementa ad totum). Ezen megkülönözött tagok kijelentetnek e' Beſzéd' réſzecskéivel vagy, vagy. Ámbár pedig a' megkülönöző itélet többféle mondatmányinál fogva több itéletekre is felfejtethető: de azért még se egybetett itélet magában; mert egygyetlen egy gondolatnál fogva, mellyben ama' vagy, vagy beſzéd-réſzecskékkel a' képzetek elválaſzthatatlanúl egy tartományba (a' Subjectumba) tartozólag képzettetnek, megy végbe. Azért a' megkülönöző itéletet általlyábanvallóvá se változtathatni erejének veſztessége nélkül. Mivel az általlyábanvallónak a' mondatmánnya a' Subjectumnak tulajdonítatik vagy nem, minden kifogás nélkül, a' megkülönözőben pedig csak réſznyire. Azért ha a' megkülönözött itélet az általlyábanvallóhoz látſzatik is hasonlítani (p. o. ez: az ember jó vagy roſz; hasonlít e'hez: némelly ember jó, némelly roſz); de valóban tőle külömbözik. 'S ha valamelly itéletben úgy vannak jelen e' beſzéd-réſzecskék: vagy, vagy, hogy a' külömböző réſzek mind jelen nincsenek (p. o. Pál vagy Európában, vagy Áfrikában, vagy Amerikában, vagy Polinesiában lakik); vagy pedig egymást kinem rekeſztik (p. o. Péter vagy ébren van, vagy alſzik, vagy álmadozik): az itélet csak materiájára nézve megkülönözős, formájára nézve pedig nem az. De azért, ha mi az itéletben mint tételnyben előképzettetik (millyen az egéſz és a' főbb értelem az ő réſzeikhez, és alsóbbiaikhoz képest; p. o. vagy Ciceró, vagy Hortensius volt legderékebb Római Orator) az itéletben utól terjeſztetik is elő, meg-

nem szűnik helyessége formájára nézve is (tulajdonképp' mondani kellene: Legderekabb Római Orátor volt vagy Ciceró, vagy Hortensius). — Mindezekből tehát kitetszik, hogy a' Mondatmány a' Subjectumhoz képest lehet vagy belső, vagy külső, vagy belső és külső tekéntetben. Az első esetben van bennlételképp'; a' másodikban következésképp'; a' harmadikban felváltásképp' (Wechselwirkung).

A' különözős itélet vagy csak az Itélőre ollyan (subjective disjunctivum); vagy a' tárgyra nézve is (objective disjunctivum). Ha távúlról két testecskéket (A és B) egyenes lineában egymáshoz látsz közelíteni, úgy fog néked látszani, akár az A közelítsen a' B hez; akár csak a' B az A-hoz. Erre nézve tehát mondhatod: vagy az A ér a' B-hez, vagy a' B az A-hoz. Mivel akár az A legyen mozdúlatban, és a' B nyúgodgyék, akár a' B legyen mozdúlatban, és az A nyúgodgyék, az egymáshoz-éréshez mindegy. De a' munka nem mindétig azon egy ám más hasonló esetekben: p. o. ha mondom: vagy a' nap forog, vagy földünk. Azért a' csupa latszató itéletekkel megnem elégedhetni általlyában, hanem rajta kell lennünk, hogy a' tárgyra nézve is ollyan legyen, millyen reánk nézve.

Az egyáltallyábanvalló kiterjedtségére nézve mint közönséges, mint részinyirevaló, mint egyes is lehet: mert mondhatni, hogy valami jegye vagy minden azon nemű dolgoknak, vagy csak némelly részének, vagy egygyetlen egy tárgynak. Az egyáltallyábanvalló millyenségére nézve mint tagadó, mint állító, mint tagadólag állító is: mivel mind ezenképp' lehet is valami valaminek jegye. — A' felvevős, és megkülönözős itéletek kiterjedtségökre nézve mindég közönségesek. Mert amabban a' fundamentom által minden következés tétetik kivétel nélkül; ebben pedig a' Tétetmény' tartománnya úgy meghatároztatik, hogy a' külömbféle mondatmánynak az ő egész tartománnyáról szükség erejének lenni. Csak látszik tehát, mintha néha bennök csupán némellyekről szóllana a' mondatmány, 's így csupa részszeréntvaló itéletek volnának (p. o. Ha némelly emberek tudósok, úgy mások

mások nem tudósok = úgy a' többiek minnyájan nem tudósok. Es: azon emberek, kik tudósok, vagy Philosophusok, vagy nem. = Minden Tudósok vagy Philosophusok, vagy nem. Hogy az egytárgyú felvevõs, és megkülönözõs itéletek is (p. o. Ha Péter nem híved, ne higy néki; — Péter vagy hív vagy nem) a' közönséges mondatmányú itéletekhez tartoznak, fellyebb mondottuk §. 148. Jegyzés. A' felvevõs, és megkülönözõs itélet egészen tekintetvén, mindég tévõ, állító. Mert amabban a' következést a' fundamentom által, ebben a' megkülönözött tagokat, azaz: mint különbözõket, a' Subjectum' tartományna által tétettetve tekénteni mindég. A' felvevõs és megkülönözõs itéleteket tagadó itéletek gyanánt is ejthetni ugyan ki, de azért az õ erejeket mint egészek elnem veszti soha, hogy a' Tétetménynek valamit ne tulajdonítsanak. Sok tagadólag-megkülömbözött itéletek, csak látszóképp' illyenek (p. o. Se a' kövek, se az érczek nem élõk; vagy: az élõ se nem kõ, se nem ércz); valóban pedig egyáltallyábanvallók (p. o. Az élõ nem kõ, és nem érez; vagy: valamint a' kõ, úgy az ércz élõ); 's a't.

A' felvevõs és megkülönözõs itéleteket könnyen egymással egybekapcsolhatni is: az utóltételt megkülönözésbe foglalván; (p. o. ha a' csillagok forognak vagy magok, vagy más' ereje által forognak. Vagy: ha földünk nem gömbölü, vagy tányér, vagy szegletes forma.

§. 151.

Végre az Itéleteknek módosúlássokra nézve is három formájik vagynak: mert az itéletek' módosúlása nem illetvén azt, a' mi iránt itélni, se azt, a' mi kimondatik, hanem azon módot, miképp' van a' lelkiesméret az itélethez tartozó képzetek' gondoltatásában? Az Itélõ vagy azt gondolhattya, hogy a' Tétetmény mondatmánnyal bizonyos képestségre nézve öszveegygyesíthetõ; vagy hogy voltaképp' öszve is egygyesült. Ha 1.) a' mondatmányt a' tételmennyel öszveegygyesíthetõnek képzi az Itélõ: az illy itélet lehetséges (J. Problemati-

maticum) p. o. Pest és Buda köztt vas-hídat építhetni. Ha a' mondatmányt a' tétetménnyel öszveegygyesülve is képzi valóban az Itélö: az itélet valósító (J. assertorium). És pedig 2.) vagy egy olly határozattyára nézve, mellyet nem lenni is gondolhat: 's az itélet valósító esetöleg (J. assertorium contingens). P. o. Pest és Buda köztt fahíd van. Ha pedig 3.) a' mondatmányt a' tétetménnyel öszveegygyesülve képzi valóban olly határozattyára nézve, melly nélkül azt nem is gondolhattya: az itélet valósító szükségképp' (J. apodicticum); p. o. a' karika kerekd. Tehát az első esetben az itélet az itélö-erőhez képest lehetségképp'; a' másodikban valóságképp'; a' harmadikban szükségképp' van.

A' valósító itélet mennyire a' lehetségesnek ellenébe tétetik, állító is lehet, tagadó is. Mert ha a' mondatmány a' tétetménnyel már valóban egygyesült is, az Itélö-erőnek az mindegy, akár állítólag, akár tagadólag ment légyen végbe; akár állítólag, akár tagadólag legyen valami valóságos, és szükséges. Azért más az állító (J. affirmativum), más a' valósító itélet (J. assertorium). A' felvevös, és különözös itélet, míg egész marad, mindég szükségképp' van (apodyctisch): mert e' szavakban: ha — úgy, vagy, vagy a' Lélek mindég szükséget lát az egygyesíttetésre. Azért ezt: szükség, mindég hozzá is gondolhatni; p. o. Ha a' hold a' föld' árnyékába jut, úgy elsetétedik = úgy szükség elsetétednie. A' föld vagy kerekd vagy nem = a' földnek szükség kerekdednek lenni, vagy nem.

§. 152.

Itt tartozom még említeni az itéleteknek azon különbségeit is, mellyekre tulajdonképp' a' materiájok és származássok ád okot. — 1.) Minden érte-

értelemnek, melly Subjectumképp' fordúl elő valamelly itéletben bizonyos jegyeket szükség eredetiképp' tartani magában: mert másképp' éppen gondolhatatlan volna (p. o. ez: Ember: ezeket tartya magában: okos, állati való). Ha a' Subjectumnak illy jegy tulajdonítatik (p. o. az Ember okos) az itélet szétfejtegető (J. analyticum): mert a' Subjectum' szétfejtetéséből ered. Ha pedig a' Subjectumnak olly jegy tulajdonítatatik, melly annak értelmében benn nincs, bizonyos határozathoz képest (p. o. az ember külömbféle színű); az itélet öszvetevésü (syntheticum): mert a' jegynek Subjectumhoz tevéséből ered. Mivel a' Logika az értelmek' származásával nem törödik, valamikor csak a' Subjectumtól elválasztott jegyet mondani-ki, mindannyiszor szétfejtegetve itélni. 2). Az itéletben vagy a' csupa tudósítás végett, vagy a' cselekedet végett is mondhatni-ki valamit. Az első esetben az itélet esmértető (p. o: a' Holdnak is vannak tüzet okádó hegyei (J. Theoreticum); a' másikban tétető (p. o. Minden egyenes oldalú kertelet merő △-re osztatik egynehány hasítók által) J. practicum. Tulajdonképp' pedig azon itélet neveztetik tétetőnek, melly valami erkölcsi törvényt, vagy kötelességet vall-ki (p. o. Kihezkihez méltóságához képest viseld magadat. 3). Némelly itéletek' elejbe olly fundamentomos kitételt állíthatni, mellyből azoknak határozattyok következik (p. o. ennek: Az ember halandó; ezt: valami öszvetétetett, külön is válhatik). Egy illy itélet megmutatható (J. demonstrabile). Némelly itéletek elejbe pedig nem állíthatni (p. o. Én tudok valamit magamról): egy illy itélet megmutathatatlan. 4). Ha valamelly adatott képzetekhez, mellyekben egy telyes itéletre még valami hibázik, a' hibázó kerestetik, ekkor kérdezni; 's ha a' hibázó közöltetik, ekkor felelni. A' kérdés és felelet egy tulajdon nemét

teszi

teszi az itéleteknek, melly kérdezőnek (J. interrogativum) neveztetik: (p. o. Írt-e Kánt J. Logikát is? Nem írt; csak némelly jegyzeteket hagyott reá. Az illy egybekapcsoltatásból származott kérdező itélet mindennémű formákra képes.

§. 153.

Tehát mindezekből látnivaló, hogy tizenkét eredeti, előre meghatároztatott itéletformák vannak:

I. Mennyire-terjedtségökre nézve.

a) Egy tárgyú.
b) Részszeréntvaló.
c) Közönséges itélet-formák.

II. Millyenségökre nézve.

a) Állító.
b) Tagadó.
c) Béhatározó itélet formák.

III. Tekéntetésökre nézve.

a) Egyáltallyábavallós.
b) Felvevös.
c) Megkülönözös itéletformák.

IV. Módosulássokra nézve.

a) Lehetséges.
b) Valóságos.
c) Szükséges itélet-formák.

Ezek eredeti, vagy előre meghatároztatott itéletformák azért: mivel minden velök élés előtt úgy határoztatott-meg gondolkodásunk' ezen tehetsége, melly itélőnek hívattatik, hogy magával hozza az így, és nem másképp' itélésünket. Ezen regulák nem velök élésből támadnak bennünk, hanem a' mí munkásságunknak bizonyos törvényekhez kötteteséből háromlanak-ki. Minden itéletek ezen formák' valamellyikéhez tartozandók.

§. 154.

Mennyire a' kitétel szóval kijelentetett itélet: nem külömben sokféle; vannak annak tulajdon formáji is; t. i. a' kitétel egygyes, vagy többes. 1.) Egygyes az, melly itélésünk' egyszerre végbemenő munkáját jelenti-ki; több képzetekből, és min-

den-

dennémű itéletformákból is álhat: p. o. A=B. Minden A=B. Némelly A=B. Ha A van, B-is van. A vagy B vagy nem B 's a' t. 2). Többes az, melly nem egyszeri, nem egygyütt végbemenő itélésünk' munkáját jelenti-ki. Ha tehát vagy a' tétetmény, vagy mondatmány több külön vétetett részekből áll: p. o. A és B=C. vagy: A=B és C. Mivel az illy kitétel' részeit szétrakhatni is; azért szétrakhatónak is neveztetik (prop. exponibilis); 's a' részek szétrakattak.

A' többesek lehetnek vagy nyilván egyberakattak, mellyekben felesleges volna a' szétrakattatás, millyenek azok 1.) mellyek' tétetménnye, vagy mondatmánnya ezen kapcsoló szóval és ragasztatott öszve: p. o. A-ban van B és C. vagy: A-ban és B-ben van C 's a' t. 2). Mellyeknek tételménnyök vagy mondatmánnyok ezen öszvehasonlító szóval mint ragasztatott öszve nyiltan, vagy alattomban: p. o. A' Rómaiak hatalmasabbak voltak mint a' Görögök: A' Görögök bölcsebbek voltak a' Rómaiaknál. Péternek több a' szerencséje mint a' bélátása. A' mire nézve öszvehasonlíttatnak a' hatalmasság, bölcsesség, több; az öszvehasonlítás' feje (tertium comparationis). Néha pedig 2.) a' többes kitételek' öszverakattatása alattomos; 's ezekben már nem felesleges a' szétrakattatás. Illyenek e' következendők: 1.) a' kirekesztő kitétel (p. exclusiva), mellyben úgy tulajdonítatik a' Tétetménynek a' mondatmány, hogy minden mástól megtagadtassék alattomban: p. o Az Isten maga mindenható. Vagy úgy, hogy tőle minden más megtagadtassék: p. o. I. Ferencz csak Austriai Császár. 2). A' kifogó kitétel (p. exceptiva), mellyben a' tétetménynek tulajdonítatik a' mondatmány, de annak részét kivévén: (p. o. Minden Magyar lakosok, kivévén a' Nemeseket, adóznak) 3). A' határba szorító kitétel (p. restrictiva), mellyben a' tétetménynek tulaj-

lajdonítatik a' mondatmány némelly határozat alatt: (p. o. Pál, midőn egésséges, jó kedvű. 4). A' kettőztető kitétel: a' Király mint Király országának javára tartozik ügyelni. Mind ezen kitételek többesek: mivel többekre ofzolnak-fel: p. o. Az Isten mindenható; a' mi nem Isten nem mindenható. I. Ferencz Austriai Csáfzár — többé nem Római Csáfzár. A' nemtelen Magyar lakosok adóznak, a' Nemesek nem adóznak 's a't. Hogy inkább így, mint amúgy jelentsük-ki itéletinket, ez csupán rajtunk áll.

§. 155.

Ha két vagy több adatott itéletek, vagy kitételek vettetnek egymással öfzve, innét is bizonyos egymáshozképestvaló állapattyaik tetfzenekki. I. Öfzvevettethetnek t. i. mindenekelőtt az ő materiájokra és formájokra egyfzersmind. Ha 1.) mint formájokra mint materiájokra azonegygyek, ugyanazonok (Identica), vagy egygyet-tévők (aequipollentia): mivel tárgyképpen azonegy itélés' munkáját tefzik, csupán megkülömböztethetők a) az itélőre nézve, b) az időre nézve, c) azon fzókra nézve, mellyekbe öltöztettek. Ezen utolsó esetben: mivel külömbözőnek látfzik úgyan az itélet, de azért ugyan az: Tavtologiának (fzófzaporításnak) mondatik: p. o. Az Isten mindenható. És: ama' legfelsőbb Való mindent megtehet. 2). Az itéletek csak materiájokra is lehetnek azonegygyek, formájokra pedig nem (p. o. Minden ember halandó. Egy ember se halhatatlan). Vagy pedig csak formájokra nézve, és materiájokra nézve nem: (p. o minden karika kerekd; minden △ fzögletes. Ezek bizonyos tekéntetből (relative) egyenlők, vagy hasonlók; és vagy atyafisok, ha materiájokra egygyeznek-meg, vagy rokonok, ha formájokra.

Az

Az itéletek, vagy kitételek öſzvevettethetnek II. az ö mennyire terjedségökre nézve: és külömbözhetnek egymástól vagy úgy, a) hogy azon egyformában de külömböző materiában egygyiknek tartománnya bövebb mint a' másiké (p. o. minden Planéta kölcsön-vett világossággal villog. Minden ember halandó. Az elsö ſzükebb a' hátulsónál; mert kevesebb a' Planéta mint az Ember. Vagy pedig úgy, hogy azon egy materiában, de külömböző formában az egygyiknek tartománnya bövebb a' másikénál (p. o. Minden A=B; 's némelly A=B.) Az illy tulajdonságú közönséges itélet (p. o. Minden ember halandó) a' réſzbélihez képest (p. o. Némelly ember halandó. Ez az ember halandó) alárendelö (subalternans); ez pedig alárendeltetett (subalternatum): mivel alatta vagyon. Az egymáshozképestvaló állapattyok pedig alárendeltetés (subalternatio) Erre alkalmatos nem csak az általlyábanvallós, hanem a' felvevös és megkülönözös is.

III. Az itéletek, vagy kitételek egymással egybevethetök az ö millyenségökre nézve: 's vagy ollyak, mellyek egygyik' tételére, a' másiknak nem tételét magokkal nem hozzák (p. o. az erkölcsösség becses, az erkölcstelenség nem becses. Azért, hogy igaz az elsö, nem következik, hogy tagadgyam a' másikat, 'S ezek megegygyezök. Vagy pedig ollyak, mellyekből ha egygyik tételtik, a' másiknak tagadtatni ſzükség (p. o. az erkölcsösség becses; az erkölcsösség nem becses). 'S ezek ellenkezök. Következöképp' az ellenkezö itéleteknek azon egy a' tételtménnyök és mondatmánnyok, hanem a' millyenségökre nézve külömböznek, 's néha mennyire terjedtségökre nézve is. Kétfélék: vagy egygyik egyenesen, és csupán tagadólag (per diametralem negationem, sine positione alterius) ellenkezik a' másikkal; azaz: ezen ſzócskával nem, vagy nincs hátá-

roz-

roztatott-meg: p. o. Ez az ember okos. Ez az ember nem okos; 's ezek ellenmondók szoros értelemben (J. contradictoria). Illyenek lehetnek akár minémű tartományú itéletek, csak millyenségökre nézve különbözzenek: p. o. Valaki meghalt: valaki nem halt-meg. A' közönséges itéletek is lehetnek ellenmondók, ha a' mondatmányok tágosb, vagy egyenlő tartományú a' Subjectuméval (p. o. Minden ember okos: egy ember se okos. Minden ember állat: egy ember se állat. De nem lehetnek soha többen kettőnél. — Vagy pedig az ellenkező itéletek nem egyenesen ellenkeznek, hanem olly valamit tévén a' másikkoz, melly az elvettnek helyébe lépjen (per negationem cum positione alterius): p. o. Ez az ember okos: ez az ember bolond. Minden ember halandó: minden ember halhatatlan. Minden ember rosz: némelly ember jó. 'S ezek ellentevő itéletek (J. opposita) Illyenek minden tartománybéliek lehetnek, ha millyenségökre különböznek, 's néha kettőnél többen is; (p. o. Péter okos: Péter bolond: Péter tébolyodott 's a' t. — Azon állapat, mellyben vannak egymáshoz az illy itéletek, ellenkezésnek; 's jelesen, mellyben az első rendbéliek találtatnak, ellenmondásnak, mellyben a' másadikok vannak, ellentevésnek neveztetik. Ide számlállyák némellyek az olly itéleteket is, mellyek mindketten részintvalók; de egygyik állító, a' másik tagadó: (p. o. Némelly emberek tudósok: némelly emberek nem tudósok); de ezek, ha tételmennyök különböző, valójában nem is ellenkező itéletek: mert az egygyiknek tetetése a' másiknak tagadtatását magával nem hozza; hanem egygyik a' másika mellett megállhat. Lásd Krug. Logik. 250. — 4. l. Ha pedig nem különböző a' tételmennyek, ekkor valóságos ellenmondók.

Az általlyábanvallós itéletek ellenmondók: ha a) az egygyik állító egygyes itélet, a' másik tagadó: (p. o. Ez az ember okos: ez az ember nem okos. Ez az ember halandó: ez az ember nem halandó. Ez az ember bolond: ez az ember nem bolond. Ez az ember rosz: ez az ember nem rosz. Ez az ember tébolyodott: ez az ember nem tébolyodott. Ez az ember halhatatlan: ez az ember nem halhatatlan. Ez az ember jó: ez az ember nem jó. Ez az ember tudós: ez az ember nem tudós. Ez az ember állat: ez az ember nem állat. Ez az ember ember: ez az ember nem ember. Ez az ember ember: ez az ember nem ember. Ez az ember ember: ez az ember nem ember

gadó (p. o. Ciceró derék Orátor volt: Ciceró nem volt derék Orátor. Néha az egygyes állítónak olly ítélet is ellene mond, mellynek mondatmánnya ellenmondó a' másikékoz képest (p. o. Péter esze: Péter esztelen b). Ha egygyik közönségesen állító, a' másik különösen tagadó (p. o. Minden Philosophus bölcs: némelly Philosophus nem bölcs. c) Ha egyik közönségesen tagadó, és a' másik különösen állító (p. o. Egy ember se gonosz: némelly ember gonosz d) Ha egygyik közönségesen állító, és a' második is ollyan tagadó (p. o. Minden ember állat: egy ember se állat. Mivel az egygyes ítéletek is közönséges tekéntetűek §. 149. és a' tagadó közönségesek, valóságos részbéliek §. 137., azért az egyenesen ellenmondó ítéletek vagy közönségesen állítók és különösen tagadók, vagy közönségesen tagadók és különösen állítók. — Az általlyábanvalló ítéletek ellentévők: a) ha a' két közönséges ítéletek közül, mellyeknek ugyan az a' tétetménnyök és mondatmánnyok, egyik állító, a' másik tagadó: (p. o. Minden gyermek csintalan: egy gyermek se csintalan. b) Ha a' közönségesek között, mellyeknek ugyan az a' tétetménnyök, ellenkező a' mondatmány (Minden enber szereti a' Szülőit: minden gyülöli a' Szülőit. 3). Ha mind a' két ítélet egygyes; azon egy tétetményű, 's állító; de ellenkező a' mondatmánnyok (p. o. Pál okos: Pál bolond.) Mivel az egygyes ítéletek közönséges tekéntetűek §. 149. az egyenesen ellentévő ítéletek: közönséges állítók és tagadók.

A' feltevős ítéletekben az ellenkezet vagy a' következést illetheti (p. o. Ha vetsz, arathatsz is. Ha vetsz, azért nem következik, hogy arathatsz is); vagy az utoltételt (p. o. Ha vetsz, arathatsz is: ha vetsz, nem arathatsz is). Mindenik esetben oda lesz az első ítélet. De az első esetben egyenesen, éppen minden tétel nélkül. Minekutánna az első ítéletben az állíttatott, hogy a' vetéstől az aratás úgy függ, mint a' fundamentomtól a' következés; a' másodikban ez éppen tagadtatik. Ezen esetben tehát a' feltevős ítélet ellenmondóvá válik. Mivel a' feltevős ítéleteket úgy szükség tekénteni mint a' közönségeseket: ebből is kitetszik, hogy az ellenmondó ítéleteknek nincs semmi közök a' mennyireterjedtségökkel. — A' második esetben éppen más következet tulajdonítatik a' felvételnek. 'S ezért

az illy esetben a' felvevõs itélet ellentévõvé válik. — Ha a' tagadás se nem a' következést, se nem az utoltételt illeti: az illy felvevõs itélet nem is ellenkezõ p. o. Ha vetſz, aratſz: ha nem vetſz is arathatſz.

A' megkülönözõs itéletben vagy csupán a' megkülönözést rontani-le (p. o. Péter vagy egésséges, vagy beteg: Péter se egésséges se beteg): ezen esetben az illy itéletek ellenmondókká válnak. Vagy pedig a' megkülönözés lerontása mellett valamit hozzá tenni (p. o. Ciceró vagy jó Orátor volt, vagy jó Philosophus. — Ciceró jó Orátor, és jó Poéta is volt.

§. 156.

Ha valamelly két itéletekben a' materiájokhoz tartozandó alkotó réſzek megfordított állapatban vagynak; azaz: ollyak, mellyek' egygyikének tétetménnye, a' másikának mondatmánnya; és ellenben; a' millyenségök' változtatása nélkül (p. o. Minden ember okos állat: minden okos állat ember). Ezek megfordított itéletek. És az az itélet, mellynek tétetménnye és mondatmánnya megfordíttatott, megfordító: az pedig, mellyben ez a' megfordítás végbement, megfordított itélet; 's az õ egymáshozképestvaló állapattyok megfordíttásnak neveztetik.

Az egygyes itéletben kétfélképp' mehet ez a' megfordítás végbe: a) mind a' két itéletben megmarad az egyenlõ mennyiség (p. o. minden △ három oldalú kertelet; és: minden három oldalú kertelet △. Ez együgyû megfordítás, 's akkor esik-meg, ha a' tétetmény és mondatmány azon egy értelmû; vagy pedig, ha a' tétetmény magyarázott, és a' modatmány magyarázás. b) Vagy pedig a' mennyiség megváltozik; 's ollykor a' megfordító itélet közönséges, a' megfordított pedig különös (p. o. Minden ember állat; 's: valamelly állat ember. Ez esetes megfordítás; 's mindannyiſzor megeshetik, valahányſzor az állító itéletben a' mondatmány bõvebb a' tétetménynél. — A' felyevõs

vevős itéletben pedig így megy végbe á' megfordítás: ha mi először felvétel volt, tétellé lesz másodszor; 's ellenben: (p. o. Ha a' nap reánk süt, világos van; megfordíttatik: ha világos van, a' nap reánk süt.

Ha pedig a' megfordított itéleteknek **milyensége megváltozik**, azaz: az új tétetmény az új mondatmánynak ellenébe tétetik, és róla tagadtatik (p. o. Az ember okos állat; 's: a' mi nem okos állat, nem ember. Ezek ellenszegzett itéletek (J. contraposita). Az illy itéleteknek egymáshozképestvaló állapattyok, ellenszegzés; 's az az itélet, mellyből ez az ellenszegzés származik, ellenszegző; az pedig, mellyben ez az ellenszegzés foglaltatik, ellenszegzett itélet nevet visel.

Az egyenes itéletben az ellenszegzés is kétféle, valamint a' megfordítás: a) egyűgyű: ha a' második itéletben az elsőnek mennyisége megmaradt (p. o. Az ember halandó: a' mi nem halandó; nem ember; b) esetes: Ha a' második itéletben az elsőnek mennyisége megváltozott (p. o. Minden ember halandó: valami nem halandó, nem ember) A' feltevős itéletben pedig az ellenszegzés úgy megy végbe, ha a' felvételnek utoltétellé változtatása utánn mindenik tagadtatik (p. o. ha nagy a' hideg, befagy a' víz: ha bénem fagy a' víz, nem nagy a' hideg).

Azon itéletformák, mellyek az itéletnek ezen egymáshozképestvaló állapattyaikat (az ő egyenlőségöket, alárendeltetésöket, ellenkezésöket, megmegfordításokat, ellenszegeztetésöket, vagy nem) jelentik ki, nem eredetiek, hanem származottak.

§. 157.

Végre az itéleteket egygyenként, vagy egymással összevettetve, tekénthetni az ő helyes vagy helytelenségökre nézve is: mivel azért, hogy valamelly itélet a' lelkiesméretnek lehetségesnek, valóságosnak, vagy szükségesnek látszik: azért nem az valójában is. Azon módkép között, a' hogyan valamit képez magának az Itélő, és a' hogyan a' tárgy vagyon, valóságos a' külömbség. Tehát szükség azt megmutatni, hogy az az itélet, mellyet

az Itélő lehetségesnek 's a' t. tart, illyen valójában is; egyéb, ha kitűnő az egygyezet. Midőn megmutattyuk, hogy a' lelkiesméret az itélés' törvénnyei ſzerént tartya ollyanoknak, a' millyeneknek tartya az itéleteket, ezeknek helyességét (gondolkodásbéli igasságát) próbállyuk-meg. Ellenben: ha megmutattyuk, hogy a' lelkiesméret nem az itélés' törvénnyei ſzerént tartya azoknak az itéleteket, a' miknek tartya: ezeknek helytelenségét (gondolkodásbéli hamis voltokat) próbáliyuk-meg. Már az itélés' értelme azt hozza magával, hogy az itéletben úgy köttessenek a' képzetek öſzve, a' mint a' tárgy' meghatározása kívánnya §. 145. Helyes tehát egyáltallyában az itélet, ha az öſzvekötetés' fundamentoma nem az Itélőben magában, hanem a' tárgyban vagyon. Nevezetesen: ha a' tárgyra nézve 1.) a' tétetmény, és mondatmány között nincs semmi ellenmondás: ezen itélet valóban lehetséges; ellenben pedig igazán lehetetlen, 2.) ha a' mondatmány nélkül elnem lehet a' tétetmény: ezen itélet valóban ſzükséges. 3.) Ha a' mondatmány nélkül ellehetne ugyan a' tétetmény minden ellenmondás nélkül: de elégséges oka vagyon, miért gondoltatik jelen (p. o. e' Subjectum Ciceró minden ellenmondás nélkül ellehetett volna ugyan ezen mondatmány nélkül Philosophus: de a' terméſzet' törvénnyein okoskodtára nézve, még sincs el azon mondatmány nélkül). Ez az itélet valóban valósító.

Vannak az itélésnek különös törvénnyei is: tehát különösen igazak az itéletek, ha ezekhez is ſzabva vannak: 1). A' mi az egyáltallyábanvaló itéleteket illeti §. 150. a) a' közönségesen egyenes állító itélet igaz, ha ollyan, hogy a' tétetménynek minden alattavalóit elöſzámlálván is általlyában, a' mondatmányt minden kivétel nélkül állíthatni rólok; ellenben pedig nem igaz (p. o. ez az itélet: Minden Huſzár jó katona, úgy igaz, ha egy sincs közztök roſz katona; ha csak egy van is azontúl hamis. A' közönségesen egyenes ta-

ga-

gadó itélet pedig úgy igaz, ha a' mondatmányt tagadhatni a' tétetmény' minden réſzeiről; ellenben nem igaz (p. o. Egy Magyar se roſz Hazafi: ez igaz, ha mindenik Magyarról tagadhatni; ha valakiről nem tagadhatni, hogy roſz Hazafi: az itélet hamis. b) A' különösen egyenes állító itélet igaz, ha a' mondatmány a' tétetmény' kiterjedtségének csak egy réſznyire tulajdona; a' tagadó pedig, ha nem tulajdona (p. o. Némelly Magyarok jó Hazafiak; 's ellenben: Némelly Magyarok nem jó Hazafiak. Ezek az itéletek igazok; úgy nem volnának igazak, ha vagy valamennyi Magyarnak tulajdona volna a' jó — roſz hazafiság, vagy ha egygyiknek se volna tulajdona. c) Az egyenesen állító egygyes itélet igaz, ha a' mondatmány a' tétetménnyel megegygyez, és pedig ollyképp', a' mint róla kimondatik (p. o. Ciceró jó Orátor volt. Ellenben, ha csak ollyképp' nem egygyez-meg vele, a' mint mondatik, nem igaz (p. o. Ciceró igen derék Poéta volt; ez nem igaz; erre nézve? igen derék. Szinte ezen okból igaz, vagy nem igaz a' tagadó itélet is. 2). A' mi a' felvevös itéleteket illeti; hogy valamelly felvevös itélet megigazúllyon, ſzükség, nem hogy a' felvétel megtörténnyék: mert ez semmit se teſz a' tétetményhez, hanem hogy a' felvétel, és tétel között meglegyen az olly öſzvefüggés, mellynél fogva valamikor amaz megtörténik, mindenkor ennek is kellyen következni; másképp' a' felvételes itélet nem igaz (p. o. Ha erös a' hideg, befagy a' víz. Ez helyes felvevös itélet; ez pedig: ha az öreg aſzſzony vakaródzik, essö leſz; helytelen: mert hibázik a' ſzükséges öſzvefüggés. 3). A' mi a' különválaſztós itéleteket illeti: ezeknek igasságára ſzükséges: a) hogy annak különválaſztatása telyes légyen: b) hogy a' mondatmány valamellyik elválaſztott tagnak tulajdona legyen, és pedig határozatlanúl; másképp' az illy itéletek nem igazak (p. o. Ezen háborúban vagy a' Franczia, vagy az Angol réſz nyer. Ez igaz itélet. Ez pedig: A' lélek a' testétöl elválván vagy elveſz, vagy örökké boldog leſz: nem igaz: mert boldogtalan is lehet. Ez se igaz: A' Rómaiaknál vagy Ovidius, vagy Virgilus volt a' legjobb Poéta: mert Horátius nincs ſzámbavéve. 4). A' mi az öſzekapcsolós itéleteket illeti: ezek' igasságára ſzükség, a) hogy a' mondatmány tulajdona legyen a' tétetmény' minden réſzeinek;

vagy a' tagadó esetben ne legyen. Azért igazok ezek az itéletek: Ciceró és Hortensius derék Orátorok voltak; 's Kun László és Dobse nem voltak derék Királyok. Vagy pedig b) a' tétetménynek minden öszvekapcsolt mondatmány tulajdona legyen, a' tagadó esetben pedig ne légyen (p. o. Ciceró derék Orátor, és Philosophus volt; 's: Ciceró nem volt derék Poéta és katona. Ha vagy egygyik tag hibás is az öszvekapcsoltakban, az itélet nem igaz (p. o. Ciceró derék Orátor és Poéta volt.

5). A' mi az egymás alá rendeltetett itéleteket illeti §. 154. hogy megigazodgyanak, e' következendőre kell vigyázni: a) ha igaz az alárendelő itélet, igaz lesz az alárendeltetett is: mert ollykor igaz az itélet, ha a' mondatmány a' tétetményben foglaltatik: de ha igaz az alárendelő itélet, az alárendeltetett itélet' tartománnya alattomban a' tétetményében foglaltatik: mivel nyilván benn' foglaltatik az alárendelőé, ebben pedig alattomban benn foglaltatik az alárendeltetett itélet (p. o. ha igaz ez: Minden ember halandó; igaznak szükség ennek is lenni: némelly ember, vagy Péter, halandó. b) Ha az alárendelő itélet nem igaz, az alárendeltetett itélet igaz lehet, ha a' mondatmány a' tétetménynek változandó, vagy esetes jegye (p. o. minden ember beteg; ez nem igaz ugyan: de azért nem következik, hogy ez se igaz: némelly ember, vagy Péter beteg: mert ez változandó jegy, melly az embernek nem közös tulajdonsága: azért némellyeknek és Péternek tulajdona lehet. c) Ha az alárendeltetett itélet igaz, nem következik, hogy az alárendelő is az: mert az változandó jegyére lehet ollyan, melly mint nem közös, amaz tétetménnyének nem tulajdona lehet (p. o. ha igaz is, hogy Ciceró, vagy némelly ember Philosophus volt, nem következik, hogy ez is igaz: minden ember Philosophus volt. d) Ha az alárendeltetett nem igaz, annál inkább nem igaz az alárendelő. Mert: ha valami mondatmány egygyik, vagy némelly részinek se tulajdona, annál inkább nem tulajdona azon egésznek, melly azokból áll elő (p. o. ha nem igaz: hogy Péter, vagy némelly ember mindentudó, tehát annál inkább nem igaz ez: hogy minden ember mindentudó.

6. A' mi az ellenkező itéleteket illeti §. 154. a) az ellenmondó itéletek se igazak, se hamisak

nem

nem lehetnek egyszersmind: igazak ugyan azon egy tekéntetben nem lehetnek: mert tegyük, hogy lehessenek: Minden ellenmondó itéleteket képezhetni ez által: minden ember meghal; nemelly ember nem hal-meg; már azon embernek A, ki megnem halván, igazzá tenné ezen második tagadó itéletet: némelly ember nem hal-meg, az első állító itélet (minden ember meghal) meghalván bételyesíteni kellene egyszersmind: másképp' nem volna az igaz: tehát ezen A ember meghalna is, nem is, azaz: valamelly értelemben ellenmondó jegyek is lehetnének egygyütt, a' mi lehetetlen §. 141. Tehát a' két ellenmondó itéletek egyszersmind igazak nem lehetnek. De hamisak se lehetnek egyszersmind ugyan azon okból: mert minden ellenmondó itéletek' képviselôji lehetnek ezek: minden ember halandó; némelly ember nem halandó. Azon A embernek, ki meghamisítaná ezen állító itéletet: minden ember halandó, megnem halván; hamisnak kellene tenni meghalván ezen tagadó itéletet is: némelly ember nem halandó: 's így ezen A ember egyszersmind megnem halna és meg is halna, azaz: két ellenmondó jegyeket gondolhatnánk egyszersmind valamiben: a' mi lehetetlen. Tehát a' két ellenmondó itéletek hamisak se lehetnek egyszersmind; következendôképp' az ellenmondó itéletek se igazak, se hamisak nem lehetnek egyszersmind. b) Az ellentévô itéletek egyszersmind nem lehetnek ugyan igazak, de hamisak lehetnek, ha a' mondatmány a' tétetménynek változandó, vagy esetes jegye. Nem lehetnek ugyan igazak azon egy tekéntetben: mert minden illy ellentévô itéleteknek képviselôji lehetnek ezek: minden ember jó, minden ember rosz. Ha ezek egyszerre megnem igazodhatnak, az ellentévô itéletek általlyában megnem igazodhatnak egyszersmind; ezek pedig megnem igazodhatnak: mert tegyük, hogy mind a' kettô igaz legyen: így az A ember az első itéletnél fogva jó volna, a' másiknál pedig rosz volna; tehát az A jó és nem jó is volna egyszersmind, azaz: valamelly értelemben egygyesülhetnének ellenmondó jegyek is, a' mi lehetetlen: azért a' két ellentévô itéletek igazak nem lehetnek egyszersmind. De hamisak lehetnek mindketten egyszersmind, ha az itéletek közönségesek, és a' mondatmány a' tétetménynek változandó, vagy

vagy esetes jegye. Mert éppen azért megeshetik, hogy az ez vagy amaz tétetmény alattvalójának tulajdona legyen, a' többinek pedig nem; ez pedig a' közönséges itélet' meghamisítására elég, ha csak egygyik alattvalójának nem tulajdona is a' mondatmány (p. o. ebben: minden ember jó, minden ember roſz; ha csak egy Szokrates volt is jó, meghamisúl ez: hogy minden ember roſz; és mivel csak Szokrates jó, meghamisúl az is, hogy minden ember jó; 's így mint egygyik mint a' másik nem igaz. Tehát az ellentévő itéletek némelly esetben hamisak lehetnek mindketten egyſzersmind. Ha az ellentévő itéletek nem közönségesek (p. o. minden ember halandó; némelly ember halhatatlan. Ez az ember okos: ez az ember bolond, hamisak se lehetnek egyſzersmind: másképp' valamiben titkon együvé nem férő jegyek is lehetnének, a' mi lehetetlen. — Hogy a' közönséges itéletek, ha millyenségökre külömböznek, a' valóságos ellenmondókkal egygyeznek (nem ellentévők) p. o. minden △ három oldalú, és: egy △ se három oldalú; és hogy azon itéletek, mellyeket a' régiek csak némüképp' ellentévőknek neveztek (J. subcontraria): ha külömbféle tétetményüek (p. o. némelly toll ſzükséges az írásra; némelly toll nem ſzükséges az írásra), nem is ellenkezők tulajdonképp'; ha pedig azon tétetményüek valóságos ellenmondók (p. o. némelly karika kerekes; némelly karika nem kerekes); már fellyebb mondottuk; azért az elsö esetben igazak lehetnek egyſzersmind; a' második esetben se igazak, se hamisak nem lehetnek egyſzersmind.

7). A' mi a' megfordított itéleteket illeti §. 155. ezeknek egygyike igaz lévén, a' másikának is igaznak kell lenni: ha a' megfordítás helyes: mert illyenkor azon egy marad az itéleteknek mennyisége, és millyensége: e' végre ſzükség: a) ha az itéletek azon egygyek (identica), ezek együgyüen fordíttassanak meg (p. o. minden ember okos állat; 's: minden okos állat ember: mert így marad meg az itéleteknek egyenlő mennyisége, és millyensége. b) Ha az itéletek közönségesen tagadók, ezek is együgyüen fordíttassanak-meg (p. o. egy ember se barom: egy barom se ember: mert így marad meg ismét az itéleteknek egyenlő mennyisége, és millyensége: mivel az illyekben a' mondatmány a' tétetményről egéſz kiterjedtségében

ben tagadtatik; tehát midõn tétetménnyé válik, ekkor is egéſz kiterjedtségében marad; ſzinte így a' tétetmény is. c) Ha az itéletek közönségesen állítók, esetesen fordíttassanak-meg; azaz: a' mi elõſzör közönséges volt, másodſzor különös legyen (p. o. minden Philosophus ember: valamelly ember Philosophus). Mert illykor tágosb értelmü a' mondatmány a' tétetménynél; tehát midõn erröl kimondatik egéſz kiterjedtségében nem vétetik, azaz: csak különösen fordúl-elõ; tehát így kell vétetödnie a' második itéletben is; azaz: a' második itéletnek különösnek kell lenni.

8). A' mi az ellenſzegzett itéleteket illeti: ha egygyike igaz, igaz leſz a' másika is: ha az ellenſzegzés helyes. E' végre tehát vigyázni kell: ha a' tétetmény a' mondatmánnyal egy értelmü-e, vagy se? És ha egy értelmü, vallyon a' mondatmány a' tétetménynek állandó jegye-e vagy se? Ha az: az ellenſzegzésnek helyesen együgyüen ſzükség végbemenni. (p. o. minden ember okos állat: minden, a' mi nem okos állat, nem ember. Ha pedig nem az: együgyüen helyesen ellen nem ſzegezhetni (p. o. ember minden Philosophus; nem igaz, hogy minden, a' ki nem Philosophus, nem ember.

A' gondolkodás' törvénnyeiböl ezek is következhetnek: 1.) Minden itéletnek, ha igaz, ſzükség elégséges fundamentomának lenni; a' mi e' nélkül ſzükölködik, nem igaz itélet. 2.) Ha valamelly itélet igaz, tehát az általa meghatározott következések is igazak. 3.) Ha minden következetek, mellyek valamelly itéletböl folynak igazak, maga az itélet is igaz. 4.) Ha csak egy következet nem igaz is, melly valamelly itéletböl helyesen foly, maga se igaz. 5.) Azon itélet, melly egygyetlen egy igaz itéletnek se mond ellene, igaz; a' melly pedig csak egygyetlen egy igaznak mond is ellene: hamis §. 109.

§. 158.

Az itéletek, vagy kitételek, ha nem csak helyes és igaz létökre nézve tekéntetnek hanem a' tudományi rendſzerhez képest, öſzvealkottatássokra is:

vagy

vagy tudatok, vagy kéremények, vagy állítmanyok, vagy tételmények, vagy felvételmények, vagy kölcsönözetek, vagy folyadékok, vagy pedig jegyzetek.

Tudatok (Axiomata) olly fundamentomos esmértetõ kitételek, mellyekbõl valamelly tudományos rendszerben kiménni, 's mellyek' igaz voltát megmutatni nem szükség: mert vagy megmutathatatlanok azok, vagy olly kitünõk, hogy a' józan értelem tüstént általláthattya valóságokat (p. o. minden egész egyenlõ az õ részeivel összevéve. Vagy: a' szem kisebb az egész fõnél). Kéremények (postulata) hasonló tetetõ kitételek, mellyeknek lehetségök és megvalósodássok semmi megmutatást nem kíván (p. o. lehessen egy vonást tenni. Vagy: egy czérnánál hosszabbat szakaszhatni. Az állítmányok (Theoremata) olly esmértetõ kitételek, mellyeknek valóságokat a' józan értelem általnem láttya, egyéb ha megmutattatnak (p. o. hogy: minden △-ben a' szögeknek summája egyenlõ 180°. Vagy hogy: a' kövér ember a' betegek' számába való. A' tételmények (Problemata) olly tetetõ kitételek, mellyek' lehetségét és valóságát a' józan értelem általnem láttya, egyéb a' munkálásnái, és megmutatásnál fogva (p. o. valamelly adatott hosszat függõsen ketté vágni). Felvételmények (Hypotheses) olly esmértetõ vagy tetetõ kitételek, mellyek ugyan meg nincsenek mutatva, de olly okosak, hogy a' józan értelem reájok álhat (p. o. a' kerek-közt se többre se kevesebbre ne osszuk, hanem 360. részekre.) A' kölcsönözetek (Lemmata) olly esmértetõ vagy tetetõ kitételek, mellyek azért nem mutattatnak meg valamelly tudományban, mivel a' másikban megmutattak (p. o. ha ezt: A' kereszt szögek egyenlõk: reguláúl venni a' Terméset-tudományban). A' folyadékok, olly esmértetõ vagy tetetõ kitételek, mellyeknek azért nincs szükségök a' megmutattatásra, mert a' megmutattakból önként folynak (p. o. ezen tudatnak: minden egész egyenlõ az õ összevett részeivel: folyadéka: tehát 1.) az egésznek egy része kisebb az egésznél. 2.) Az egész nagyobb egy valami részénél). A' jegyzetek (Scholia) olly kitételek, mellyekkel az elõbbiek megvilágosíttatnak, tudósabbíttatnak, vagy haszonra fordíttatnak 's t. e' f.

§. 159.

§. 159.

Az itélő-erő annál inkább kivan fejtegetve, mennél igazábban, 's mennél gyorsabban itélhet. Ezen kifejtegetés következendőképp' megy végbe: 1.) A' gyermekek korán hozzáfognak az itélet-tételhez: mert esméretségek' tárgyainak némelly tulajdonságokat közölnek, vagy nem közölnek; 's az ő egymáshozképestvaló állapattyokat meghatározni szokták. Mennél helyesebben tekéntik a' tárgyokat, annál helyesebben itélnek; 's mennél gyakrabban helyesen itélnek, annál jobban kifejtődik az itélő-erejek. Ebből ismét az tetszik-ki, hogy az érzékek' kimiveltetése, és az értelmek' kiformáltatása fő eszköz az itélő-erőnek kiformálására. 2.) De vannak tulajdon kiformáló eszközi is ezen fontos lelki-erőnek, melly nélkül semmi tanúltságnak, se tudománynak sincs becse. Ezek e' fő törvényből erednek: a' nevendékeket arra szükség szoktatni, hogy ezen lelki tehetségöket önkéntvaló munkásságba hozzák; azért itéletöket önnön erölködésök által formállyák-ki, és igazítsák-el inkább mint sem a' taníttatás által. A' ki mindég maga itél nevendéke elé, az legkevesebbé telsz szert (gondolom szerént) feltett czéllyára. Mert az emberi lélek, munkásságának ellenére, melly külömbféle emberekben külömbféle, némünémü tohonyságra és dologtalanságra is kész, tehát könnyen erre vetemedik az, ha minden reávonástól megmenekedik. Azért többen vannak, kik csak azt szokják beszélleni, a' mit mások elejbek mondottanak, mint a' magoktól gondolkodók, 's kik magok a' dolgot próbára vonnyák; innét származik ama' rábi hozzáköttetés is némelly oktalan itéletekhez, mellyeknek egész igasságok csak a' régi voltok, és a' szülőktől fiakra áltköltözetök; mellyek azonban a' józan itélet-tételnek elállyák az úttyát. Ezeknek temérdek számát még inkább

szapo-

ſzaporítaná az a' Nevelô, a' ki a) nevendékinek mindent maga rágna ſzájokba, hogy mi, millyen; és önmagokat kitalálni, visgálni nem hagyná. b) Ha az olly hibás itéletöket, mellyekre érzékiségök magok, vagy a' látſzás és tapaſztalatlanság okot adtanak, maga igazgatná ſzüntelen-el, vagy éppen lehordással büntetné-meg. c.) A' ki, nem hogy ezen elkerülhetetlen botlássokat az igasság' ösvénnyérevaló törtetés gyanánt tekéntené, és csak olly esetben feddené, ha veſzedelmesek volnának; hanem inkább lelki erejeket bilincsbe verné, és így vezetné öket fogva; mert ez által éppen alkalmatlanná tenné öket valaha az eltévedésbôlvaló kihatolásra. Ellenben az Ifjak' erejének önkéntmunkásságát elômozdítani: 1.) gyakran okot adván nékik az olly dolgok erántvaló itélet-tételre, mellyek esmeretségök' kerületében vannak. 2.) Mindezeknek fundamentomát adattatván általok, hogy könnyen-hívôk ne legyenek. 3.) ama' csalfa mindent-könnyítés' ellenére, mellyet fô törvényûl tekéntnek némellyek a' nevelésben, nehezebb 's nehezebb csomókat vetvén elejbek a' feloldásra: ezek által kéntetni öket itélô erejek' megvetésére. 4.) Ha hibáztak az itéletben önnön magokkal kell hibájok' fundamentomát felleletni; ha t. i. érzéki tárgy eránt hibáztak, ezt velek megkell jobban láttatni, visgáltatni; ha nem-érzéki tárgy eránt hibáztak, elô kell velek vetetni tapaſztalássokat, vagy a' dolog' értelmét kifejtegettetni. 5.) Olly intézet által, hogy gyakor és ſzakadatlanúl alkalmatosságok essék értelmiknek, bélátássoknak bizonyos tárgyokra könnyû ſzerrelvaló alkalmaſztatására. Erre haſználhatni a' múlatságokat, kedvtöltéseket, kis elintézetek' vegbehajtását, 's némûnémû akadályokat is. b) A' nevendékekkel gyakrabban tanakodván, hogy kellene ezt vagy amazt elintézni, elrendelni, megtenni; 's az ô véleménnyöket, tanácscsokat meghalgatni; olly külsô

maga-

magaviselettel fontosabbá tehetni ezt, ha az ember azt mutattya, hogy ők hozták ötet e' gondolatra; hogy ők voltak emez vagy amaz ſzerencsés végbemenetel' ſzerzői: hadd gyönyörködgyenek ártatlanúl itélő-erejekben. 3.) Az itélő-erő' kifejtegetésére ſzolgáló eſzköz az alkalmatos oktatás is: mert ennél fogva a' lélek olly látó helybe állíttatik, mellyből mindeneket valóságokhoz képest tekénthet. Miképp' alkalmatos e' végre az oktatás, erről máskor.

Az, ki egyſzer mesterinek hatalmából kivetkezett, itélő-erejének telyes kifejtésére a) alkalmatos könyvek' olvasásához fogjon. Ezekben mai nap' feltalálni mindemémű dolgokrólvaló húzomos és érett elmélkedéseknek gyümölcsit; minden közhaſznú, és ſzükséges tudományokban tett leleményeket; alíg van az itélet-tételnek olly ágazattya, melly tudományosan előadva, alíg van az emberi életnek olly helyheztetése, melly elevenen előrajzolva, nem volna: azért a' könyvekben, az olvasni ſzerető igen gyakorolgathattya, helyesítheti és próbára vonhattya itéletit. b) E' végre igen alkalmatos a' más hozzánk hasonló tanúltságú, értelmű, 's hajlandóságú, emberekkelvaló értekezés is. Ezen kölcönös itélet-váltság, és a' már esméretes és megfontoltt tárgyakrólvaló vetekedés igen tökélletesíti az itélő-erőt, Ennél fogva a' legjobb fejűnek, és magában derék gondolkodó embernek itéleti is, midőn hevenyében olly világosságra igyekeznek azokat hozni, hogy jól megértethessenek; úgy megakarják erősíteni, hogy tagadást ne ſzenvedgyenek: olly eredeti tulajdonságot nyernek, mellyet ezen mással értekezés nélkül nem nyertenek volna. És az illy egymással való értekezésben a' tárgyak ſzaporán változnak, és mintegy toldúlnak egymásra, az itélő-erő az élkésés' veſzedelme miatt kéntelen gyorsan feltalálni magát; azért a' lélek mingyárt, haladék nélkül,

kül, serényen a' jelenvaló tárgyra függeſzti magát, 's minden a'hoz tartozó esméretekre hamar reá emlékezik: az ember' tehetségi pedig azon helyhezteteſeknek állapattyához ſzabják lassanként magokat, mellyben forganak; ő azt, a' mire a' kéntető környülállások kötelezik, ha a' terméſzetnek nem éppen mostoha fia, utóbb haſznára fordíttya. Így tenni a' másokkalvaló értekezés által ſzert a' gyors itéletre; a' mint mind azokban tapaſztalni, a' kiknek hivatallyok közös és nyilvánvaló. 3.) Mivel ezen gyors itelet hamar hirtelen itéletté válik: azért egy magát az itélet-tétel' dolgában kiformálni akarónak időről időre ſzükség magánosságba is vonakozni; itt vethetni ſzámot magával. Az illyennek kettős a' nyeresége: 1.) A' hol elég üressége és ideje van a' dolognak, valamíg tetſzik, megfontolására, minekelőtte itéletet tegyen róla, az itélőerő jobban időt is veſz magának reá; ezen függetlenségében nem hirtelenkedik olly könnyen; többſzör félbenſzakaſztya visgálását, 's bizonyos magától-állandóságra (Selbſtändigkeit) emelkedik; addig elnem tökélli magát, míg a' mi helyes, és igaz megnem jelenik előtte. 2.) Más az: a' ki merő társalkodásban, kivált a' nagyokban, símúlki, éſzrevetetlenül is a' mások' itéletének kaptájára vonatik; csak azon látóhelyből tekénti a' dolgok', és foglalatosságok' becsét, mellyből az a' sokaság, kik között tolong, és így itélet-tételének tulajdonságát elveſzti, kivált ha érzékenyebb és erőtlenebb karakterű: erre nézve azoknak zajjában, kik között forog, saját itélő-erejének ſzava hallatlanná válik; véleménnye a' közvéleménynek csupa viſzhangja; az ő itélete azokéval sympathizál, kik társaságában jobban kitűnnek; a' mit ezek becsűlnek helyesnek tartanak, az becses, és helyes néki is: a' mint eléggé bizonyíttya a' — Módi. A' ki pedig magát viſzſzavonnya, hogy magától végezhessen a' dolgok' és foglalatosságok'

becsé-

becséről, helyességéről — — ez az idegen vélemények' árvizétől olly könnyen elnem ragadtatik.

Kiki esméri ama' nagy, elmés, kivált társalkodó nemzetet, mellynek kebelében a' Módi thrónust emelt, honnét egész Európának parancsol. Ennek egész polgári szövetsége, törvénnyei, szerzeménnyei, erkölcsi, szokási, sőt a' városinak, útszáinak, és hónapinak nevei is nem változtak-e egyre mint a' módi? ennek melly hívei maradtak szüntelen változódásaikban?! Melly közönséges volt bugókodássok az első konstitutziójokért? Melly könnyen hozzá szabták magokat minnyájan a' köztársasági gondolkodáshoz, melly 10. Aug. 1793. E. módiba jöve?! Melly egy szívvel lélekkel helybe hagyá mint a' hadi-sereg, mint a' polgárság a' Girondisták után a' terrorismust? Melly hirtelen, és közönségesen 1794. Eszt. 6-dik thermidortól kezdve gyülölék az eddig megistenesített Robertspiérret? — Ezen rettenetes jelenetekben azon több egygyütt munkálkodó erők között a' másokat követésnek ereje igen kitetszett társalkodó tulajdonságára nézve; mellynél fogva nála a' vélemények és vágyódások szaporábban közöltetnek mint másutt, és kiki könnyen eddigvaló itéletén fennhágy, ha a' kösségnek megváltozott itélete mást parancsol. Olly országban, hol az emberek magánosan élnek, olly számosan társaságba nem gyülnek, vagy ha öszvegyülnek is, kevesebbé közösködnek egymással: se olly szaporán nem közönségesítheti magát valamelly vélemény, se olly ragadós nem lehet. Sőt a' polgári bontakozás se vehetne egy illy országban olly könnyen erőt, és ha erőt találna venni, csendesebben menne véghez — — — így mond Garve.

§. 195.

A' szavakkal kijelentett itélet kitétel, vagy mondás általlyában. Ennek is tehát ugyan az a' tulajdonsága, felosztása, melly az itéleté. Kiformáltatása pedig a' szavakéval egygyez. Kimivelt voltának billege a' világosság és határozat. Ennek

is

is jó fundamentomot vethetni a' nevelésben: mindennémű mondásokat megitéltetvén a' nevendékekkel; a' miben ismét tehetőségekhez képest bizonyos mérték szerént szükség fellyebb és fellyebb emelkedni. Először a' látományos tárgyok iránt fogván hozzá, és az erkölcsiekkel fejezvén-bé. A' mondásoknak millyenségén kezdvén a' gyakorlást, így terjedvén annak mennyiségére; és tovább mindég lassanként megnehezebbítvén a' gyakorlást. Így p. o. kérdezhetni; elejbek írhatni: Ez az aszta! kerekes. Igaz-e? Hát millyen? Ez az aszta! lehet négyszegletű. Igaz-e? Ennek az asztalnak szükség négyszegletűnek lenni. Igaz-e? Ez az asztal először négyszegletű lehetett? Ezen csúcsos asztal kerekes lehet? Igaz-e? Tovább gyakorolhatni őket illy mondások iránt: Beteges lehet minden ember. Némelly ember soha se beteg. Némelly ember soha se egésséges. Egy ember soha se beteg. Minden gonosz ember szerencsés. Minden erkölcsös ember szerencsétlen. Némelly erkölcsös ember gazdag. Egy gazdag se boldog 's t. e' f. Ezen gyakorlásra fordíthatni a' hazai nyelvnek nemeit is; a' magánn és másonn érthetőket; az Igéket; a' szóformálásokat 's a' t. Ha ez az idegen nyelv' tanúlásában alkalmatos és szükséges, miért nem volna az a' hazai nyelvben is?!

A' világos, meghatározott kimondásra leginkább szert tehetni a' társalkodás által. Igaz, hogy az is, ki a' magánosságban, vagy másokkalvaló közösködés nélkül formállya-ki magát, addig válagathattya a' szókat, míg a' helyesekre, és tulajdonokra nem jut: de az illyen, ha elég békességes-tűréssel bír is e' végre, csak a' maga' értelméhez 's erejéhez mérsékli a' világosságot és határozatot. Innét van az, hogy ki a' magános elmélkedés, és könyv-olvasás által formálta-ki magát, annak mintegy újra kell kidolgozni, újra formálni szükség kifejezésit, hogy másokkal megértesse,

értesse, 's megkedveltesse. Sok kijelentésink, mellyeket húzomos velőkvaló bajlódás, és foglalatoskodás által úgy tetszik, egészen világosságra hoztunk, azontúl homályosokká válnak, mihelyt próbállyuk azokat papirosra feltenni. Azért az írásnak homálysága többnyire azt bizonyíttya, hogy annak szerzője vagy szántszándékból magánosságban formálta-ki magát, vagy szerencsétlenül a' magánosságba vetődött. — Annál inkább, a' mit a' magánosságban szerzettünk, azt másoknak világosan, és meghatározottan elő nem beszélhettyük. Innét van az, hogy az ollyak, kik nagy és mély bélátásokkal bírnak, de ezeket tanúló-szobáikban gyűjtötték, ha nyilván megjelennek, vagy a' társaságba vetemednek, tehetetlenebbeknek, 's tudatlanabbaknak látszanak, mint más nálok gyengébbek, kik a' világban forogtanak. Míg ők bő és mély tudósságoknak tárházából előszerzik a' jelenlévő tárgyhoz tartozó gondolattyokat; míg az olly közértelmű kijelentést fellelik, melly a' társaságéhoz szabatott, addig alkalmasint elmúlik az alkalmatosság. Mások azonban a' gyakorlás által kifejtett, 's illendőképp' kifejezett kijelentésöket sokkal szűkebb kamarájokban készen találllyák. Ezek rövidek, elevenek, nyájasak, 's azért tetszetősek is. Az illy könnyű, kedves, kijelentésekre sehol se tehetni bizonyosabban szert mint a' jó társaságokban; azaz: külömbféle értelmes, világ-esmérő férfiak között, kik az egymássalvaló beszélgetés' kedvéért szoknak öszvegyülekezni. Itt, mivel nem szükség csak egynek hoszszasan folytatni a' beszédet, hanem mások is bele szóllanak: e' szűnet által azt nyerni, hogy azomban akárki is magát feltalálhattya, szavait rendbe szedheti, 's ítéletének rövid kifejezésére szert tehet; gyakran a' másoktól mondattak által is kijelentése világosságot nyer, néha pedig szerencsésebb maga kifejezésére vitettetik. Más

az: — a' mi az illy társalkodásnak különös haſzna — hogy ennél fogva az ember itéletét külömbféleképp' kijelenteni, magát mindenik állapat, sors, bélátás, hajlandóság' kívántatásához képest változtatni tanúllya. Ezen külömbféle kijelentés, és változtatás által nyer a' kimondás valóságos világosságot. Mert addig senki se állíthattya magáról, hogy tökélletesen hatalmában van a' nyelve, míg itéletit azon formájából, mellybe tanúlván, vagy magában elmélkedvén, öltöztette, kivetkeztetni, és másképp' is kijelenteni nem tudgya, foglalattyoknak minden változódása nélkül. Ennek gyakorlására csak a' társalkodásban lelni alkalmatosságot, és kötelességet. Hol tanúlhatni-meg az értelmek' külömbségit jobban mint itt? Hol kéntettetünk jobban a' mások' kijelentéserevaló figyelmezésre, minekutánna a' magunkét tökélletesnek tartyuk, mint itt? Midőn tartozunk azon lenni, hogy azoknak értelméhez is hozzá férjünk, kiké a' mi ſzokott kifejezésünk előtt bévan zárva?! — A' ki pedig ezen úttal móddal a' világos, meghatározott kimondásra egyſzer ſzert tett, az bizonnyal értelmesen fog írni is tudni. A' mit világosan kibeſzélhetni, azt a' könyvben is elég világosan megfejtegethetni. Többnyire a' köz-érthetőségekért dicsőséget nyert könyveket azok írták, kik leginkább a' világban forgottak, vagy korán ſzerencsések voltak jó társalkodásra jutni. Példa ebben Pápay Sámuel is nálunk; ki a' magyar literaturáról igen világosan írt. — A' helyes írásra nagy alkalmatosság a' sokat írás is. Pázmán Péter, és Faludi Ferencz ebben soha annyira nem mentek volna, ha sokat nem írtak volna.

Caput est, quod minime facimus, quam plurimum scribere. Stilus optimus et praestantissimus dicendi effector, ac magister est, Omnes sententiae, verbaquae omnia, quae sunt cujusque generis

neris maxime illustria, sub acumen stili (pennae) subeant, et succedant necesse est. D. Orat. 1—33.

Az emberek itélő erejek' kifejtegettetésére nézve következőképp' különböznek: 1). Az, kit valami foglalatosságra nem haſználhatni: mivel itélő ereje héjanos ostoba tulajdonképp'. 2). A' ki a' foglalatosságiban alkalmatos volta által itélő erőt bizonyít: az okos (Gescheut); ha egyſzersmind elmés is benne: okos elméjü (Klug) 3). A' ki itélőerejét már némünémü mértékben kifejtegette, gyakorlott; a' ki azt legjobb mértékben bírja, az érett; a' ki az értelmeket belső törvénnyei ſzerént határozza el: józan itéletü.

A' Kihozásokról.

§. 161.

Ha valamelly itéletnek helyessége, vagy helytelensége, igaz volta, vagy nem igaz volta, (§. 156.) magából kinem tetſzik, tehát más tudva lévő itéletből, az öſzvevetés által, tudatik-ki. Ez annyi mint valamit kihozni (Schlieſsen). Azon itélet, mellyből a' másiknak igaz — vagy nem igaz volta kitudatik, ennek oka tágos értelemben, fundamentoma tulajdonképp'; az pedig, melly kitudatik; annak következete. Valamelly fundamentomból a' következetnek kitudása tehát a' kihozás. A' gondolkodó erőnek azon ágazattya, melly által ezen kihozás végbemegy, noha magában az itélő-erőtől nem különböz, különösen Ok, vagy Ész nevet visel (Ratio). Azon itélet, melly terméſzetesen elöl gondoltatik, 's mellyből a' másik kihozatik, elététel, vagy ha több, elétételek (Antecedens, praemissae); a' melly pedig belőle kihozattatik, következő, vagy következet nevet nyert a' Philosophusoknál (consequens).

Az öſzvefüggés pedig, mellynél fogva a' következő az elétételből foly, és kihozatik, úgy hogy, ha ez igaz, annak is ſzükség megigazodni, 's ellenben; a' mellyen épül tehát a' kihozásnak egéſz ereje; következésnek neveztetik, és ezen beſzédrészecskével t e h á t jegyes közönségesen. Mind ezekre nézve a' kihozást következtetésnek is mondhatnánk (Folgerung). Ha ſzavakkal kitetetik, tőlünk okoskodásnak mondatik.

Ha a' kihozás úgy tekéntetik mint csupa cselekedés (actus) a' kihozóhoz képest (subjective) vétetik; ha pedig úgy tekéntetik mint cselekedett dolog (productum) tárgyképpen (objective) vétetik.

§. 162.

Minden kihozásban azért ſzükség megkülömböztetnünk annak foglalattyát (materiáját) a' formájától. A' kihozás' foglalattya azon itéletekben áll, mellyek egybekapcsoltatnak, és a' bennek előfordúló értelmekben; formája pedig az a' mód, a' mikepp' eme' itéletek egymáshoz egybeköttetnek, hogy egygyiknek helyes-vagy helytelensége a' másikánál fogva meghatároztassék: p. o. megakarván tudni, ha földünk igazán kerekes-e? ha mondom: a' mi kerekes árnyékot vet, az maga is kerekes; de a' mí földünk kerekes árnyékot vet a' holdra; tehát a' mí földünk kerekes. E' kihozásnak ezen itéleti: a' mi kerekes árnyékot vet, az maga is kerek; — a' mí földünk kerekes árnyékot vet, — 's e' következete: a' mí földünk kerekes: teſzik annak foglalattyát. Azoknak pedig egybeköttetésök egymás között, teſzi annak formáját. — Minden kihozásban tehát külömbkülömbek fordúlnak elő, mellyeket az éſz az ő tulajdon módgya ſzerént együvé-kapcsolva terjeſzt a' lel-

lelkiesméret elé. Ebből az is kitetſzik: hogy a' gondolkodásnak ama' alkotó réſzecskéi (a' tétel, ellenbetétel, és egygyététel) a' kihozásban is előfordúlnak. Mert minden kihozásban előbb ſzükség valaminek tétetni, és ennek valamit ellenbetenni, hogy az egybekapcsoltatást, vagy egygyételt lehessen gondolni. Tehát a' kihozás reguláinak is ama' tétel, ellenbetétel, és egygyétel' fő törvénnyiben ſzükség foglaltatni az ő formájára (nem pedig materiájára) nézve. Mert a' fellebbi példa ſzerént, ha vallyon a' föld a' holdra kerekes árnyékot vet-e? ezt a' Logikából elnem végezhetni.

A' kihozás' foglalattyához tulajdonképpen nem csak az elététel, hanem a' következet is tartozik; 's formája nem csak a' következőtől, hanem az elétételektől is határoztatik el: a' mint egy előadandó egyenes és felvevős okoskodás egybevetése által kitetſzik. Lásd Krug. e. m. 286. l. — A' kihozás' formája kétféle: állandós, és változandó (mivoltos és esetes). Az állandós bizonyos itéleteknek olly egygyétételében áll, melly ſzerént azok mint fundamentom és következet vagynak egymáshoz képest. A' kihozás változandó formája pedig azon módban áll, miképp' a' foglalattyához tartozó itéletek, és értelmek külsőképp' adattatnak elő, és azzal ſzámokra, állatássokra, és következetőkre nézve meghatároztatnak. Természetesen ſzükség előbb a' kihozás' állandós formájából ſzármazó külömbségeket megvisgálnunk, minekelőtte azokat megitélhessük, mellyek a' változandónak módosíttatásából támadnak.

§. 163.

Mivel minden kihozás' állandós formája bizonyos itéletek' olly egygyétételében áll, mellyek egymáshozképest úgy vannak mint a' fundamentom és következet: minden egygyététel pedig tételt, és ellenbetételt teſz-fel; azért 1.) minden

együgyü, rendinvaló, és telyes kihozásban az elétételnek két tagokból szükség állani. Szükség tudniillik olly közönséges itéletet elöadni elöször, mellyből bátran lehessen valamit kikövetkeztetni. Azutánn olly itéletet szükség tenni, melly meghatározza, hogy a' közönséges itéletet, határozattyánál fogva, valamire reá vihetni; azaz: hogy annak határozattya valamiben jelen van, vagy nincsen. 'S így szükség végre magának a' reávitelnek és kihozásnak végbemenni. 2.) E' szerént minden következet annak meghatározása, hogy valamelly itélet szükséges, a' mennyire az olly jegygyel bír, melly bizonyos itéletnek tulajdona. Annak ereje az egygyététel' fö törvénnyétöl, vagy is a' fundamentom principiumától függ, mellyet is a' kihozásra nézve így fejezhetni-ki: mind az az itélet szükséges, mellyről megesmérni, hogy valamelly közönséges itéletben úgy foglaltatik mint a' következés az ö fundamentomában.

Az emberi lélek, ha bár gondolkodásában szükségképp' bizonyos törvényekhez szabja is magát, annyi szabadsággal bír mindazáltal, hogy az elététel' tagjait, és értelmit nem rendeli mindég és mindenütt az elöadatott képpen; se telyesen kinem jelenti, együgyüen elö nem adgya: innét származnak a' kihozásnak változandó formáji. Olly tulajdonképp' közvetetlen kihozások, mellyek a' fundamentom kitétele, vagy ennek valamire reávitele nélkül egyáltallyában szükölködnének: valóban nincsenek. Hanem: ha valamelly itéletnek a' másiktól mint fundamentomtólvaló következése, vagy a' másikhoz mint az ö közönségeséhez tartozása, önként is kitetszik, ollykor a' fundamentom, vagy az alátartozás kinem mondatik (p. o. Péter ember, tehát halandó; vagy: Minden ember halandó, tehát Péter halandó). Az illy közvetetlen kihozások tehát valóban csak elkurtított vagy alattomos kihozások.

Az oknak vagy fundamentomnak az ö közös határozattyávalvaló kitétele, regula; a' határozatnak kimondáshozképestsége, a' regulának mutatója (Exponens). Annak megesmérése, hogy a' határ-

határozat valamelly tárgyban jelen van, vagy nincsen felfogás (Subsumtio) reávitel (Beziehung). A' regula mondásának öſzveköttetése azzal, a' mi felvétetett a' következtetés. Minden kihozásban azontúl adattatva van a' következés, mihelyt az elétételek, és a' következő-tétel adattattak.

§. 164.

Azon kihozás, mellyben a' regula, a' felfogás, és a' következtetés különkülön kitétetnek, telyes, vagy három tagú, vagy tulajdonképpvaló, okoskodásnak neveztetik (Syllogismus) P. o. a' mi érdeklő az test; de a' világosság érdeklő, tehát a' világosság test. Minden telyes kihozásnak principiuma, mellytől függ annak helyes, vagy helytelen volta ez: hogy valami bizonyos regula' határozattya alatt áll, maga alatt a' regulázó alatt is áll p. o. mivel a' világosság az érdeklőseg alatt áll, melly a' testnek határozattya, tehát maga alatt a' test alatt is áll. Azon itélet, melly a' regulát magában foglallya fő kitétel (p. major); a' melly a' felfogást, al-kitétel (p. minor), az pedig, melly a' következtetést, a' regula mondását (határozattyát a' felfogottról állíttya vagy tagadgya) következő kitétel (p. consequens).

Ezen tulajdonképpvaló okoskodásnak vagy Syllogismusnak fő kitétele, ha bár néha réſzſzerént valónak, vagy egygyesnek látſzik is (mint a' felvevős itéletekben) mindég közönséges: mert regulát, fundamentomot foglal magában alattvalóira nézve. A' következő kitétel pedig, ha bár olly kiterjedtségűnek látſzassék is mint a' fő kitétel mindég különös, vagy éppen egygyes, a' fő kitételre nézve: azért az okoskodást valami különösnek a' közönségesből kivezetésének, vagy is: valamelly különösnek a' közönségesből kitudatásának is, nevezhetni.

§. 165.

Az okoskodás annyiképp' mehet végbe, a' mennyiképp' eshetik a' felfogás és következtetés a' regula határozattyára nézve: már a' regula, mint itélet, képestségére háromféle: egyenes, felvevös, vagy megkülönözös §. 150.: azért a' három tagú okoskodás is háromféle: p. o. Az emberekkel nem kell úgy bánni mint a' barmokkal; de a' Négerek is emberek, tehát a' Négerekkel nem kell úgy bánni mint a' barmokkal. Ez egyenes okoskodás. Ha a' föld napról napra megfordúl az ő tengelye körül, úgy a' nap csak látszik a' földünk körül forogni: de a' föld napról napra megfordúl a' tengelye körül, tehát csak látszik a' nap földünk körül forogni. Ez felvevös. Vagy észkívántatása az örök békesség, vagy csupa álomkép: de észkívántatása, tehát nem csupa álomkép. Ez megkülönözös okoskodás.

Hogy az okoskodás' képestsége a' regula vagy fő kitétel' képestségétől függ, ennek oka ez: mivel minden kihozás úgy megy végbe a' mint a' határozat magával hozza a' következő tétel' kimondatását; az alkitétel csupa áltmenetel a' következőre. A' határozatnak pedig már a' fő kitételben tulajdonképp' meglelletik esni, tehát a' kihozás' formája a' fő kitételben elléven már teljesen igazíttatva, az al- és következő kitétel' képestségétől többé nem függhet. — Hogy a' teljes okoskodások nem külömböznek egymástól a) mennyiségökre nézve, oka ez: mert mindeniknek fő kitétele regula, azért közönséges itélet, b) se millyenségökre nézve: mert akár állító akár tagadóképp' kerekedgyék ki a' következtetés, a' következőben mindég tétetik valaminek összeköttetése: c) se pedig módosúlássokra nézve: mert minden kihozást a' lelkiesméret szükségesnek képez: azért az észkihozási ellenmondhatatlan méltóságúak (apodictisch). Tehát a' teljes okoskodások csak képestségökre nézve külömbözhetnek. — Hogy a' mostaniak nagy részént a' teljes okoskodást észkiho-

kihozásnak (Vermuthschluſs) nevezik oka ez: mivel benne réſze van ugyan az értő erőnek is: mivel ettől ered a' képeknek itéletté öſzveköttetése; réſze van az itélő erőnek is: mert ez fogja egymás alá az itéleteket: de legnagyobb réſze van az éſznek: mert ez láttya bé a' következő kitétel foly-e vagy se az adatott itéletekből.

§. 166.

Az egyenesen okoskodás (Syll. categoricus) olly kihozás, mellyben egyenes itélet az a' közönséges regula, mellyből valami kifolytattatik (A=B). Ezen itéletben a' Tétetmény (A) a' regulának az a' meghatározója, mellytől függ minden következésnek lehetsége, és helyessége. A' felfogásban tehát ſzükség megesmérni, hogy valamelly más tétetmény (C) ezen határozó alatt áll e vagy se, mellyből úgy tűnik-ki a' következő kitétel mint a' következet: hogy tehát a' regula mondatmánnya (B) ſzint úgy van ezen tételhez is (C), mint volt amahoz (A-hoz). Az egyenes okoskodásnak a' látható formáji ezek:

$$\frac{B}{A} \quad \text{v.} \quad \frac{B}{A}$$

$$\frac{}{C} \qquad \frac{}{C}$$

Jeles formája pedig ez:

$$\frac{A = B}{C = A}$$

$$C = B.$$

§. 167.

§. 167.

Az egyenes okoskodás' alkottatása és megitéltetése végett e' háromra ſzükség vigyázni: 1.) azon értelmekre és kitételekre, mellyekből áll 2.) azon fundamentomra, mellyen épül. 3.) Azon törvényekre, mellyeket követ.

I. Az egyenes okoskodás, ha rendin, és telyesen kifejtetik, és kijelentetik 1.) értelmekből és 2.) kitételekből áll. Előſzör ugyan értelmekből vagy ſzóllamlókból: mert ezek nélkül az öſzvevetés és eſzközlés végbe nem mehet. Így C-nek B-vel egybeköttetése végbe nem mehetett volna, ha A B-vel is, C-vel is öſzve nem vettetett, és A köztök az eſzközlő nem lett volna. Azon értelmek, mellyek egybeköttetnek; — a' következő kitétel' tétetménnye és mondatmánnya (C és B) — fő, ſzélső értelmek; különösen a' mondatmánnya fel, a' tétetménnye al-értelem; az pedig, mellyen fordúl az egybeköttetés, a' regulának tétetménnye, (A) eſzközlő, vagy közép nevet visel. Másodſzor áll kitételekből: mert ezen értelmek' öſzvevettetése, az eſzközlés, és az egybeköttetés csak kitételekkel terjeſztetik-elő. Illy kitételek ezek: A=B. de C=A: tehát C=B. Az első fő, a' második al, a' harmadik következő kitétel.

II. Az egyenesen okoskodás' fundamentoma ez: a' mi valamelly tárgy' határozattyával, vagy jegyével megegygyez, az magával a' tárgyal is megegygyez; és: a' mi valamelly tárgy' határozattyával, vagy jegyével megnem egygyez, az a' tárgyal magával se egygyez-meg. És ellenben §. 105. p. o. a' levegőnek határozattya ez, hogy test; valami tehát a' testnek tulajdona, az tulajdona a' levegőnek is. A' testnek tulajdona, hogy súlyos, tehát a' levegőnek is tulajdona. Így principiumára nézve helyes ez az egyenes kihozás: minden test súlyos, de a' levegő test, tehát a' levegő is súlyos..

lyos. Ellenben: Péternek jegye, hogy ember, de az embernek nem jegye, hogy barom, tehát a' Péteré se. Így ismét helyes ez az okoskodás: Egy ember se barom; de Péter ember, tehát Péter nem barom.

Ezen fő principiumok alatt állanak e' különösök: 1.) a' mit állíthatni mindenikről közösen, azaz: valamelly közönséges tárgyról, azt állíthatni különkülön, azaz: alája tartozandókról is. Mert ezeknek határozattya, vagy jegye amaz. Azért jól okoskodni mondván: Minden ember halandó, de a' Király is ember, tehát a' Király is halandó. 2.) Valamit tagadhatni egy közönséges tárgyról, azt tagadhatni mind azokról is, mellyek alatta vannak Ugyan azon okból. Azért ismét jól okoskodni mondván: Egy ember sincs hiba nélkül, de Pál ember, tehát Pál sincs hiba nélkül. 3.) A' mik egy harmadikkal megegygyeznek, azok magok között is megegygyeznek: p. o. mint az öt kispénz, mint a' három krajczár megegygyez a' garassal: tehát az öt kispénz is megegygyez a' három krajczárral: mert illyenkor a' harmadik határozat vagy jegy. 4.) A' mik pedig egy harmadikkal megnem egygyeznek, magokkal se egygyeznek meg. P. o. minthogy a' négy krajczár megnem egygyez a' garassal, mellyel az öt kispénz megegygyez, a' négy krajczár se egygyez meg a' három kispénzzel, ugyan azon okból.

III. A' mi az egyenesen okoskodás' törvénnyit illeti: 1.) az egyenesen okoskodásnak, ha rendinvaló és telyes, olly három kitételekből fzükség állani, mellyekben csak három a' fő értelem, vagy fzóllamló. Mert az egyenes okoskodás' tulajdonsága azt hozza magával, hogy annak meghatároztatására, miképp' legyenek két értelmek egymáshoz képest, egy bizonyos harmadikkal vettessenek öfzve, melly azt efzközölheti: de ebből fzükségképp' három kitétel kerekedik-ki: az első az, mellyben a' felértelemnek az efzközlővel öfzvevettetése jelentetik-ki, melly is azért fő, vagy, mivel elsőben jelenik-meg a' gondolkodásban, első ki-

kitételnek neveztetik (Illyen ez: minden test súlyos); a' második az, mellyben az al-értelem vettetik öſzve az eſzközlővel, melly is azért alkitetelnek mondatik (illyen ez: de a' levegő test); a' harmadik az, melly a' határoztatást magát jelenti-ki; 's következőnek neveztetik. (Illyen ez: tehát a' levegő is súlyos). Ugyan azért ezen három kitételekben nem is lehetnek több fő értelmek háromnál: mert bennek két értelmeket (a' két ſzélsőt) egy bizonyos harmadikkal (az eſzközlővel, vagy a' közép-értelemmel) ſzükség öſzvevetni. Így a' fellyebb említett példában a' test középſzóllamló; a' súlyos és levegő a' fel és al (két ſzélső) értelem.

Azért a' közép értelemnek csak az elétételekben van helye: mert az öſzvevetésért, és a' meghatározás' eſzközléséért van, a' mi az elététe ekben végbe megyen, a' következőben csak az eſzközlött egygyezet jelentetik-ki: azért itt nincs többé helye. Néha úgy látſzhatnék ugyan, mintha az egyenesen okoskodásban rendi ſzerént is több mint három volna az értelem, ha több ſzók által ejtetik-ki (p. o. kinekkinek, a' ki az ember-nevet méltán akarja viselni, az éſz' törvénnyét tekéntetben kell tartani, de a' réſzeges nem tartya, tehát ő az ember nevet méltán nem viseli). Illykor a' három alkotó értelmek vagy csak megtoldattak, vagy többes ſzókkal jelentetnek ki. Mert ha jól visgállyuk a' következtetés csak három értelmeken fordúl. (Illyen a' példában 1). Az ember nevet méltán viselő, 2.) az éſz törvénnyének becsben tartatása. 3.) A' réſzeges. Illy három fő értelemből értetik pedig állani a' helyes egyenesen okoskodás. Ha a' következés több mint három értelmeken fordúl: ha bár a' ſzók nem többek is háromnál (p. o. a' kettős értelmekben), az okoskodás egéſzen helytelen, és megvetendő. Az állat eſztelen: de az ember állat, tehát az ember eſztelen. Nincs benne eſzközlés, nincs következés.

2.) A' fő kitételnek mindég közönségesnek, az al-kitételnek állítónak kell lenni: mert a' fő kitétel

tel az ô mennyiségére azzal már meghatároztatott hogy regula, melly közönséges itélet: ha ez hibázna, miből lehetne a' következőt kifolytatni? Millyenségére nézve pedig határozatlan; mert a' regulát állítólag és tagadólag is kijelenthetni, és mindég igazi következés kerekedik-ki belőle. Azért ezen A=B azt is teheti: minden A B alatt áll; azt is: Minden A nem áll B alatt. — Az al-kitétel (C=A) millyenségére nézve azzal már megvan határozva, hogy felfogás, mellynek tennie kell, valami a' határozó, vagy eſzközlő alatt hogyan áll: másképp' hogy' esmértetné-ki a' képestségét? A' mennyiségére nézve pedig határozatlan: mert nem ſzükség, hogy a' határozó alá merő egyféle, közönséges, nagyságúak fogattassanak fel: azért ezen C=A azt is teheti minden C az A alatt áll; azt is: némelly C az A alatt áll. 'S így rendin egyenesen okoskodván a' fő kitételnek közönségesnek, 's az al-kitételnek állítónak ſzükség mindég lenni.

Következőképp': a' rendinvaló helyes okoskodásnak elétételi mindketten se réſzbéliek, se tagadók nem lehetnek. 1.) Ha mindketten réſzbéliek is lehetnének, akkor a' fő kitételnek mindég közönségesnek nem volna ſzükség lenni. Azért a' két réſzbéli elétételekből semmit se hozhatni-ki: p. o. Némelly tudósok orvosok, de némelly tudósok nem orvosok, tehát — —??! 2.) Ha mindketten tagadók lehetnének, akkor az al kitételnek mindég nem volna ſzükség állítónak lenni. Azért a' két tagadó elétételekből is semmit se hozhatni ki: p. o. az arany nem ezüst, de az ezüst nem réz, tehát — — —??

Vigyázni kell itt arra is, hogy nem csak az a' közönséges itélet, mellynek jele minden, vagy egy se 's t. e' f. hanem az olly jeltelen is, mellynek tétetménnye nagyobb, vagy ſzint akkora tartományú mint a' mondatmányé. P. o. Az ember okos = minden ember okos. Vigyázni kell arra is: hogy más a' tagadó, más a' tagadva állító kitétel (p. o. Az ember' lelke nem él örökre, 's: az em-

ember' lelke halhatatlan. — Még inkább szükség megkülömböztetni a' felfogásra nézve a' valóságos tagadást a' látszótól. Ezen okoskodásban p. o. A' ki tudománnyát, mellyet vall, nem érti fundamentomosan, nem igazi Tudós, de Péter nem érti — tehát. Itt a' felfogás valóban állító, ha bár tagadólag jelentetik is ki: mert a' felfogással csak azt esmérni meg, hogy Péter azok' számábavaló, kik a' tudománnyokat, mellyhez vallyak magokat, fundamentomosan nem értik; 's így tehát ezt voltaképp' tenni e' Péterről. Illy látszós a' tagadás a' felfogásban ollykor is: midőn a' fő kitétel kirekesztő ítélet (p. o. Csak a' nemesek menttek az adózástól, de a' Parasztok nem menttek, tehát a' Parasztok nem nemesek). Itt is voltaképp' tenni a' Parasztokról az adótól mentt-nem lételt.

A' mi az elétételek' képestségét illeti: az egyenesen okoskodásban, hogy a' fő kitétel egyenes szükségképp', az nyilvánvaló: mert feltenni. Az al-kitétel felvevős is lehet, ha egészen nem bizonyos, vallyon valami a' regulázó alá tartozik e vagy se. (p. o. A' gyilkos halálos büntetést érdemel, de Miló (ha Cicerónak igaza van) gyilkos, tehát. De megkülönözős nem lehet soha: mert ez ellenkezetével egy részént mindétig tagadó, ennek pedig az al kitételben helye nincsen. Módosságára nézve a' fő- és al kitétel mindenféle lehet mint lehetséges, mint valósító, mint szükséges.

3. A' következő kitételnek mennyiségére nézve az al-kitételhez, millyenségére a' fő kitételhez, szükség magát szabni. — A' következő kitétel az al-értelemből (mint tételtményből) és a' felértelemből (mint mondatmányból) áll. Minthogy ezeknek képestségök a' kezép-értelem által határoztatik-meg; a' tételtménye úgyan az al-kitételben a' felfogatás által: azt a' következő kitételben se vihetni tehát többekre mint sem az al-kitételben kiterjedni esmértetett. Ha tehát az al-kitétel közönséges, a' következő is ollyan; ha részbéli, ez is ollyan szükségképp'. — A' következő kitétel' mondatmánnya pedig a' fő kitételben

hatá-

határoztatik-meg a' közép-értelemnél fogva az egybevettetéssel: annak tehát a' következő kitételben is azonképp' ſzükség lenni, a' miképp' volt a' fő kitételben. Ha tehát ott állítós volt, a' következőben is állítósnak ſzükség lennie (modus ponens); ha pedig tagadós volt ott, itt is ollyannak ſzükség lennie (modus tollens). A' következő a' fő kitételhez mennyiségére nem ſzabhattya magát, mert ez ſzükségképp' közönséges; az al-kitételhez se ſzabhattya magát millyenségére nézve: mert ez ſzükségképp' állító: másképp' ellenkeznék az előbbi törvényekkel.

A' régiek e' törvényt így is fejezték ki: a' következő kitétel mindég a' gyengébb réſzt követi: illyennek értették pedig a' réſzbélit, és a' tagadót. Ha tehát a' fő kitétel tagadó, a' következő is az; 's ha az al kitétel réſzbéli, a' következő is ollyan.

A' következő kitétel mindég ſzükséges módosságára nézve (apodictisch): azontúl oda veſz a' következés' értelme, ha azt ſzükségesnek nem tartani. Csak látſzik tehát a' következő kitétel néha gyengébbnek: ha t. i. az elétételek csupa lehetségesek vagy valósítók. Képestségére nézve pedig közönségesen egyenes ugyan, de felvevős, és megkülönözős is lehet: ha az al-kitétel illyen volt. Tehát az elétételeknek a' következő' módosságára és képestségére nézve semmi határozatok nincs: csak erősebb ne legyen materiájára nézve mint sem az elétételeké: p. o. a' beteg meghalhat; de Péter, ha Pál igazat mond, beteg; tehát Péter (ha Pál igazat mond) meghalhat.

§. 168.

Az egyenesen okoskodások' megpróbáltatására mindenekelőtt a' formát, azutánn a' materiát ſzükség megvisgálni. A' formájokra nézve fő dolog a' közép értelem: ha mindenik öſzvevetésben azon egygyet teſz-e? 's vallyon a' következő kitétel-

tételbe nem csúszott-e? Ha, a' szó egy maradván is az értelem megváltozott: vagy ha a' következőbe is bécsúszott, az okoskodást mint helytelent minden további véle törődés nélkül megkell vetni. Ha pedig formájára nem hibás, materiájára szükséges figyelmezni: vallyon a' fő kitételben igazi közönséges erejű-e? az al-kitételben igazán állító-e? Ha vagy egygyikben vagy másikban nem illyen, vettessék-meg, és végre vettessék-meg a' következet is.

Vallyon igazán tétessék-e valami a' fő kitételben közönséges erejűnek; az al kitételben igazán állíttassék-e vagy se? Ennek megitéltetése a' Logika' tartományán kivül esik. A' Grammatikának vagy szótárnak eszközlése nélkül azt se végezhetnie, ha négy értelem nem rejtezkedik-e az okoskodásban: csuda-e tehát, hogy a' helyes okoskodás elannyira függ a' valóságos tudományok' útmutatásitól?! Vegyük példáúl ezen okoskodást: Egy vízben lakó állat se fiadzik eleveneket: de az Elefánt vízben lakó állat, tehát az Elefánt eleveneket nem fiadzik. Erről csak a' Zoologia tehet bizonyosokká bennünket, vallyon közönségesen igaz-e, hogy egy vízben lakó állat se fiadzik eleveneket? (a' Czethal is eleveneket fiadzik); valamint erről is: ha igazán állítni-e, hogy az Elefánt vízben lakó állat? — Ebből tehát újra megbizonyodik, a' mit máfzfzor mondottunk, hogy a' Logika nem materia, hanem forma szeréntvaló eszköz-tudomány; melly csak azt mutatja meg, hogy a' rendinvaló egyenesen okoskodásban a' fő kitételnek közönséges erejünek, az al-kitételnek állítónak szükség lenni. — Az egyenesen okoskodás külömböző formájiról, és nemeiről alább.

§. 169.

A' felvevős okoskodás olly kihozás, mellyben azon közönséges regula, mellyből valamit kikövetkeztetni, felvevős itélet (Ha A van B is van). Az illy itéletben csak az mondattatik, hogy az

első

első tag (A), és az ezutánnvaló (B), egymással öszvevettetvén úgy függenek öszve mint a' fundamentom, és következés §. 128. a' nélkül, hogy meghatároztatott volna, vallyon egygyike valósodgyék-emeg, vagy a' másik? Ennek tehát elhatároztatására az al-kitételben vagy az első tagnak tétetve lételét szükség felfogni, és ebből a' következőben a' hátulsóénak is tétetve lételét kihozni, vagy pedig a' hátulsónak tétetve nem-lételét fogni-fel, és ebből az elsőnek is tétetve nemlételét kifolytatni szükség a' következőben. A' felvevős okoskodásnak közös formája tehát e' következő:

Ha A van, B is van.

De A van (vagy) De B nincs.

Tehát B is van (vagy) Tehát A sincs.

A' felvevős okoskodás' közönséges regulájára nézve kétféleképp' eshetvén a' felfoghatás: mivel az első és hátulsó tagjánál fogva kétszerű: azért a' felvevős formában is kétféleképp' tehetni kihozást: t. i. vagy az első tagnak igasságáról a' hátulsónak is igasságát, vagy a' hátulsónak nem igaz létéről az elsőnek is nem igaz létét hozhatni ki. Az első mód állító: p. o. ha Péter vízi-betegségben nyavalog, úgy meghal; de abban nyavalog, tehát meghal. A' második mód pedig tagadó: p. o. ha nagy a' hideg, befagy a' Duna; de nincs befagyva a' Duna, tehát nem nagy a' hideg.

§. 170.

A' felvevős okoskodásban nem külömben háromra kell vigyázni: 1.) azon mondásokra, mellyekből áll a' felvevős okoskodás. 2.) azon principiumra, mellyen épül annak lehetsége és helyessége. 3.) azon törvényekre, mellyek szerént véghez megy ez az okoskodás.

I. A' mi azon mondásokat illeti, mellyekből áll a' felvevős okoskodás: ezeket vagy egymáshoz kapcsolhatni az ő tételtménnyekkelvaló szükséges összefüggésökre nézve: 's illyenkor a' következtetés mindég állítóképp' esik-ki: p. o. Ha a' religyió lelkiesméretben álló dolog, azt erőszakkal senkire se köthetni: de a' religyió lelkiesméretben álló dolog, tehát azt erőszakkal senkire se köthetni. Vagy pedig ezen mondásokat összekapcsolni az ő tételtménnyekkelvaló összve nem függésökre nézve; 's illyenkor a' következtetés mindég tagadólag esik-ki: p. o. Ha az emberi lélek elromolható, úgy részekből álló is, de nem részekből álló, tehát el se romolható.

Ha bár minden felvevős okoskodás három kitételekből áll is, de azért nincs mindég benne csak három értelem. Három benne az értelem közönségesen, ha ezen okoskodás' közönséges formájában: ha A van B is van, annyit tesz, mint: ha A = C, úgy B is van; p. o. ha a' levegő érdeklő úgy test is, de érdeklő, tehát. Itt ez a' jegy érdeklő (C) úgy tekéntetik mint a' levegő (A) testségének (B) fundamentoma. Szint úgy e' példában is: Ha Péter derék ember, hivatallyában rendin eljár; de rendin hivatallyában elnem jár, tehát nem derék ember: ezen jegy: hivatalban rendin eljárás (C) úgy tekéntetik mint fundamentoma a' derék emberségnek (B) Péterre nézve (A). Ezekben tehát nyilván három az értelem. — De ha a' felvevős okoskodásban azon: ha A van, úgy B is van; annyit tesz: ha A = C, úgy B is = D: így négy benne az értelem: p. o. Ha a' föld minden 24. órában egygyet fordúl a' tengelye körül, úgy a' napnak földünk körülvaló forgása csak látszó: de egygyet fordúl: tehát 's a' t. Itt a' föld (A) fordúlása (C) a' napnak (B) forgásával (D) négy értelemnél fogva vettetik összve. — A' felvevős okoskodásban tehát az értelem hárommál kevesebb nem lehet: mert egy okoskodásban se lehet kevesebb §. 167. ha néha kevesebb látszik lenni, ollykor alattomban értetődik (p. o. ha esik nedves lesz; annyit tesz: ha essö esik, a' föld nedves lesz). De négy lehet a' mint láttuk.

II. A'

II. A' mi azon principiumot illeti, mellyen épül minden felvevös okoskodás lehetsége, 's helyessége e' következö: a' fundamentom' tétetése, vagy nem-tétetése; azaz: a' fundamentomról a' következetre helyes az okoskodás. Ezen regulának helyessége azon szükséges öszvefüggésen épül, melly van a' fundamentom és következet között §. 128. Ha a' fundamentom' tétetésére a' következetnek lehetne nem tétetni, az nem volna többé ennek fundamentoma; és ha a' következetnek tagadtára még is lehetne a' fundamentomot állítani, úgy a' következet nem következnék többé azon fundamentomból. Ekkor a' következö kitételnek nem volna semmi egybefüggése. Azért: ha valamelly fundamentom tétetik, véle egygyütt tétetik a' következés is szükségképp' 's így a' fundamentom' tétetéséről a' következés' tétetésére helyes a' kihozás: p. o. Ha az ember eszével élhet, szabad lehet: de az ember élhet eszével, tehát szabad lehet. Nem külömben, ha valamelly következet nem tétetik, jele, hogy már elöre a' fundamentom se tétetett: 's így a' következet nem tétetéséről, a' fundamentom' nem tétetésére helyes a' kihozás: p. o. Ha a' hold is magától világít mint a' nap, úgy az ö világának is szint olly telyesnek szükség mindég lenni, mint a' napénak, de nem olly telyes, tehát magától nem világít.

Mivel a' felvevös okoskodásban a' fö kitétel' elsö tagjában foglaltatik mindég a' fundamentom, a' másodikban pedig a' következet: ennek fö törvánnyét így is kifejezhetni: ha a' fö kitétel' elsö tagja igaz, a' második is igaz; ha a' második tagja nem igaz, az elsö se igaz. Hogy az elsö tagnak, vagy is fundamentomnak nem tétetéséről, nem igasságáról, a' második tag' tétetve nem lételét, nem-igasságát, hihozni nem lehet, oka ez: mivel valaminek nem csak egy lehetvén fundamentoma, hanem más is, megeshetik, hogy ha a' következet az egygyikre nézve tétetve nincs is, tétetve légyen a' másikra nézve: p. o. Ha esik,

úgy nedves van, de nem esik, tehát nincs nedves. A' föld nem csak az essötöl, hanem másképp' is megnedvesülhet: azért ez illy kihozás helytelen volna. Ezen tekéntetből nem hozhatni-ki a' fundamentom' tétetését is ellenben közönségesen a' következet' tétetve-létéléből: mivel ennek nem csak egy lehet a' fundamentoma, hanem több is: p. o. Ha essö esik, nedves a' föld; de nedves a' föld, tehát essö esik: mivel ismét a' föld' nedvességének más fundamentoma is lehet. Más volna az: ha valamelly következetnek csak egyetlen egy volna a' fundamentoma: mint a' Duna befagyásának a' nagy hideg. Illykor mindenképp' helyes a' kihozás: p. o. Ha nagy a' hideg, úgy befagy a' Duna; de nem nagy a' hideg; tehát bénem fagy a' Duna. És: Ha nagy a' hideg, úgy befagy a' Duna: de befagy a' Duna; tehát nagy a' hideg. Ezekre nézve közönséges regulául vehetni ezt, hogy az egy igazi fundamentomból hamis következetet rendszerént kinem hozhatni; de a' hamis fundamentomból is hozhatni igaz következetet-ki.

III.) A' mi azon törvényeket illeti, mellyek szerént szükség a' felvevös okoskodásokat alkotni és megitélni: e' következendök: 1.) Egy rendinvaló, és telyes felvevös itéletnek három kitételinek szükség lenni, mellyekben háromnál ugyan több is, de kevesebb értelem nem lehet. Az elsö kitétel a' regulát, az al-kitétel valaminek a' regula alá rendeltetését, a' következö pedig a' kihozott itéletet foglallya magában. A' három kitételek pedig csak három értelmeknél fogva eshetnek-meg. 2.) Mivel a' felvevös okoskodásban a' fö kitétel mindég felvevös itélet, melly közönséges és tévö (universale et positivum): azért a' felvevös okoskodásban a' fö kitétel mindég egyforma, de annak részei, az elsö és ezutánnvaló tagja más és más nagyságúak, és millyenségüek is lehetnek, azért az al-kitétel is, melly a' fö kitétel' valamellyik tagjának felfogását tartya magában, más és más mennyiségü és millyenségü lehet, és pedig, ha állító is a' mód, lehet az al-

kité-

kitétel tagadó, és ha tagadó is a' mód, lehet állító. Ezek a' következő példából megvilágosodnak: Ha némelly népek nincsenek kimiveltetve, a' kiviveltek tartoznak rajtok segíteni; de némelly népek nincsenek kimiveltetve, tehát tartoznak a' kimiveltek rajtok segíteni. Itt állító a' mód a' fő kitételben, és tagadólag esik a' felfogás az al-kitételben. És: ha minden csillag álló volna, úgy némellyek észrevevőleg egymáshoz képest helyöket elnem változtathatnák: de némellyek észrevehetőleg egymáshoz képest helyöket elváltoztattyák, tehát. Itt meg' tagadó a' mód a' fő kitételben, és állítólag esik a' felfogás az al-kitételben. A' millyenségeknek külömbözése is nyilvánvaló bennök. A' fő kitétel' képestsége és módossága önnön magában megvan határoztatva; az al pedig képestségére mint egyenes, mint felvevős, mint különözős lehet, ha t. i. a' fő kitétel' felfogott tagja illy itélet; ha pedig egyenes, ollykor módosúlására nézve mint lehetséges, mint valósító, mint szükséges lehet. 3.) A' következő kitétel mennyiségére és millyenségére nézve mindég azon fő kitétel' tagjához van szabva, melly nem fogattatik-fel, és ugyan az állító módban egyenesen, a' tagadó módban pedig nem egyenesen, az ellentétel által. Mivel az első módban a' következőben a' fő kitétel' hátúlsó tagja tétetik, mert az al-kitételben az első tétetett: azért szükség azon taggal megegygyeznie is: mint az előbbi példából kitetszik (tehát tartoznak a' kimiveltek rajtok segíteni). A' második módban pedig a' fő kitétel' első tagja tagadtatik a' következőben, mivel az al-kitételben a' hátulsó tagatatott, azért szükség ellentételnek származni a' következőben a' fő kitétel' első tagjához képest. Ez ismét kitetszik az előbbi ama' példából: tehát nem minden (azaz: csak némelly) csillag álló. A' képestségére nézve a' következő kitétel mindég az

al-kitételhez szabja magát, ha ez egyenes, vagy felvevős, vagy megkülönözős, ollyan amaz is. A' módosúlásra nézve pedig mindég szükséges öszveköttetésére nézve, ha bár lehetséges itéletet hozis-ki: Mert illykor a' lehetség nem illeti a' következést.

§. 171.

Az egyűgyűen felvevős okoskodások' próbáltatása végett az egykori Logikusok igen törték a' fejöket, minémű közönséges regula szerént lehessen a' felvevős okoskodást egyenesre változtatni: de mivel ebben néha négy értelem is fordúl elő, mellyre nézve az egyenessé vagy éppen nem változtathatik, vagy csak igen számos kihozások által: jól vette azt Kánt észre, hogy az illy kihozás szint olly mivolti formája az ész' munkásságának, valamint az egyenes. Ha tehát az egyenes kihozásnak mássá változtatásán ok nélkül törné valaki a' fejét megpróbáltatása végett, úgy a' felvevősnek egyenessé változtatására is oktalanság törekedni. De nem is szükség: mivel a' felvevős okoskodás' megpróbáltatására vannak más bizonyos reguláink is: illyen a' következés a' fő kitételben, és a' felfogás' helyessége az al-kitételben. 1.) Ha a' fő kitételben az első és második tagok között nincs valóságos következés, dugába dől az egész okoskodás; p. o. Ha Jób nyomorúlt, úgy gonosztévő; de Jób nyomorúlt, tehát gonosztévő. Ha a' fő kitétel' tagjai közt valóságos a' következés: állíttatván az első tag az al-kitételben, állíttatni kell a' másodiknak is a' következőben mindenik esetre; de állíttatván a' hátúlső tag az alkitételben, csak ollykor szükség az elsőt is állítani a' következőben, ha a' következetnek egygyetlen egy a' fundámentoma, máskor pedig nem

lehet.

lehet. Az elsőnek oka ez: mert az első tag a' hátúlsónak fundamentomát foglallya magaban: ha pedig ez tétetik, a' következetnek is szükség tétetni. A' második esetben oka: hogy a' következet nem mindég származik azon egy okból. — És ellenben a' fő kitétel' tagjai közt valóságos lévén a' következés, ha a' második tag az al-kitételben tagadtatik, az elsőnek is tagadtatni szükség a' következőben minden esetre: mert ha a' fundamentomnak helye volna, a' következetnek is kellene helyének lenni: de nincsen, azért mindenképp' tagadhátni azt. De tagadtatván az első tag az alkitételben csak ollykor tagadtathatik a' második tag is a' következőben; ha ismét a' következetnek egygyetlen egy a' fundamentoma, máskor pedig nem tagadtathatik. Mert az első esetben jelen van kielégítő ok, a' másikban pedig nincs jelen — 2.) Ha a' felfogás nem helyes, ha bár megvan is a' következés a' fő kitételben, a' következő kitétel nem fog az elétételből kifolyni: p. o. Hogy valami az embernek érdemül tulajdoníttassék, szabadnak szükség lenni; de nem szabad — tehát —

Vallyon igazán essék e a' felfogás az al kitételben vagy se? Ennek megitéltetése ismét a' Logika' tartományán kivül esik. Így, ha szabad e az ember? ezt nem a' Logika, hanem a' Metaphysika esmérteti-meg.

§. 172.

A' külön válaſztós okoskodás olly kihozás, mellyben azon közönséges regula, mellyből valamit kikövetkeztetni, különválaſztós itélet (A vagy B vagy C). Egy illy itéletben csak az mondatik-ki, hogy ezen ellenbe-tétetett értelmek B és C különkülön tulajdoni lehetnek az A-nak, de azt megnem határoztatik, mellyik légyen, vagy nem lé-

gyen valóban az A-nak tulajdona. Ennek tehát meghatároztatására szükség egy különös felfogásban valamellyik mondatmányt tenni, és innét a' másiknak elvételét; vagy pedig elvenni, és innét a' másiknak tételét kikövetkeztetni. A' különválaſztós kihozásnak közös formája tehát e' következendö:

A v. B, vagy C.

De B (v.) de nem B.

Tehát nem C (v.) Tehát C.

T. i. vagy a' különválaſztás' egygyik részének igasságáról tenni kihozást a' másikának hamisságára: ez állító mód: p. o. Az Isten vagy mindent tud, vagy valamit nem tud; de mindeneket tud, tehát nem igaz, hogy valamit nem tud; vagy az egygyikének hamisságáról a' másikának igasságára: ez tagadó mód: p. o. a' Négerek vagy okos állatok, vagy oktalanok; de nem oktalanok, tehát okos állatok. (Modus ponendo tollens, et tollendo ponens. Kánt). Itt feltenni azt, hogy a' fö kitételben a' különválaſztós itélet igazi: millyen csak ollykor, ha az elválaſztás' részei vagy ellen mondók, vagy ellentévök (contradictoriae, vel contrariae). Mivel az ellentévök többen is lehetnek mint ketten (p. o. A vagy B vagy C vagy D) ezen esetben mint az állító mint a' tagadó módban kétfélék lehetnek: mert vagy az egynek tételéről a' többinek elvételét, vagy a' kettejének tételéről az egygyiknek elvételét szükség kikövetkeztetni; vagy pedig az egyikének nem tételéről a' többinek tételét; vagy a' kettejének elvételéről az egygyiknek tételét szükség kifolytatni: p. o. ezen különválaſztós itélet lévén a' fö kitétel: A' föld vagy nagyobb, vagy kisebb, vagy szint olly nagy, mint a' nap: négyféleképp' mehet végbe a' felfoghatás és következtetés.

1.) De kisebb, tehát se nem nagyobb, se nem szint olly nagy mint a' nap.

2.) De vagy nagyobb vagy kisebb, tehát nem szint olly nagy mint a' nap.

3.)

3.) De nem nagyobb, tehát vagy kisebb, vagy ſzint olly nagy mint a' nap.

4.) De se nem nagyobb, se nem ſzint olly nagy; tehát kisebb mint a' nap.

Azért az olly különválaſztós okoskodásnak, mellynek réſzei ellentévök ez lehet közönséges formája.

A vagy B, vagy C, vagy B.
De B (vagy) de B vagy C.
Tehát se nem C, se nem D (v.) Tehát nem D.

De nem B (vagy) De se nem B se nem C.
Tehát vagy C vagy B (vagy) Tehát D.

A' második esetben a' felfogás, a' harmadikban a' következtetés maga is különválaſztós: a' mi is akkor esik-meg, ha nem meréſzleni mindenik elválaſztott réſzekről határozott itéletet tenni. Azonban nem ſzükség az illy elválaſztós okoskodásokat külömb regulákra vonni, mint az ellenmondós réſzekből állókat; mivel az illyeket is könnyen annyi ellenmondókra változtathatni, a' mennyi réſzekből állanak (p. o. A' föld vagy nagyobb vagy nem; vagy kisebb vagy nem; vagy ſzint olly nagy, vagy nem, mint a' nap): és így ugyan arra megy-ki a' következtetés. Ebből látnivaló, hogy az ellentévőleg elválaſztós okoskodások tulajdonképp' öſzvetétettek.

§. 173.

E' különválaſztós okoskodásokban is háromra kell vigyázni: annak módgyaira, mellyek ſzerént a' tételményhez köttetnek az oſztály réſzek; az okfőre, mellyen épül ezen okoskodásnak lehetsége, és helyessége, 's azon törvényekre, mellyek annak terméſzetéből, és okfejéből ſzármaznak.

I.) A' mi azon módokat illeti, mellyek ſzerént az oſztály réſzek a' tételményhez köttetnek:

vagy

vagy egygyik ofztály réfz megegygyez a' tételénnyel, 's ekkor a' másikakat tőle elkell vetni; vagy egygyik ofztály réfz megnem egygyez a' tételnnyel, 's illykor a' másikakat megkell vele egygyeztetni. Vagy pedig többnyire az ofztály réfzek megnem egygyezhetnek vele, akkor az egygyiket fzükség vele megegygyeztetni. Mert a' különválafztós okoskodás' fő kitételében az ellenkező értelmek (B. C) bizonyos tételnényre (A) olly mondatmányoknak gondoltatnak, mellyek közűl egygyiknek fzükség vele megegygyezni, de csak az egygyike egygyezhet-meg.

II. A' mi ezen okoskodás' fő törvénnyét illeti, e' következendő: ha két ellenmondó értelmekből egygyik tétetik, a' másiknak fzükség elvétetni; 's ha egygyik elvétetik, a' másiknak fzükség tétetni. Ezen fő törvény az ellentételnek ama' principiumától függ: melly fzerént az ellenkező határozatokból valamelly dolognak csak egygyik tulajdonítatik, és ha ellenmondók, a' ketteje közűl az egygyiket fzükség néki tulajdonítani §. 107.

Ezen fő törvény tulajdonképp' illeti ugyan a' tifztádon tifzta külön válafztást, mellyben az ofztály réfzek ellenmondók; de közvetve az ellentévőkre is kiterjed: mivel ezek az ellenmondókból tétetnek öfzve §. 172. Valamint azért más öfzvezávarodott különválafztásoknak (p. o. ennek: Péter, Pál, János, vagy egésséges vagy beteg) külön törvény nem fzükséges az öfzve nem rakottakén kivül: úgy az ellentevős okoskodásoknak se fzükséges olly törvény, melly az ellenmondósokétól külömbözne. Ha ki az ellentevős különválafztásokra kívánná módosítani a' regulát, mondhatná: a' melly ofztály réfz határozottan, vagy határozatlanúl nem tétetik, elvétessék; 's a' melly elnem vétetik, határozottan, vagy határozatlanúl tétettessék.

III. A' mi azon törvényeket illeti, mellyek a' különválafztós okoskodás' mivoltából fzármaznak, for-

formáltatássok és megitéltetésök végett, e' következendök: 1) Különválaſztós okoskodások is mint az egyenesek, és felvevösök rendin, és telyes voltokban, három kitételüek: a' fö kitétel a' közönséges regulát, az al-kitétel annak megesmérését, hogy az oſztály réſzekből mellyik tulajdona, vagy nem, a' tétetménynek; a' következö a' kihozott itéletet tartya magában. És ha a' fö kitételben a' különválaſztás ellenmondós, ezen okoskodásban csak három a' fö értelem (1. Péter vagy 2. okos vagy 3. oktalan) Az ellentévösben ugyan többek is lehetnek, de mivel ellenmondásokból állanak, és azokká változtathatnak, azért kivételt nem ſzenvednek. 2.) Mivel a' fö kitétel különválaſztós itélet, melly magában mindég közönséges és állító, §. 150. illyen az is egygyütt nagyságára és millyenségére nézve: de külön tétetménnyére hol közönséges, hol különös; mondatmánnyára nézve pedig mint állító mint tagadó lehet legalább egymáshozképest. A' fö kitétel' képestségére, és módosságára nézve magában megvan határoztatva. Az al-tétel pedig a' tétetményre nézve egéſzen a' fö kitételhez ſzabja magát, meghatározván, melly állapatban legyen az egygyik mondatmány az (minden, vagy valamelly) A-hoz képest; azért nagyságára nézve közönséges és különös; millyenségére pedig állító és tagadó is lehet; képestségére nézve többnyire egyenes, de felvevös és különözös is lehet; módosságára pedig csupán valósító, vagy ſzükséges. Az ellentétel' terméſzetéből. 3.) A' következö tételnek azon egy a' nagysága, a' melly az al-kitételé, mivel azon egy tétetményről ſzükség valamit kimondania. Millyenségére pedig mindenkor ellenkezö az al-kitételével: mert ha ez állíttó, néki tagadónak; ha pedig tagadó, állítónak ſzükség lennie. Képestségére nézve pedig közönségesen egyenes, de felvevös is lehet (legalább értetödve)

p. o. Péter vagy igaz, vagy hamis ember, de (ha a' külsö ſzín megnem csal) igaz ember, tehát (ha a' külsö ſzín megnem csal) nem hamis ember. Lehet különözös ollykor midön határozatlanúl esik a' tételes vagy nem tételes. Módosságára nézve ö is valósító, vagy ſzükséges lehet csupán, valamint az al-kitétel azon okból.

§. 174.

A' megkülönözös okoskodásokat könnyen felvevösökké változtathatni: mivel az egygyik oſztálynak tételése vagy nem-tételése fundamentoma á' másika nem-tételésének, vagy tételésének. Ha tehát amazt elsö taggá teſzſzük, ezt pedig hátúlsóvá a' fö kitételben, azontúl felvevös okoskodás kerekedik-ki belölök (p. o. Ha Péter nem beteg, úgy egésséges, de nem az, tehát ez. Ha Péter igaz, úgy nem hamis, de 's a' t.) De, a' mint a' példák mutattyák, a' megkülönözös okoskodásokból ha bár tagadó módúak voltak is, mindég állító okoskodás kerekedik-ki a' felvevös formában. Ugyan azon okoskodásokat egyenesekre is változtathatni ollykor, ha az oſztály réſzek ellenmondók; ekkor azon réſz, melly tétetik, vagy nem tétetik az al-kitételben középſzóllamlóvá léſzen p. o. A' ki mindent tud, annak valamit nem tudni lehetetlen; de az isten mindent tud, tehát néki valamit nem tudni lehetetlen). Ha pedig az oſztály réſzek ellentévök, ekkor a' különözös okoskodások egyenesekre nem változhatnak mindég: mert négy értelmekből is állhatnak. Tehát az éſz' bélátása az illy elváltoztatással nem nyer, hanem csak terheltetik, és fáraſztatik. A' megpróbáltatás végett pedig éppen semmi ſzükség reá: mivel eléggé megpróbáltatik a' megkülönözés' és á' felfogás' helyessége által. 1.) A' megkülönözés' helyességére (ha min-

minden ellenkező részei előszámláltattak-e a' különözös itéletnek vagy se? Ha nincsenek-e több osztályi vagy vannak) különösen szükség vigyázni ollykor, midőn az osztály részek ellentévők: mert könnyen hibázhat valamelly egészhez tartozó rész, melly által a' felfogás és következtetés héjánossá lehet; éppen ezen hibázó része igazodhatván-meg. Néha pedig a' nem ellenmondó osztály részek nem is valóságos ellenkezők, hanem csak különbözők, melly esetben a' vagynak és vagynak igazán helye nincsen a' megkülönözésre. Így ezen okoskodásban: A' múlatság vagy parancsolva, vagy tilalmazva van: a' különözés helytelen; mert kimaradt ez a' része: vagy szabad. Ebben pedig: a' múlatság vagy illendő vagy ártalmas, a' különözés helytelen: mert vannak ártalmas illendők is. 2.) Szükség vigyázni a' felfogás' helyességére is: mert ha mind elszámláltatva vannak is az osztály részek, de ha vagy az fogattatik-fel, mellynek kielégítő oka nincsen, vagy ha egyenesen fogattatik-fel, a' minek csak felvételesen, vagy határozatlanúl van helye, úgy az egész okoskodás oda van: p. o. ha ki a' fölül előadatott részekből illy felfogást tesz: de a' múlatság tilalmazva van általlyában, holott, ha rendetlen, csak úgy tilalmas. — Ha vallyon helyes-e a' felfogás? mivel ez a' kihozás' materiájához tartozik, a' Logika elnem végezheti.

§. 175.

Ha a' kihozásnak fő kitétele felvevős, és megkülönözős is egyszersmind, és az al-kitételben az egész megkülönözés mint hátúlsó tag megvettetik, hogy a' következőben a' felvétel mint elsö tag megvettettessék, az illy okoskodás szarvas okoskodásnak (Dilemma. Syllogismus cornutus) hívattatik. Ennek formája e' következendő.

Ha

Ha A volna, annak vagy B vagy C-nek szükség volna lenni.

De se nem B se nem C.

Tehát A sincs.

Mivel a' felvevõs és megkülönözõs itélet egybekapcsoltatható §. 150.: tehát a' kihozás' fõ kitételébe tétettetvén, különös formájú okoskodást is szerezhet. Ha a' különválasztásnak mindenik tagjai megvettetnek, azzal megvettetik a' felvétel is, mellyhez azok úgy vannak mint a' következet a' fundamentomhoz: p. o. Ha az ember nem tökélletesebbülhetõ Valóság, vagy állat, vagy Isten: de se nem állat, se nem Isten (okos és határozott terméſzetére nézve): tehát az embernek szükség tökélletesebbülhetõ Valóságnak lenni. Ezen valamelly megkülönözõs itéletnek minden részeit egészen megvetõ okoskodás (Syllogismus hypothetico disjunctivus in modo omnino tollente) ollykor vétetik elõ, ha azt akarni megmutatni, hogy az ellenkezõnek állatása képtelen, hamis: mivel képtelen hamis következetekre viszen. E' végre az állatás a' fõ kitételben elsõ tag (fundamentom) gyanánt vétetik fel, annak pedig következeti hátulsó tag, és így osztály részek gyanánt adatnak elõ: ha már az al kitételben mindenik részről megmutathatni, hogy képtelen, hamis; ekkor az Ellenkezõnek állatása' osztály részit, mintegy szarvakat, fordítni elejbe, és mintegy ide's tova hányni, és így üzi viszsza õtet. Erre nézve neveztetik ez az okoskodás szarvasnak. Ezen okoskodás tulajdonképp' két ágú; mert a' tiszta logikai megkülönözés is csak két részü; de ha a' megkülönözött következetek nem ellenmondók, ollykor több ágú is lehet (Polylemma); három, négy ágú (tricornis, quadricornis) 's a' t.

§. 176.

A' szarvas okoskodásban ugyan azok a' regulák adgyák-elõ magokat, mellyek a' felvevõs, és megkülönözõs okoskodásokban meghatároztattak §. 170. 173.

Ezen

Ezen forma okoskodásnak egyenessé változtatása lehetetlen: mert mindég több kihozásokból álló: azért mindenekelőtt csupa felvevős és csupa megkülönözős okoskodássá szükség volna azt változtatni, hogy ugyan azon foglalatú egyenes okoskodás vállyék belőle. Ez pedig hoszszas foglalatosságba telene, 's a' fundamentom' és következet beláttatása is vesztene általa. Mert ezen okoskodásban fő dolog ez, hogy általa sokat egyszerre öszvefüggésben beláthatni. Azért ezen okoskodás' neme éppen nem haszonvehetetlen, ha helyes, és nem csupa észvesztés az ollyaknak meghódítására, kik szarvas formájától könnyen elijednek. Tehát ennek is szükséges a' próbára vonattatás.

§. 177.

A' szarvas okoskodás' megpróbáltatására e' hármat szükség megvisgálnunk: a) vallyon a' fő kitétel' első és hátúlsó tagja között igazi-e a' következés? b) vallyon a' hátúlsó tagjában helyes-e a' megkülönözés? és c) vallyon az al-kitételben minden megkülönözött tagok kielégítő okból vettetnek-e meg? Ha csak egygyikben van is héjánosság, tagadhatni a' következést. Mindenik tekéntetből hamis volna ez a' szarvas okoskodás: Ha a' Philosophiá hasznos volna, úgy vagy a' hatalmasságra, vagy a' meggazdagodásra, vagy a' becsültetésre használna, de egygyikre sé használ, tehát. Ebben a) hibázik általlyában a' következés; mert valami hasznos lehet, ha bár ama' külső javakra nem szolgál is. b) a' megkülönözés nem telyes; mert ezeken kivül vannak más hasznok is, mellyeket hajthat a' Philosophia, ha bár ezeket nem hajtná is, c) helytelen a' felfogás: mert voltak ollyak is, kik Philosophiájok által azon hasznokra szert tettek. Ezekre nézve hibás ez a' négy ágú okoskodás is: ha a' szerzetesség helybehagyható volna, annak vagy az igazi Istenfélőségre, vagy a' tudományokra, vagy a' szép mesterségekre,

vagy

vagy a' polgári társaságra nézve igazán hasznosnak kellene lenni, de egygyikre nézve se hasznos; tehát semmiképp' se helybehagyható 's a' t.

§. 178.

Ezekkel megvisgáltuk a' kihozásoknak minden különbségit, mellyeket szenvednek az ő mivolti belső formájokban, mellyeknek különböztető jegyök ez, hogy föképp' a' különböző itéleteket magában foglaló fő kitételtől, mint közönséges regulától, függ következtetésök' ereje, és hogy mind az, valami a' kihozáshoz szükséges, olly rendben megvan bennök, melly a' kihozás közben természetes gondolat-folyamhoz leginkább szabatott. Azért az eddig fejtegetett okoskodások formális, rendinvaló, telyes, egészen kifejtett, nyilvánvaló okoskodásoknak is hívattatnak. Visgállyuk már az olly kihozások' különbségit, mellyekben a' mivolti, belső forma csak tökéletlenül fejtetik-ki. Ezen tökéllettenség vagy abban állhat, hogy nincs-meg bennök mind az a' mi a' kihozáshoz tartozik, 's ezek nem telyes, megkurtított, rejtek kihozásoknak neveztetnek (ratiocinia cryptica); vagy pedig abban: hogy az ő kitételeik, és értelmeik azon rendbe nincsenek helyheztetve, melly a' kihozás' természeti folyamattyához leginkább szabatott; ezek meg' nem rendinvaló, elfordított, kevert kihozásoknak mondatnak.

Mivel mind ezen kihozásokban valamit alattomban érteni, és így különös foglalatoskodásba jö bennök az értö-erö, azért erröl különböztetnek is meg (Verstandes Schlüsse).

§. 179.

A' nem-telyes kihozások vagy azért ollyanok, mert öszvevonattak, vagy azért: mert elkur-

kurtíttattak. Az öſzvevontt okoskodás ollyan, mellyben a' következtetéshez a' középſzóllamlót, mint a' helyesség' fundamentomát, csupán röviden hozzá toldani, és a' gondolkodóra hagyni az elétételeknek belőle kifejtegettetését. Néha hátúl esik ez a' toldalék: p. o. Az emberi lélek nem test: mert helyet nem foglal; néha elöl: mivel az igasság erkölcs, azért dicséretre méltó. Néha pedig beléje ſzövettetik az okoskodás' ereje: p. o. Te győzöd-e meg Herkulest? A' te alkotmányod ſzebb-e Homérusénál? Az erő e' ſzavakban Herkules, Homérus, a' következő tételben ſzövettetett.

Mivel a' középſzóllamló és a' következő kitétel jelen van mindég; ez pedig a' két ſzélső ſzóllamlót magában foglallya, azért könnyű ſzerrel tökélletes okoskodássá változtathatni az öſzvevontt kihozást: p. o. A' mi erkölcs, az dicséretre méltó, de az igasság erkölcs, tehát. És: a' melly embernél erősebb nem volt, azt te megnem győzheted; de Herkulesnél erősebb nem volt, tehát. Az öſzvevontt okoskodásnak tehát nem ſzükséges a' különös próbáltatás.

§. 180.

Az elkurtított kihozás ollyan, mellyben az elétételeknek csak egygyike jelentetik-ki a' következővel, a' másik pedig az értelemben (E'ν θυμῳ) tartatik. Vagy elöſzör fő kitétel az, melly csak alattomban értetik: p. o. Némelly ember ellenséginek is megbocsát: tehát némelly ember nagy ſzívű; 's ez első rendű. Vagy másodſzor az al-kitétel értetik alattomban: p. o. A' ki ellenséginek is megbocsát, az nagyſzívű; tehát némelly ember nagyſzívű. 'S ez másod rendű megkurtított, vagy fenntartó kihozás (Enthymema).

Azon ugrás, melly itt a' második rendűben történik a' fő kitételről a' következőre törvényes. Megkurtítást ſzenved nem csak az egyenes, hanem

a' felvevõs és megkülönözõs okoskodás is, ha a' fentartott réfz magától értõdhetik, és feltehetni felõle, hogy akár ki is hozzá gondolhattya könnyen az elhagyattat. Az elsõ rendû megkurtíttatott kihozásokhoz tartoznak tulajdonképp azok is, mellyek közvetetleneknek mondatnak: az al kitételbõl egyenesen a' következõre esvén a' lefzállás: mivel, a' mint az eddig mondattakból kitetfzik, minden telyes kihozáshoz három kitétel fzükséges, mellynek egygyike az elsõrõl a' harmadikra áltmenést efzközli. Annyiban értelmi kihozások tehát ezek csupán, a' mennyire az elmében tartatik fenn az, a' mi nélkül a' tehát éppen kinem mondattathatnék. Az illy fõ kitétel' hozzá gondoltathatásának helye van az egyenlõkben: millyenek az ollyak, mellyek vagy csupa fzókban külömböznek egymástól (aequipollentia sensu strictiori): vagy csupa formájokban; és pedig vagy kiterjedtsé gökre (alárendeltettek, per judicia subalterna), vagy millyenségökre (ellenbetétettek, per judicia opposita); vagy képestségökre (megfordíttattak, per judicia conversa); vagy módosúlássokra (megmásoltattak, per judicia modaliter immutata) vagy pedig közösítésökre nézve (a' közösítettek, per judicia communia).

§. 181.

Az egyenlõ kihozások ollyak, mellyekben az egygyik kitételnek igaz vagy nem-igaz-voltából következtetni-ki a' másikét, melly csak fzóban külömböz amattól. Az illy kitételek t. i. ugyanazonságoknál fogva egymás helyett tétethetnek §. 108. p. o Az Isten mindent tehet, a' mi lehetséges; tehát mindenható. Péter Pál' Attya, tehát Pál Péter' fia. Ezekben az egyenlõségnek nyilván megesmérése az értelemben okozza azt, hogy kine mondassék, hanem csak értõdgyék.

Azon egységökre gondoltatnak az illy kitételek úgy lenni egymáshoz mint a' fundamentom és következés: azért az egyenlõs kihozások valóságos megkurtított felvevõs okoskodások. Ezekké is változnak könnyen, ha az egygyik fundamentom-

tomnak vétetik fel: p. o. Ha az Isten mindent megtehet a' mi lehetséges; úgy mindenható; de megtehet, tehát. — Ha Péter Pál' Attya, tehát Pál Péter' fia, de — tehát. Azért az egyenlős kihozás próbáltatik a' felvevős szerént.

§. 182.

Az alárendeltetett kihozások azok, mellyekben azon tekéntetből, azon képestvaló állapatból, mellyben van a' különös kitétel az ő közönségéhez képest, melly alá tartozik, tenni a' következtetést. Az illy kitételek t. i. az alárendeltetésképp' állanak; egymástól csak kiterjedtségökre nézvé külömböznek §. 154. l. 2): azért a' közönségesnek igaz voltáról a' különösnek is igaz voltára, és a' különösnek nem igaz voltáról, a' közönségesnek is nem igaz voltára lehetni következtetést: de nem viszontag se egygyik se másik mód szerént §. 156. p. o. Minden lelki jóság dicséretes, tehát egy némelly is. Minden ember halandó: tehát Péter is. Ezekben az alárendeltetésnek nyilvánvaló megesmértetése oka, hogy kinem mondatik, hanem csak alattomban értetődik.

Az alárendeltetett kihozásokban az egygyik kitételnek a' másik alá rendeltetése okozza, hogy egymáshoz úgy vannak mint a' fundamentom és következet: tehát ezek is valóságos elkurtított felvevős okoskodások; és illyenekké válnak, ha a' közönséges kitétel fundamentom gyanánt felvétetik: p. o. Ha minden erkölcs dicséretes, úgy egy némelly is: de az — tehát. — Ha minden ember halandó; úgy Péter is; de az: tehát. Ebből kitetszik a' próbáltatása is. Mivel a' felvevős itélet felvevős és megkülönözős felfogást is elszenved, azért olly megkurtított alárendeltetett kihozások is fordúlhatnak elő, mellyek közvetetlenül látszanak illyenek lenni: azomban még is közvetve felvevősök.

§. 183.

Az ellentétetett kihozások azok, mellyek az egymást kölcsönösen tétető, 's elvétető kitételek' tekéntetéből kerekednek-ki. Az illyek ellenkező állapatban vannak egymáshoz képest, és a' millyenségökre nézve különbözők §. 154. Mivel az ellenkezés vagy egyenes (ellenmondó), vagy nem egyenes (ellentévő) lehet, és mindenikhez képest helyesen folytathatni-ki az egygyik' tételéből a' másik' nem-tételét, és ellenben §. 156. magok az ellentétetett kihozások is kétfélék; t. i. ellenmondók és ellentévők: p. o. Az ember halandó; tehát nem halhatatlan. A' kerék kerekd, tehát nem szegletes. Minden ember organizált Valóság; tehát egy sincs, melly organizált ne volna. Ezekben az ellenkezésnek, vagy egybe-nem-férhetésnek megesmértetése forog nyilván az értelemben.

Mivel a' két ellenkező ítéletek közül ha egygyik igaz, a' másik szükségképp' nem igaz: látnivaló, hogy a' kurtított kihozások' neme is a' felvevősökhez tartozik; 's kipótoltatik, ha a' fő kitételben egygyik fundamentom, a' másik meg' következet gyanánt vétetik: p. o. Ha az ember halandó, úgy halhatatlan nem lehet; de az ember amaz; tehát nem emez. Ha a' kerék kerekd, szegletes nem lehet; de — tehát. 'S minthogy az ellenmondó ítéletek nagyságokra és millyenségökre nézve közönségesen állítók, és különösen tagadók (A és O); közönségesen tagadók és különösen állítók (E és I §. 154. és 149.) és általlyában mindegyik ellenmondó kitétel' igasságáról másikának nem igazvoltát, és ellenben, kifolytathatni §. 156. nyilván az ellenmondó kihozásoknak e' nyolcz formájik vannak.

A igazvoltáról O nem igaz voltára: Minden A B, tehát némelly A nem B.

O igaz volt. A nem igaz volt. Némelly A nem B, tehát nem minden A B.

E igaz volt. az I nem igaz volt. Egy A se B. tehát némelly A nem B.

I igaz

I igaz volt. az E nem igaz volt. Némelly A B, tehát nem egy A se B.

A nem-igaz voltáról O igaz-voltára. Nem minden A B, tehát némelly A nem B.

O nem igaz volt. A igaz voltára: Nincs némelly A nem B, tehát mindenik A B.

E nem igaz volt. I igaz voltára. Nem egy A se B: tehát némelly A B.

I nem igaz volt. O igaz volt. Nincs némelly A B: tehát egy A se B.

Mindezen felfogások és következtetések' helyessége egyedül és csupán a' felvevős fô kitételben áll, melly itt titkon értetődni szokott: p. o. Ha minden A B. úgy némelly A nem lehet nem B; de minden A B: tehát némelly A nem nem-B 's a' t.

Mivel az ellentévő itéletek mindketten igazak nem lehetnek, hanem az egygyik igaz lévén, a' másiknak nem igaznak szükség lenni: de mindenik lehet nem-igaz: azért csak egyformán, az egygyik igasságáról a' másiknak nem igaz voltára tehetni a' kihozást. Ezen kihozás pedig kétféleképp' mehet az itéletek' mennyiségére és millyenségére nézve véghez: a' közönségesen állítónak (A) igaz voltáról a' közönségesen tagadónak (E) nem igaz voltára; vagy pedig a' közönségesen tagadónak (E) igaz voltáról, a' közönségesen állítónak (A) nem igaz voltára. Az ellentévő kihozásoknak e' két formáji vannak.

A igaz voltáról E nem igaz voltára. Minden A B: tehát egy A se nem-B.

E igaz-voltáról A igaz nem-voltára. Egy A se B: tehát minden A nem B.

Ezen kihozásokban is az értetődik alattomban: Ha a' két ellenkezők közül egygyik igaz, a' másiknak szükség nem igaznak lenni. Ez tehát a' fundamentom: mivel, ha a' két ellentévő itéletek nem igazak is lehetnének egyszersmind, a' fundamentom hibázna, ha az egygyik ellentévő itélet' nem-igaz-voltáról a' másiknak igaz-volta tétetnék, 's így a' következés se volna: látnivaló miért nem helyes az egygyik ellentévőnek hamis voltáról a' másiknak igaz voltára a' kihozás.

Mivel 1.) az egytárgyú kitételekben az ellenmondós és ellentevõs kihozásokat megkülönözõleg is megkurtíthatni: azért megkülönözõs okoskodásokká is változtathatni: p. o. Ez a' szeglet vagy egyenes, vagy görbe; de egyenes ez a' szeglet: tehát nem görbe): azért a' szerént próbáltatik is meg. — Mivel 2.) a' felvevõs itéletek is lehetnek ellenmondósok és ellentevõk, tehát felvevõleg ellenmondós és ellentevõs kihozások is lehetnek, és azoknak a' regulájit is követik. Mivel 3.) a' megkülönözõs itéletek kétfélék lehetnek, ellenmondó vagy ellentevõ osztály részekbõl állók, azért a' megkülönözõleg ellenmondó, vagy ellentevõ okoskodások, azoknak törvényeit is követik.

A' mi az ellenkezõknek harmadik nemét illeti: mellyek a' némiképp' ellenkezõ itéletekbõl állnának elõ (per judicia subcontraria): mivel az illy itéletek igazán nem is ellenkezõk, más tétetményrõl szólván a' mondatmány, hanem csak ellenbetétettek (judicia non opposita, sed antithetica), azért a' belõlök kerekedõ kihozások is vagy helytelenek, vagy csupa elmejátékok. Lásd Krug. Logik. §. 97. An. 6. A' csalatkozás onnét támadott, hogy az ellenmondó állapatban vétettek.

§. 184.

A' megfordíttatott kihozások az olly kitételek' tekéntetébõl, kerekednek-ki, mellyekben a' materiájokhoz tartozó részecskék állássokat kölcsönösen megváltoztaták. Ezen kitételek tehát a' megfordíttatás' állapattyában vannak §. 155. és alkotó részecskéiknek képestségénél fogva külömböznek egymástól, Mivel már a' megfordíttatás lehet vagy együgyüen, vagy pedig esetesen; és mindenikére nézve helyes következést vezethetniki: azért a' megfordíttatott kihozás is egygyü, vagy esetes. És minhogy mint a' mennyiségre, mint a' millyenségre megeshetik a' megfordíttatás, úgy mint mennyiségre, mint millyenségre nézve megfordíttatott kihozások is lehetnek; a' millyenségre

ségre megfordíttatott kihozások ellenszegzett névvel különböztetnek-meg.

A' megfordíttatott itéletek' formája általlyában ez: A = B, B = A. Megfordíttatott itéleteknél fogva akarván kihozást tenni, azokat nem csak megfordíttattaknak, hanem mgfordíttatássokban öszveköttetteknek is (ez által t e h á t) szükség gondolni: A = B; tehát B = A. Ez pedig csak azon határozat alatt gondoltathatik ollyannak, ha feltenni, hogy az A = B, és B = A mint a' fundamentom és következet úgy öszvefüggenek. E' felvétel nélkül senkinek se juthatna eszébe, hogy ama' két itéleteket t e h á t által öszvekapcsollya. Azért minden megfordíttatott kihozás' elejére legalább (értelemben) ezt szükség felvenni: Ha A = B, úgy B = A; következőképp' minden megfordíttatott kihozások is első rendű megkurtított felvevős okoskodások: p. o. Ha minden △ három oldalú kertelet, úgy minden három oldalú kertelet △: De m i n d e n △ h á r o m o l d a l ú k e r t e l e t; t e h á t m i n d e n h á r o m o l d a l ú k e r t e l e t △. Azért a' felvevősök' regulájihoz is szabattatnak.

§. 185.

Ha mindenekelőtt az egyenes itéletekre tekéntünk viszsza; ezek nagyságokra és millyenségökre nézve lehetnek 1.) közönségesen állítók: p. o. A B. Ezen esetben egyenes megfordíttással ollykor tehetni csak kihozást, ha az itéletek azon egygyek, és így mindenikének egyenlő a' tartománnya: p. o. Minden szükséges változódhatlan; tehát minden változhatatlan szükséges. Minden ember okos állat; minden okos állat Ember. Ha a' megfordított itéleteknek nem egyenlő a' tartománnyok, ollykor csupán esetesen tehetni helyes kihozást: és pedig úgy, hogy vagy a' megfordító és következő itélet különösen állítóvá válljék: (p. o. Minden □ figura; tehát némelly figura négy-

szeglet. Minden állat organizált valóság; tehát némelly organizált valóság állat): vagy pedig a' megfordító és következő itélet tagadólag közönségessé változzék: p. o. Minden ember állat; tehát egy nem-állat se ember. Péter Pálnak fia; tehát egy se Péter, kinem Pál' fia. Lásd §. 156. a' hetedik szám alatt. A' fordítás úgy is megeshetik ugyan, hogy egyszersmind különössé és tagadóvá is vállyék: de semmit se nyerni vele. 2.) Az illy itéletek lehetnek közönségesen tagadók: (p. o. egy A se B). Ezen esetben egyenes megfordíttással tehetni általlyában helyes kihozást §. 156. a' hetedik szám alatt: p. o. Egy Gonosztévőnek sincs jó lelkiesmérete: tehát egy se gonosztévő az, kinek jó a' lelkiesmérete. Egy kereknek sincs nem egyenlő sugára: tehát egy nem-egyenlő sugárú se kerek. Azért a' változtatott megfordítás itt vagy nem szükséges, úgy, mintha a' nagyságára akarnád megváltoztatni, vagy pedig éppen nem lehetséges, úgy, mintha a' millyenségére akarnád megváltoztatni. Próbáld, meglátod. 3.) Az illy itéletek lehetnek különösen állítók: (p. o. némelly A B). Ezen esetben is egyenes megfordíttatással helyes kihozást tehetni általlyában. Mivel az illy értelmeknek tartománnyai egymásnak részei: azért részinyire egymásnak tulajdoníthatók is. (p. o. Némelly emberek feketék: tehát némelly feketék emberek. Némelly △ derék: tehát némelly derék △. Ugyan azért ellenben a' megváltoztatott fordíttással helyes kihozást nem tehetni, sé a' mekkoraságára nézve általlyában: p. o. Némelly Tudósok gazdagok; tehát minden Gazdagok tudósok. Ha a' különös megfordító Tételmennyének tartománnya tágosb a' mondatmányénál: p. o. Némelly csillagok Planéták; tehát minden Planéták csillagok. Megigazodhatik ugyan a' következő; de csak történetből, nem pedig a' megfordítóból következvén. Se

a'

a' millyenségre nézve általlyában ezen esetben megváltoztatott fordíttással helyes kihozást nem tehetni: p. o. Némelly tért foglaló dolgok organizált testek; tehát némelly nem organizált testek nem tért foglaló dolgok. Ez igaz nem volna. Ha az illy kihozás megigazodnék is, történetből igazodnék-meg, nem pedig következésből. 4.) A' különösen tagadók (p. o. némelly A nem B) az egyenes megfordíttást elnem fogadgyák helyesen: az illyek igazi ellenkezők nem lévén, következés nélkül szűkölködnek: p. o. Ha igaz is, hogy némelly emberek nem tudósok, nem következik, hogy ez is igaz: némelly tudósok tehát nem emberek. Ha megigazodnak, csak vaktában igazodnak-meg. Hanem megváltoztató fordíttatást kívánnak; de nem nagyságokra nézve: ez megnem igazodnék (p. o. Némelly Tudósok nem gazdagok; tehat egy Gazdag se tudós) hibázván a' következés: hanem millyenségökre nézve: p. o. Némelly Aszszonyok nem szépek: tehát némelly nem szépek aszszonyok. Mert mint részek egymás' tartománnyába eshetnek, azért egymásról mondathatnak is; egészen pedig kivül eshetnek, azért egymáshoz nem tartozhatnak; tehát kölcsönösen nem is mondathatnak. A' mennyiségökrevaló megfordíttatást a' millyenségökrevalóval egygyütt se fogadhattyák-el: ugyan azon okból. Lásd §. 156. a' 8. szám alatt.

Ha a' felvevös itéletekre fordíttyuk visgálásunkat: ezeknek megfordíttatására a' fundamentom, és következet közttvaló képestségnek szükség megfordíttatnia: de mivel valami több fundamentom' következete is lehet; azért bizonyos következet' tételére nem szükséges ez vagy amaz meghatározott fundamentomnak is tételni (§. 156. a' 2. szám alatt): azért a' megfordító kitétel ezen esetben foglalattyára nézve egyáltallyában nem igaz: tehát csak ollykor tehetni belőle igaz kihozást,

zást, ha egy fundamentomé csupán a' következet (p. o. Ha befagyott a' Duna; tehát kemény a' hideg). Ollykor pedig, ha többeké a' következet, megfordíttással belőle helyes kihozást nem tehetni (p. o. Ha Pál szomorú; tehát jó baráttya hóltmeg). — Mivel a' felvevős itéleteknek mennyisége mindég azon-egy §. 150.: azért erre nézve esetesen megnem fordíttathatik; tehát illy kihozást se tehetni belőle. Noha millyenségök is azon-egy mint egészeknek; de nem azon egy külön részeikre nézve, és azért a' hátulsó, és első tagjaikban azt megfordíttathattyák (p. o. Ha ki igaz Bíró, személy válogatás nélkül itél: illy megfordíttatást szenved: Ha ki személy-válogatás nélkül nem itél; nem igaz Bíró): azért illy megfordíttatással helyes kihozást is tehetni p. o. Ha az igaz Bíró személy-választák nélkül itél: tehát a' ki személy-választák nélkül nem itél, nem igaz Bíró.

Ha pedig a' megkülönözős itéletekre viszsza tekéntünk: ezek' megfordíttatására szükség azon képestségeknek megfordíttatni, melly a' tétetmény, mint egy egész, között, és a' mondatmányok, mint osztály részek között vagyon (p. o. Péter vagy egésséges vagy beteg. Megfordíttathatik: Valaki vagy egésséges, vagy beteg Péter). Ez által tehát az ő megkülönözöttségöket egészen elveszti, és egyenesekké válnak. Már mi a' helyességöket illeti: mivel a' megkülönözött mondatmányok (kivált ha ellenmondók) több tétetményeknek is tulajdoni lehetnek: azért a' megfordított kitétel ezen esetben mindég megnem igazodik: tehát e' megfordíttatással nem is lehet belőle egy általlyában helyes kihozást tenni (p. o. Péter vagy egésséges, vagy beteg: tehát valaki vagy egésséges, vagy beteg a' Péter). Egyéb ha a' megkülönözött részek egygyetlen egy tétetményé volnának (p. o. A' szög vagy éles, vagy derék, vagy tompa: tehát valami vagy éles, vagy derék, vagy tompa a' szög. — 'S noha a' megkülönözős itéletek minnyájan azon mennyiségűek, és millyenségűek magokban; de mivel megfordíttatássokkal egyenesekké válnak, mellyek különbözők: azért meg-

vál-

változtatott (eseti; ellenszegzett) megfordíttatást is elszenvednek (p. o. Minden virág vagy vörös, vagy nem vörös; valamelly vagy vörös, vagy nem vörös, virág. Itt a' mennyiséggel esett a' fordíttatás. Minden virág vagy vörös, vagy nem vörös; a' mi se vörös, se nem vörös, az virág se. Itt a' millyenséggel esett a' fordíttatás. Tehát mind a' kétféleképp' helyes kihozást is tehetni.

Azon kihozásokban is, mellyek a' felvevös és megkülönözös itéleteknél fogva fordíttatva mennek végbe: mindég a' megfordító, és a' megfordíttatott úgy vagyon egymáshoz mint a' fundamentom és következet, 's azért úgy is kell őket gondolni, mintha h a és ú g y által volnának egymással összeköttetve. Azért ezekben is a' megkurtított felvevös okoskodás fordúl elő (p. o. Ha az igaz Bíró személy-válogatás nélkül itél: úgy a' ki személy-választás nélkül nem itél, nem igaz Bíró: de az igaz Bíró személy-válogatás nélkül itél: tehát a' ki személy-választás nélkül nem itél, nem igaz Bíró. v. Ha minden virág vagy vörös, vagy nem vörös: úgy a' mi se vörös, se nem vörös, virág se; de igaz az elsö; tehát a' hátulsó is. — —

§. 186.

Az elmódosíttatott kihozások ollyak, mellyek azon kitételek' tekéntetéséből kerekednek-ki, mellyek szerént valamit gondolunk egyetemben. Ezen kitételek tehát a' Módosúlás' állapattyában vannak, és materiájokra nézve megegygyezvén, a' formájokra külömböznek. Mivel ezek is más itéletből vezettetnek-ki, ha bár közvetetleneknek látszanak is; de valóban közvető kihozások, és a' felvevös okoskodás' első rendű megkurtított nemeihez tartoznak.

Ha mí gondolatunkban valamit szükségesnek teszünk, azt egyetemben valóságosnak is gondollyuk; és ha valamit gondolatunkban valósnak teszünk, azt lehetségesnek is gondollyuk egyetemben.

ben. 'S így a' szükségest is közvetve lehetségesnek is gondollyuk: de nem ellenben. Ezeket felvévén helyes kihozást tehetünk:

1.) A' szükségesről a' valósra: A szükség hogy B legyen: tehát A B is.
2.) A' valósról a' lehetségesre: A B: tehát A lehet B.
3.) A' szükségesről a' lehetségesre. A szükség hogy B legyen: tehát A lehet B.
4.) A' lehetségesről a' valósra: A lehet B: tehát A B, nem következik.
5.) A' valósról a' szükségesre; A B: tehát A szükségképp' B, nem következik.
6.) A' lehetségesről a' szükségesre, A B lehet: tehát A szükségképp' B, nem következik.

Mivel a' mit szükségesnek nem gondolunk, azt valósnak gondolhattyuk, 's a' mit valósnak nem gondolunk, azt lehetségesnek gondolhattyuk; szint úgy a' nem szükségest is: de nem ellenben: Innét tovább helyes kihozást tehetünk:

7.) A' nem szükségesről a' valósra: A nem szükségképp' B: tehát A valóképp' se B, nem következik.
8.) A' nem valósról a' lehetségesre: A nem valóképp' B: tehát nem is lehet B, nem következik.
9.) A' nem szükségesről a' lehetségesre: A nem szükségképp' B: tehát nem is lehet B, nem következik.
10.) A' nem lehetségesről a' valósra: A nem lehet B: tehát A nem is B.
11.) A' nem valósról a' szükségesre: A valóképp' nem B: tehát A szükségképp' se B.
12.) A' nem lehetségesről a' szükségesre: A nem lehet B: tehát nem is szükség hogy A B legyen.

Látnivaló, hogy ezekben is mindenütt bizonyos felvevős kitétel a' fundamentom; úgymint: Ha A szükség, hogy B legyen, úgy A B is: de szükség hogy — tehát 'a a' t. Ezeknek próbáltatása is tehát az, a' mi a' felvevős kihozásoké.

§. 187.

Ezekhez hasonlók a' megközösítő kihozások, mellyek bizonyos különös, kitételek' tekén-

kéntetetéséből kerekednek-ki. Ezen kitételek tehát magokban különösök, vagy részbéliek, 's az alárendeltetés' állapattyában vannak; belőlök vagy a' különösökről a' közönségesre, vagy a' különösökről egy különösre tenni a' kihozást. Az első megesik a' kivezetés által, a' másik a' hasonlóság által.

Az itélő erő lévén az, melly az illy különös tulajdonságokat észreveszi, a' mellyekből, 's a' mellyek szerént tenni a' közösítő kihozásokat, azért ezen kihozások itélő-erőjének is neveztetnek.

§. 188.

A' kivezetés (Inductio) által okoskodni, ha azt, a' mi valamelly nem', felekezet', vagy felsőbb értelem' tagjának, vagy tagjainak tulajdona, a' nemnek, felekezetnek, vagy felsőbb értelemnek is közölni. Itten tehát a' sokakról minnyájokra okoskodni: p. o. mivel valamelly állatot csak megesmérhettünk, mindenikét oktalannak találtuk az egy emberen kivül; tehát kihoztuk: hogy minden állat oktalan az emberen kivül. Mivel valamelly nagy embert csak tudunk, mindenik erőlködve, bajoskodva, szenvedve, lett azzá; tehát kihozzuk: hogy erőlködés, bajoskodás, és szenvedés nélkül nem lehetni nagy emberré. — Ez a' kihozás így alkottatik: 1) a' fő kitételben előszámláltatnak valamelly felsőbb értelemnek minden esméretes alattvalói; és bizonyos mondatmány állíttatik vagy tagadtatik rólok. 2.) A' következő kitételben maga azon felső értelem, és a' mondatmány ő róla is állíttatik vagy tagadtatik a' fő kitételhez képest: p. o. mint az arany, mint az ezüst, mint a' platina, mint a' réz, czin, ólom, vas a' tűzben meglágyúl: tehát a' nemes ércz a' tűzben meglágyúl. Vagy: se az arany,

se

se az ezüst 's a' t. nem érez: tehát a' nemes ércz nem érez. — A' kivezetésnek tulajdon principiuma ez: a' mi sok, vagy mintegy minden Nem' alatt-valójinak tulajdona, vagy nem: az a' Nemnek magának is tulajdona vagy nem.

§. 189.

Tekéntsünk már a' kivezetés' külömbféle állapatira 1.) Ezen kihozásnak mennyisége abban áll, hogy a' különös dolgokról a' felekezetekre, a' felekezetekről a' nemekre emelkedni-fel. Tehát a' kivezetés mennyiségére nézve kétféle lehet: teljes, és nem teljes. Teljes az, ha valamelly nemnek, mellyről közönséges itéletet akarsz tenni, mindenik részét elszámlálhatod: p. o. mondván: a' lelkiesméret mint az alsó, mint a' felső esmérő, mint az érző, mint a' kívánó tehetségnek fundadamentoma: tehát a' lelkiesméret a' lélek' fundamentomos ereje. Ez teljes kivezetés: mert itt az emberi léleknek minden tehetségi előszámláltattak. Ezen kivezetésnek tehát elvégzett a' közönséges erejűsége. Nem teljes az olly kivezetés, ha valamelly nemnek csak néhány tartománnyabéli részeiről tehetni itéletet, és ezt az egész nemre terjeszteni-ki: p. o. A B C 's a' t. test a' föld felé súlyosít, álthathatatlan: tehát minden test súlyos és álthathatatlan. Ezen kivezetés nem elvégzett, hanem csak képestleg (comparative) közönséges erejű; 's bizonyos czélokra elégséges. Ezzel élnek a' Természet-visgálók, az Orvosok, és a' Természet-leírók, hogy a'hoz szabják magokat, míg a' tapasztalások mást nem bizonyítnak; ha pedig mást bizonyítnak, készek attól elállani. Ez történt már sok illy teljes kihozásokkal, az orvosi és más természeti tudományokban.

2.)

2.) A' kivezetés' millyensége abban áll, hogy az vagy állító vagy tagadó: állító és tagadó nem lehet egyszersmind: ha tehát valamelly kivezetett közösítő kihozás nyilvánvaló kifogást szenved, az egész kihozás semmirevaló: p. o. A' kutyák mindnyájan ugatnak. Mert ámbár Európában, Ásiában, Áfrikában, Amerikában is ugatnak: de mivel vannak Áfrikában nem ugató kutyák is: azért az említett közösítő kihozás semmit se ér.

3.) A' kivezetés' képessége a' mivoltos jegyekkel élésben áll. Ha bizonyos hogy a' jegy, melly tudvalévő al-részeknek tulajdona, létető (essentialis) vagy állandós: tehát a' némelly részekből és különösökből is helyes közösítő ítélet vezettetik-ki: p. o. Mivel minden verébnek létető jegye az érzés, állandós a' gyomor 's t. e' f. mondván: minden eddig kézbe került verébnek volt érzése, gyomra: tehát minden verébnek is általlyában van érzése, gyomra: ez olly telyes kihozással vetekedik, mellynek minden részei elöszámláltathatók. Ellenben: ha a' tudvalévő részek' jegye esetbéli, vagy nem állandós: a' belőle kivezetett kihozás nem telyes: p. o. Minden idegen magától Bécsben eltéved: tehát Bécsben minnyájan eltévednek. Ez akárhogy' tessék, nem telyes kihozás: mert az eltévedés nem létető, se állandós jegy.

4.) A' kivezetés' módossága abban áll, hogy a' telyes kivezetés mindég valósító; melly ha ellenmondhatatlan részekből hozatott-ki, maga is ellenmondhatatlan; ha pedig ellenmondhatatlan részekből nem kerekedett-ki, csak lehetséges. A' telyes kivezetés bizonyságot szül, a' nem telyes csupa igaznak-tartóságot (Wahrscheinlichkeit) vagy hihetőséget.

§. 190.

§. 190.

A' hasonlóságnál fogva kihozást tenni, ha abból, hogy valamelly egynemüek több jegyekben, vagy tulajdonságban megegygyeznek, azt hozni-ki, hogy tehát egy másikban is megegygyeznek. Itt tehát azon sok határozatokról, mellyekről tudva van az egynemüeknek megegygyezete, azokra okoskodni, mellyek közvetetlenül tudva nincsenek, a' mennyire egy okfőhöz tartoznak: p. o. ha onnét, hogy a' bújdosó csillagok szint úgy kerengnek az ő közép székök körül, szint olly bizonyos időben végzik-el a' karikájokat mint a' Planéták; azt hozom-ki: tehát a' bújdosó csillagok is magokban setét testek: hasonlósággal élek. Ezen okoskodás így alkottatik: a' mikben az egy nemű dolgok egymással megegygyeznek, azok előre kitétetnek, azutánn tőlök az egygyezet kiterjeszttetik valamelly eddig megnem esmért tulajdonságra: p. o. A' fekete emberek is szint úgy éreznek, gondolkodnak, kívánkoznak mint a' fejérek: tehát a' feketék is szint úgy boldogok vágynak lenni, mint a' fejérek. Ezen kihozás' okfeje ez: ha két vagy több dolgok sokakban, vagy többekben egymással megegygyeznek, megegygyeznek egy másban, vagy a' többiben is.

§. 191.

Vegyük a' hasonlóság' külömbféle állapatit is számba 1.) Ezen kihozás' mennyisége a' megegygyező jegyek' sokaságában áll. Mennél több tulajdonságban egygyeznek-meg az egy nemű dolgok, annál nyomosabb a' hasonlóságnál fogva való kihozás, 's ellenben: p. o. ha csak azt teszem-fel, hogy a' Hold is magában setét test mint a' föld: tehát a' Holdnak is élő lakosi vannak mint

föld-

földnek. Ez meréſz feltevés. Ha pedig hozzá teſzem, hogy mindenik a' Naptól kölcsönöz világosságot, mindenik forgó, mindeniknek vannak hegyei, völgyei, tengeri 's t. e' f.: ez által nyomos leſz a' kihozás. Hozzá teſzem, hogy a' holdnak is ſzint úgy van párázzó környéke mint a' földnek 's a' t. Még nyomosabb leſz a' kihozás.

2.) Ezen kihozásnak millyensége abban áll: hogy mint állító mint tagadóképp' megeshetik az: csak hogy, ha a' különös itéletek, mellyekből a' közösítő következik, állítók, magának is állítónak ſzükség lenni: az ellen-esetben pedig tagadónak. Más az: hogy a' merő tagadó különös itéletekből-való kihozás sokkal erőtlenebb mint sem az állítókból: mert azok nem jelentik-ki azt a' mi a' tárgy' tulajdona, hanem csak azt, mi nem. P. o. ha mondom: A' tudósság A-nak, B-nek, C-nek, nem ſzerzett gazdagságot: tehát a' tudósság X-nek se ſzerez gazdagságot. És ha mondom: Az abrak A B C lónak kedves: tehát az X-nek is kedves. Ennek nyilván nagyobb az ereje mint sem az előbbikének.

3.) A' hasonlóság által tett kihozás' képessége abban áll, hogy azon jegyeknek létetőknek, vagy állandóknak ſzükség lenni, mellyekről esik a' kihozás: másképp' egy ſzikrát se ér. Illy állandó jegyeiből okoskodtunk előbb a' földnek és a' holdnak lakosiról az első ſzámban. Ellenben pedig, ha mondanám, hogy a' föld' lakosinak soknak György a' neve: tehát a' holdéjinak is soknak György a' neve: mit érne ez?!

4.) Az említett kihozás' módossága abban áll, hogy soha se ád ellenmondhatatlan itéleteket, hanem csak lehetségeseket: tehat csak a' lehetség, és hihetőség a' tulajdona: melly azonban a' fel-

hordott jegyek' ſzámához, és az állító itéletekhez képest erősebbül, sőt telyes meggyőződésig is nevekedhetik; ha minden létető és állandó jegyek előſzámláltatnak.

Minden hoſzſzas vetekedés nélkül kitetſzik, hogy a' kivezetés, és hasonlóság által tett kihozások is, valóságos megkurtított második rendű egyenesen okoskodások, 's kipótoltatnak az al kitétel által: p. o. Mint az arany, mint az ezüst; mint a' Platina 's a' t. a' tűzben meglágyúl: de ezek teſzik a' nemes érczet: tehát a' nemes érez a' tűzben meglágyúl. És: A' fekete emberek is ſzint úgy gondolkodnak, éreznek, kívánnak 's a' t. mint a' fejérek: de ezek boldogságra vágynak: tehát amazok is. Azért úgy is próbáltathatnak-meg mint az egyenesen okoskodások.

§. 192.

A' formájokra tökélletlen kihozások másodſzor §. 177. a' nem rendinvalók, az elfordíttotak: t. i. valamelly közönséges regulából ki akarván valamit folytatni, legterméſzetesb, hogy az előre nyilván kitétessék, azutánn fogattassék-fel, azaz: megesmértessék, hogy az előforgó tételmény hozzája képest miképp' van? 'S úgy essék az áltmenetel a' kifolytatandóra. Ha azért valamelly kihozásban az elétételek úgy helyheztettek, hogy a' közönséges regula első helyen, a' felfogatás a' második helyen jelennyék-meg, mindkettejeket pedig nyomba érje a' következő kitétel: igassággal elmondhatni róla, hogy tökélletes formájú: mert a' gondolatfolyamhoz a' kihozásban leginkább ſzabatott. De az egyenes kihozásokban ezen kitételek' rendes formájához még az értelmeknek bizonyos helyheztetése is járúl. Minhogy ezekben a' közép értelem fő dolog, ez pedig csak az elétételekben állhat §. 167. az értelmeknek legterméſzetesb állásit e' közép értelemhez képest határozhatni-meg. Már pedig megakar-

akarván tudni bizonyos mondatmány valamelly tétetményhez képest miképp' legyen? vallyon állíttassék vagy tagadtassék-e róla? Terméſzetes, hogy e' közép értelem (melly e' végre ſzükséges) elöſzör is a' mondatmánnyal vettessék öſzve, 's azutánn úgy tétessék a' tétemménnyel egybe; azaz: ſzükség azt az első kitételben tétetménnyé, a' másodikban mondatmánnyá tenni. Annál inkább: mivel csak a' közép értelemnek a' mondatmánnyal, mint fő kitétellel, öſzvevettetése ſzerezhet közönséges regulát, és a' tétetménynek a' közép értelem alá, mint a' regula határozója alá, tartozása tehet felfogatást. Azért a' tökélletes formájú egyenesen okoskodásokban, a' rendinvaló három kitételekben, ha a' következő' tétetménnyét S, a' mondatmánnyát P, a' közép értelmet M, deák nevök' első betűjivel jegyezzük-meg, az értelmek' állása e' következendő leſz rend ſzerént:

M P
S M

S P.

E' formában a' fő kitételben a' mennyiség elhatároztatott — közönséges; a' millyenség elnem határoztatott — állító is, tagadó is lehet; az alkitételben ellenben a' mennyiség elnem határoztatott - közönséges, és részbéli is lehet; a' millyenség pedig elhatároztatott, csak állító lehet §. 177. Minthogy a' következő kitétel mennyiségére nézve az al-kitételhez, millyenségére nézve a' fő kitételhez ſzabja magát §. 177: azért az mint közönségesen, mint különösen állító és tagadó is lehet. A' következő kitételnek ezen alkottatása Módnak hívattatván, tehát az illy kihozás' módgya lehet A A A; — E A E; — A I I; E I O. Ezen módoknak betű ſzerént öſzvefoglaltatásaiból ſzármaznak e' kijelentéseik: barbara; celarent; darii; ferio. P. o.:

M a Bar-

Barbara: Minden öszvetett, szét osztható, minden test öszvetett, minden test szét osztható. celarent. Egy ember se mindentudó, minden Tudós ember, egy Tudós se mindentudo. darii: minden Fösvény mocskos, némelly Gazdag fösvény, némelly Gazdag mocskos. ferio. Egy kérkedő se becses, némelly vitéz kérkedő, némelly vitéz nem becses.

§. 193.

Ha az emberi ész a' terméſzetes kihozásinak rendit megváltoztattya azon jussaira nézve, mellyek által minden nem szükségesekkel szabadon élhet, azok tökélletlen rendű, másított, kihozásokká válnak. — Különösen az ész megváltoztathattya a' tökélletes rendet az egyenesen kihozásokban: 1.) a' kitételek' rendinek megmásításával: 2.) az értelmekének megmásításával: 3.) a' kitételek, és értelmek' megmásításával egyszersmind.

I. A' kitételek megmásíttathatnak alkotó részeiknek megváltoztatásával, vagy megváltoztatása nélkül. Az első esetben a' kitételek' másíttatása háromféleképp' mehet végbe: 1.) A' közép-értelem mind a' két elétételben mondatmány. 2.) A' közép-értelem mind a' két elétételben tétetmény. 3.) A' közép-értelem a' fő kitételben mondatmány, az alban tétetmény lehet. — A' második esetben a' másíttás végbemehet 1.) a' következő kitétel' megmaradásával, úgy, hogy csak az al-kitételt illesse a' változtatás. 2.) A' következő kitétel' megnem maradásával. A' következőnek meghagyattatásával egygyetlen egy lehet a' másíttatás, ha a' fő kitétel' al-kitétel lesz, és ellenben. A' következő kitétel' megnem maradásával megeshetik a' másítás a) a' következő kitétel' elétételével úgy, hogy a' többi kitételek az ő rendökben vagy megmaradgyanak, vagy ne maradgyanak: b) a' következő

kité-

kitételnek középre tétetésével, ismét hogy vagy megmaradgyanak a' fő és al-kitétel az ő rendekben vagy megne maradgyanak.

II. Az értelmek megmásíttathatnak a' középértelemnek, melly csak az elétételekben fordúlhatelő, megváltoztatásával: 1.) csupán a' fő kitételben; úgy hogy az mindenik elétételben mondatmány legyen: 2.) csupán az al-kitételben, úgy hogy mindenik elétételben tétetmény legyen. 3.) mint a' fő, mint az al-kitéteben, úgy hogy ebben mondatmány, amabban tétetmény legyen.

III. A' kitételek és értelmek egyszersmind kilenczféleképp' másíttathatnak-meg: mivel minden kitételek' elváltoztatása háromféleképp' változtathatik-meg az értelmek' rendire nézve; a' kitételek elváltoztatása pedig háromféle, t. i. a' fő kitétel' megváltoztatásával, és a' következőnek megmaradásával, a' következő kitétel' előrehelyheztetésével, és ugyan annak a' két elétételek' közzététetésével: melly is mindenik a' két utólsó kétféle.

Ezekhez képest a' tökélletes kihozások' rendinek megmásíttatása hatféle: háromféle az elétételek' megmásíttatásával, háromféle az értelmek' megváltoztatásával: mutató-táblájok e' következendö:

Az elétételeké.			Az értelmeké.		
I.	II.	III.	I.	II.	III.
P.M. S.M.	M.P. M.S.	P.M. M.S.	S.M. P.M.	M.S. M.P.	M.S. P.M.

S. P.

A' kitételek' megváltoztatása is háromféle lehet: egy az elétételeké kölcsönösen, kettő a' következőé, mindenik kétféle: ha az elétételek' rendin maradását a), nem maradását meg' b) betűvel jegyezzük, mutató-táblája ez:

Az al kitétel elő.	A' következő elő.		A' következő középen.	
I.	II.		III.	
S. M. M. P. S. P.	S. P. a) M. P. S. M.	S. P. b) S. M. M. P.	M. P. a) S. P. S. M.	S. M. b) S. P. M. P.

A' kitételek és értelmek' megváltoztatásának, ha a' következőnek elöl létét ⌒, középen létét pedig ≍ jegygyel jelentyük, mutató-táblája ez:

I.	II.		III.	
1) S. M. P. M. S. P.	1) S. ⌒ P. a) P. M. S. M.	b) S. M. P. M.	1) P. M. | S. M. a) S. ≍ P. b) S. M. | M. S.	
2) M. S. M. P. S. P.	2) S. ⌒ P. a) M. P. M. S.	M. S. M. P.	2) M. P. | M. S. a) S. ≍ P. b) M. S. | M. P.	
3) M. S. P. M. S. P.	3) S. ⌒ P. a) P. M. M. S.	M. S. P. M.	3) P. M. | M. S. a) S. ≍ P. b) M. S. | P. M.	

§. 197.

Az al-kitétel', elétételek' és az értelmek' megváltoztatási teſzik a' megmasíttatás' hét fő formájit, a' többiek mint különösebbek ſzámba nem vétettetnek. Az elsők rendin másíttattak, a' többiek pedig rendin nem másíttattak nevet is viselnek,

§. 194.

Ezen megmásított kihozások' formájit világosítsuk-meg néhány példákkal. 1.) Ha a' közép-értelem mind a' két elétételben mondatmány, regulája ez: a' mi valamelly dolog' jegyének ellenmond, ellenmond magának a' dolognak is. Benne tehát az al-kitételnek mindég tagadónak ſzükség lenni. Azért a' következő kitétel is mindég tagadó, de közönséges is lehet, különös is. Módgyai E A E. E I O. A O O. Minden állat érez, de a' kő nem érez: tehát egy kő se állat. Látnivaló, hogy itt az al-kitétel helyén van. 2.) Ha a' közép-értelem mind a' két elétételben tétetmény; regulája ez: a' mi valami jegygyel megegygyez, vagy ellenkezik, az ellenkezik némellyekkel is, mellyekkel a' jegy közös. Benne tehát az al-kitételnek mindég állítónak, és a' következőnek réſzbélinek kell lenni; de állítása is helyes, tagadása is. Módgyai: A A I. A I I. A O O. E A O. p. o. Minden erkölcsös magával megelégſzik; de minden erkölcsös józan: tehát némelly Józan magával megelégſzik. Ezen esetben a' fő kitétel helyén marad. 3.) Ha a' közép-értelem a' fő kitételben mondatmány, az al-kitételben pedig tétetmény; regulája ez: A' következő tétel' mondatmánnya öſzvefügg a' középſzóllamlóval; ez pedig a' tétetménnyével: tehát a' tétetménnye a' mondatmánnyával is öſzvefügg. Benne az al-kitétel tagadó és állító is lehet; azért a' következtető kitétel mindég réſzbéli és tagadó. Módgya: E A O. E I O. Minden réſzegség ellenkezik a' jó erköl-

csiséggel; de valami ellenkezik a' jó erkölcsiséggel azt kerülni kéll: tehát minden réſzegséget kerülni kell. Némely ember bölcs; de minden Bölcs becses: tehát némelly becses Bölcs is. Látnivaló, hogy ezen esetben se a' fő, se az al-kitétel nincs a' maga helyén. 4.) Ha csak a' fő kitétel' megmásíttásával vált a' közép-értelem mindenik elétételben mondatmánnyá; regulája az, melly az 1. ſzám alatt. Azért a' következő kitétele mindég tagadó; de mint közönséges mint réſzbéli lehet. Módgyai: AEE. IEO. OAO.: p. o. A' ki Bölcs, akarattya jobbításán dolgozik; de némelly Tudósok nem dolgoznak: tehát némelly Tudósok nem Bölcsek. Ezen esetben is az al-kitétel helyén van. 5.) Ha csak az al-kitétel változtatásával vált a' közép-értelem mindenik elétételben tétetménnyé: regulája az, melly a' 2. ſzám alatt. A' következő kitétele mindég réſzbéli; de mint állító mint tagadó lehet. Módgyai: AEO. IEO. IAI. OAO: p. o. A' ki az akarattya' megmegjobbításán nem dolgozik, nem Bölcs; de némellyek, kik akarattyok' megjobbításán nem dolgoznak Tudósok: tehát némelly Tudósok nem Bölcsek. Itt látnivaló, hogy a' fő kitétel helyén van. 6.) Ha a' közép-értelem mindenik elétételben megváltoztatván, az elsőben mondatmány, az alban tétetmény: regulája az, a' mi a' 3. ſzám alatt. A' következő kitétele mindég tagadó és réſzbéli. Módgyai: AEO. IEO.: p. o. A' ki bölcs, nincs azok' ſzámából, kik akarattyok' jobbításán nem dolgoznak; de némellyek, kik akarattyok' jobbításán nem dolgoznak, Tudósok: tehát némelly Tudósok nem Bölcsek. Itt sincs se a' fő, se az al-kitétel a' maga helyén.

Ha csupán a' tökélletes formájú kihozásnak elétételi változtattak-meg, úgy, hogy az al-kitétel elöl, a' fő utóbb állyon: regulája e' következendő: az a' nemnek vagy felekezetnek magának

is

is jegye, vagy nem jegye, a' mi valamelly nem', vagy felekezet' jegyének jegye. A' következő kitétele azért mindenik nagyságú (közönséges és részbéli), 's mindenik millyenségű (állító és tagadó) lehet. Módgyai: A A A (vagy ha a' következő megfordíttatott A A I) A E E. I A I. I E O. p. o. Az igasság erkölcsösség; de minden erkölcsösség dicséretes: tehát az igasság is dicséretes. Látnivaló, hogy ezen esetben az elétételek nincsenek helyeken. Ha a' következő kitétel jött az elétételek elejbe, és pedig azoknak megváltoztatása nélkül: p. o. Az igasság dicséretes: mert minden erkölcsösség dicséretes; az igasság pedig erkölcsösség. Vagy azoknak megváltoztatásával: p. o. Az igasság dicséretes: mert az igasság erkölcsösség; minden erkölcsösség pedig dicséretes. Avagy: ha a' következő kitétel az elétételek közzé jő és ugyan azok' megváltoztatása nélkül: p. o. Minden erkölcsösség dicséretes; tehát az igasság dicséretes; mert az igasság is erkölcsösség. Vagy azok' megváltoztatásával: p. o. Az igasság erkölcsösség: tehát az igasság dicséretes: mert minden erkölcsösség dicséretes. Ezeknek regulája ugyan az, melly a' tökélletes megnem változtatott formáé: azért mind a' négyfélék lehetnek. Módgyaik is ugyan azonok: A A A. E A E. A I I. E I O. Mi légyen helyén mi se, magok megmutattyák.

Ezekből a' rendin nem másíttatott egyenes kilencz kihozásoknak, mellyekben mint a' kitételek, mint az értelmek megmásíttattak, reguláit, módgyait, és példájit is könnyű kivezetni: azért e' fejtegettetéssel helyet hijába foglalnánk.

A' felvevős és megkülönözős okoskodásokban az alkotó részeknek egymáshozképestvaló állapattya saját formájok által olly szorosan meghatároztatott, hogy az értelmeknek másképp' helyheztetése, melly által nem-rendinvalókká másíttathatnának, megnem eshetik. Azért csak kitételeiknek megváltoztatásával szenvednek másíttatást: p. o. Nagy hideg vagyon; de ha nagy hideg

deg vagyon megfagy: tehát meg is fagy. Vagy: Nagy hideg vagyon: tehát meg is fagy: mert ha nagy a' hideg, megfagy. Es: Pál nem beteg: de Pál vagy beteg vagy egésséges: tehát Pál egésséges. Vagy: Pál nem beteg: tehát egésséges: mert Pál vagy beteg vagy egésséges 's a' t. De ezen másíttatás magában tekéntetvén nem olly fontos, hogy a' felvevös és megkülönözös okoskodások' megmásíttatott formáji itt külön helyet kívánhatnának magoknak.

§. 195.

Ha valamelly nem-rendinvaló kihozást rendinvalóvá tenni, értékének minden mivolti megváltoztatása nélkül, úgy azt helyrehozni (reducere). Ezen helyrehozás próba-eſzköz az ollyannak megitéltetésére: mivel a' gondolatokat könnyebben béláthatni, ha legterméſzetesb rendökben terjeſztetnek-elö. Minden rendin-nem-való kihozást pedig helyrehozni közönségesen: vagy viſzſzatétellel csupán, ha csak a' kitételek nincsenek helyökön; vagy viſzſzafordítással: ha az értelmek fordíttattak-el helyekből; vagy pedig viſzſzatétellel és viſzſzafordítással egyſzersmind, ha mint a' kitételek mint az értelmek megváltoztak. Jelesen helyrehozhatni: ha mindenik rendin-nemvaló kihozást jól megvisgálván a' rendinvalóval öſzvevetni, és megegygyeztetni.

Ebben áll a' megmásíttatott kihozások' formájinak helyrehozása csupán, melly az egykoriaknál olly titoknak, olly mesterségnek látſzott. Szükség egyedül a' megbotlás' eltávoztatására 1.) a' rendinvaló okoskodások' formáját bizonyosan tudni. 2.) Minden adatott kihozásban a' közép-értelmet jól megkülömböztetni. 3.) A' másíttás' reguláit esmérni, hogy tudgyuk, az itéletek' mennyiségét és millyenségét is megkell-e változtatni, vagy se? A' ki ezeket tudgya, ha éppen nem tökhöz ütötték a' fejét, vagy a' gondolkodásban nem járatlan,

a'

a' rendin-nem-való kihozásokat helyrehozni fogja tudni bizonnyal: ha eme' barbarus szókkal nem él is eszközül: barbara, celarent, darii, ferio — bar-ama, cal-eme, di-am-i, fir-e-mo, Ces ar-e, cam-estr-es, festimo, bar o co, dar-apt-i, fel-apt-on, dis-am-is, dat-is i, boc ard-o, fen-is on. Fres-is-on, fes ap-o, cal ent-es, dib-at-is, ba-ral ip. — 'S ezzel: S. vult simpliciter verti, P. per accid. M. vult transponi, C. per impossibile duci. P. o. a' fölebbi példákban az elsőt helyrehozni: A' mi nem érez nem állat; de egy kő se érez: tehát egy kő se állat. a' 2.) Minden erkölcsös magával megelégszik; de némelly józan erkölcsös: tehát némelly józan magával megelégszik. a' 3.) Valami ellenkezik a' jó erkölcsiséggel azt kerülni kell; de minden részegség ellenkezik a' jó erkölcsiséggel: tehát minden részegséget kerülni kell. a' 4.) A' ki akarattya jobbításán dolgozik, az bölcs: de némelly Tudósok nem dolgoznak: tehát némelly Tudósok nem bölcsek. Az 5) 6) szint így.

A' kitételek' változtatásából eredett rendin-nem-valókat helyrehozni: Minden erkölcsösség dicséretes; de az igasság erkölcsösség: tehát az igasság dicséretes. — Néha a' természetes okosság is elég a' nem-rendinvaló kihozások' helyességének megitéltetetésére: nem szükség szétválasztással, és más elrendeléssel rajta lenni.

§. 196.

Ha a' kihozásokat az ő számokra nézve visgállyuk: vagy mindenikkel véget ér a' gondolatfolyam, 's ezek együgyű kihozások (Illyenek voltak mind azok, mellyekről eddig értekeztünk); vagy pedig véget nem ér, hanem a' kihozások úgy vannak egymással egygyesülve mint a' fundamentom, és a' következet; 's ezek együvétett okoskodások (polysyllogismus). Ezen esetben az ész kétféle csapásokat is vehet magának: vagy valamelly kihozás' előadott következő kitételét veszi az ész magának fundamentomúl, hogy hozzá

más

más következeteket toldgyon; a' mi mindannyiſzor megtörténik, a' hányſzor e' kérdésre innét mi következik? valamelly új kihozást következtetni: p. o. Az emberi lélek gondolkodik; de a' mi gondolkodik, az egygyes: tehát az emberi lélek egygyes. A' mi egygyes, az nem áll réſzekből; de az emberi lélek egygyes: tehát az emberi lélek nem áll réſzekből. A' mi réſzekből nem áll, az réſzekre se oſztható; de az emberi lélek nem áll réſzekből: tehát réſzekre se oſztható. A' mi réſzekre nem oſzható, az el se romolható; de az emberi lélek elnem-oſztható: tehát el se romolható.—Vagy pedig az elöbbi kihozás' elétételinek egygyik vagy másik értelmét veheti magának következetül, hogy hozzá máshonnani fundamentomot állítson; a' mi mindannyiſzor megesik, a' hányſzor az al- vagy fö kitétel megpróbáltatik: p. o. A' mi elnem romolható, az nem is halandó; de az emberi lélek elnem romolható: tehát nem is halandó. Megpróbálom az al-kitételt (Az emberi lélek elnem romolható). A' mi réſzekre nem oſzolható, az elsem is romolható; de az emberi lélek réſzekre nem oſzolható: tehát. Megpróbálom az al-kitételt: A' mi réſzekből nem áll, az réſzekre se oſzolható; de — 's így tovább. 'S ez tulajdonképp' együvétett okoskodás. A' hol az okoskodások egéſzen kinem jelentetve egygyesülnek, azok nem tulajdonképp' együvétett okoskodások.

Ha a' következö kitétel' értelméröl folytatni tovább az okoskodást, ez utólról okoskodás (episyllogismus); ha pedig a' fö kitételek' valamelly értelméröl foly a' következtetés, az elölröl okoskodás (prosyllogismus). A'mollyan volt az elsö, illyen pedig az utólsó. — Ha a' fundamentomos okokról ſzálni-le a' következésekre, az illy együvétett okoskodás aláſzálló (progressivus) Illyen volt az elsö példa). Ha pedig a' következésekröl emelkedni-fel a' fundamentomos okokra,

az

az illy együvétett okoskodás felemelkedő (regressivus) Illyen volt a' második példa). Látnivaló, hogy mint az elöl, mint a' hátúlrólvaló okoskodás lehet alászálló, és felfelé emelkedő is.

Nem csak az egyenesen okoskodásokat lehet így egymásra folytatni, hanem a' felvevősöket, és megkülönözősöket is: némű némű alkalmaſztatással.

Ezen tulajdonképp' együvétett okoskodások, hogy helyesek legyenek, mindenikének ſzükség helyesnek lenni; azért mindenikét az ő réſzbéli okoskodássok' próbájára kell vonni.

§. 197.

A' nem rendin együvétett kihozásokban előſzör valamelly ok csúſztattatik az okoskodásba; és pedig vagy a' fő kitétel, vagy az al-kitétel utánn: a' mint vagy a' fő vagy az al-kitétel kíván erősítést. Ez tehát a' tulajdonképp' együvétett okoskodásoknak csak öſzvevont formája, és az okát-adástól, okátadó kihozásnak neveztetik (Epycherema): p. o. Valaki hibázhat, vétkezhetik is: de minden ember hibázhat; mert határozott valóság: tehát minden ember vétkezhetik is. Itt az al-kitételnek adatik oka. 'S ez ezen okoskodásokból van öſzvevonva. Valaki hibázhat, vétkezhetik is; de minden ember hibázhat: tehát minden ember vétkezhetik is. Megpróbálom az al-kitételt: A' ki határozott Valóság az hibázhat; de minden ember határozott Valóság: tehát. Ellenben, ha mondom: Minden ember halandó: mert öſzvevetett valóság: tehát a' Tudós is halandó. Itt a' fő kitételnek van oka adatva, és ez is nyilván öſzvevontt okoskodás. Ezen egygyététetésre alkalmatos a' felvevős és megkülönözős okoskodás is. Hogy helyessége kitessék, változtassék mindenek előtt két okoskodásra, és azutánn mindenik vonattassék ſzoros próbára.

§. 198.

§. 198.

Az öſzvevonva együvétett kihozásokban másodſzor úgy is vezettethetik-ki egy közönséges következés, hogy az előbbeninek mondatmánnya mindég a' jövendőnek tétetménnye légyen; és e' végre az elsőnek tétetménnye az utólsó okoskodás' mondatmánnyával köttessék öſzve a' következő kitételben: p. o. Az emberi lélek gondolkodik, a' mi gondolkodik az egygyes; a' mi egygyes, az réſz nélkülvaló; a' mi réſz nélkülvaló, az réſzekre nem oſzolhat; a' mi réſzekre nem oſzolhat, az romolhatatlan: tehát az emberi lélek romolhatatlan. — Ez halom — vagy lánczos kihozás (Sorites). Látnivaló, hogy ez csak az előbbi egéſz okoskodásokból öſzvevontt kihozás. Hogy az egéſz lánczos kihozás dongába ne dűllyön, vigyázni kell, hogy valamelly hamis vagy kétséges, vagy fundamentomatlan mondás belé ne csúſzſzon, hanem mindenik igazi okoskodás' következő kitétele légyen. Ha csak egygyik mondás helytelen is, helytelen az egéſz halom is. Próbára vonhatni ezen kihozást: ha tulajdonképp' együvétetté változtatni, mint §. 196. — Ezen kihozásnak annyi alattomos okoskodásokból ſzükség állani, hány a' mondás benne, az elsőt kivévén, és a' következőt ide nem értvén. — A' lánczos kihozás is vagy aláſzálló, vagy felemelkedő; a' mint vagy aláſzálló okoskodásokból, vagy felemelkedőkből vonattatott öſzve. Az aláſzállóban, midőn a' fő okból okoskodni következőleg a' legközelebbik okokra mindaddig, míg a' bérekeſztés kinem kerekedik, 1.) minden kitételeknek (az elsőt kivévén) közönségeseknek ſzükség lenni: mert fő kitétel gyanánt vagynak; az első lehet réſzbéli is; 2.) a' következő kitétel örökké az előbbijéhez ſzabja magát millyenségére

gére nézve; azért ha az előbbije állító, a' következő is állító; ha az előbbije tagadó, a' következő kitétel is tagadó: p. o. A' fösvény telhetetlen; a' telhetetlen nyughatatlan; a' nyughatatlan nem boldog: tehát a' fösvény nem boldog. — A' felemelkedőben, midőn a' legközelebbik októl kezdvén a' legfőbbikre menni-fel, melly találójától Gochleniusének is neveztetik, mindenik kitétel szükségképp' közönséges, (az utólsót kivévén, melly részbéli is lehet) mert a' fő kitételek gyanánt vagynak; az utól-kitételtől függ a' következőnek mennyisége, az első kitételtől pedig millyensége: p. o. A' ki nyughatatlan nem boldog; a' ki telhetetlen, nyughatatlan; a' ki fösvény nyughatatlan: tehát a' ki fösvény nem boldog. — A' lánczos kihozás vagy egyenes, ha merő egyenes kitételekből áll, vagy felvevős, ha merő felvevős kitételekből áll, vagy pedig vegyes: ha egyenes és felvevős mondásokból áll; csupa megkülönözősökből nem állhat törvényeire nézve.

§. 199.

Ha végre a' kihozásokat arra nézve visgályuk: mit érnek? — Vagy helyesek, vagy helytelenek; igazak, vagy hamisak. Igazak tulajdonképp' azok, mellyek mint foglalatyokra (materiájokra), mint öszvefüggésökre (formájokra) nézve az ő közönséges törvénnyeikkel megegyegyeznek: ellenben, ha csak egygyik tekéntetből ütnek is el törvénnyeiktől, hamisak. Valamelly kihozás a' törvényektől elüthet, vagy csupán azért, mivel valakinek a' látszás vetett csalt, és így tudta és szándéka nélkül; vagy pedig elüthet a' törvényektől azért, mert valaki szántszándékos gáncs-elrejtéssel akart másnak csalt vetni. Az első tehát

csupa

csupa éſztévedés (paralogismus); a' másik valóságos éſzveſztés, csalafintaság (Sophisma, fallacia). A' kihozás hamis lehet mint belsejére mint külsejére nézve, ha öſzveſüggését (formáját) tekéntyük. Arról, vallyon igaz legyen-e a' kihozás foglalattyára nézve, vagy se? Közvetetlenül a' Logikából nem végezhetni.

A' kihozás belsejére hibás, ha a' negyedik értelem is úgy belé van csúſztatva, hogy jelenléte kétessége miatt azontúl kinem tűnik. E' gyakran megeső hiba elkövettetik 1.) ha a' két-értelmű, kétes jelentés, vagy ſzándék-változtatás által a' közép-értelem nem marad azon egy §. 167.: p. o. a' minek lelke van, akarattya és értelme is van; de a' fánknak lelke vagyon: tehát értelme és akarattya is vagyon. Vagy: a' kalácsot kemenczében sütik: tehát a' térd-kalácsot is kemenczében sütik. Vagy: a' mit nem érthetni, azt meg se is foghatni: tehát a' némát megnem foghatni. 2.) Ha a' mi egyſzer határozotlanúl vétetik; máſzſzor határozottan (dictum secundum quid, et dictum simpliciter): p. o. A' mi az én köpönyegem alatt van, azt te még nem láttad; de az én köpönyegem alatt veréb van: tehát te még verebet nem láttál. 3.) Ha a' mi egyſzer megkülönözött értelemben vétetett-fel, máſzſzor öſzvesült értelemben vétetik (fallacia a sensu conposito ad diversum): p. o. A' kinek ſzabad beſzélleni, az beſzélhet is; de a' ki halgat, annak ſzabad beſzélleni: tehát a' ki halgat, az beſzélhet is. Vagy ellenben: Senki se lehet ébren alva; de Péter alſzik: tehát Péter ébren nem lehet. 4.) Ha a' mi egyſzer elvontt értelemben vétetett, máſzſzor öſzvetettben vétetik; vagy ha valami tágosb értelemben vétetik a' következő kitételben mint sem az elétételekben: p. o. Az állat nem ember; de az Aſzſzony állat; tehát nem ember Vagy: Minden ember állat; de az ember okos: tehát az állat

lat okos. És: Nem vagy te az, a' mi én vagyok; de én ember vagyok: tehát te nem vagy ember 's t. e' f.

A' kihozás külsejére hibás, ha olly itéletből, mint közönségesből, kerekedik-ki, melly valóban nem az. Illy csak látszóképp', előítéletből, közönségeseknek tartott, magokban azonban nem közönséges itéletekkel pedig igen igen megrakodunk; illyenek többnyire szokás szerént itéletink a' Nemzetekről, nemekről, állapatokról, sorsokról 's t. e' f.: p. o. hogy: a' Francziák szelesek, változódók; a' Zsidók selmák, a' Ráczok áinokok, a' Tótok színeskedők, a' Magyarok ökrök, az Aszszonyok víz-eszűek, a' Tudósok pedántok, az öregek bigótok 's a' t. Azonban mí ez illy itéletből teszünk kihozást igen közösen némellyekről vagy valakire!! — Erről: vallyon igazi közönséges legyen-e az itélet, melly a' kihozásban reguláúl felvétetik, vagy se? közvetetlenül a' Logika nem tanít.

2.) Midőn valami látszós következést valóságosnak tartani, és így ollymit eszközlőnek fognifel, a' mi voltaképp' nem az: p. o. ha ki a' csillagzatokat eleveneknek tartya, mivel mozognak; a' napot égő testnek: mivel világít, és hevít: az illy látszós fundamentomon épít; nem él valóságos eszközlővel: mert ezen itéletekből megy-ki: A' mi mozog, az eleven; — a' melly test világoskodik, és hevít, az égő: azonban ezek azt, a' mi kihozattatik, nem eszközlik: tehát valóságos következést se tehetnek (Sophisma falsi medii; v. fallacia non causae ut causae). Mivel az illy látszós fundamentomok igen külömböznek, azért itt csak némellyeket említsünk.

a) Ha onnét, mivel bizonyos tettek egygyütt esnek-meg, vagy egymás utánn következnek, azoknak olly egybefüggést tulajdonítani, millyen az

oké, és a' munkáé. Ez leginkább az okoskodó Historikusok' hibája; de a' mi közönséges hibánk is: a' mennyire az egymás utánn következőket, vagy nem következőket mingyárt kéſzek vagyunk ſzükségképp' egybefüggőknek képzeni. De leg gyakrabban megesik az orvossággal-élésre következett meggyógyulással, vagy meghalással. Nem azt tartyuk-e, hogy valaki azért lábbadott-fel: mivel jól orvosoltatott? 's ellenben: ha valaki meghal, nem de a' roſz orvosoltatást kéſzek vagyunk vádolni?!

b) Ha a' tökélletlenül kifejezett kitételből valami meghatározottan hozattatik-ki: p. o illyen ez a' kihozás, mellyel a' túnyák gondoltatnak magokat mentegetni, mondván: Annak, a' mit tartoznám mentenni, vagy ſzükség úgy is meglenni, vagy ſzükség megnem lenni: ha ſzükség meglenni, úgy is megléſzen nálam nélkül is; ha ſzükség megnem lenni, úgy se lenne-meg, ha én tenném is: tehát mindenképp' hijába tenném. Itt a' fő kitételben hibázik a' következet: mert nincs tökélletesen kifejeztetve a' regula: tökélletesen így ſzükség volna kifejeztetnie: annak, a' mire tartoznám, vagy csak általam ſzükség meglennie, vagy más által, vagy éppen ſzükség megnem lennie. Csak a' második és harmadik esetben felesleges az én egygyüttmunkálkodásom, az elsőben egyáltallyában ſzükséges.

c) Ha valaminek egyképp' határozatlanságából a' folytatott kérdezgetések által egyáltallyában határozatlansága hozattatik-ki. Illyen a' rakás és a' kopaſz iránt való kihozás. Feltévén, hogy egy ſzem nem teſz rakást, kérdezgethetni: hát kettő teſz e? hát három, négy?? így végnélkül. Feltévén: hogy az nem kopaſz, kinek hajaſzála egygyel kevesebb kelleténél: kérdezgethetni: hát két ſzállal kevesebb kopaſzt teſz e? Hárommal, négygyel—'s így végnélkül. Bérekeſztőleg kihozni: tehát mi tegyen egy rakást, kopaſzt: ezt megnem határozhatni. Ezen egyáltallyában határozatlanság azomban az előtételekből nem következik: mert ha bár ſzám ſzerént megnem határozhatni is, hány ſzem tegyen egy rakást, hány hajſzállal legyen valaki kopaſz: de még is mint az egygyiket mint a' másikat meghatározhatni a' képzelésnél fogva.

c) Ha

c) Ha olly megkülönözött kitételekből, mellyek bizonyos feltételen épülnek, ennek elhalgattatásával, csalfa kihozás tételik. Illyenek voltak a' régieknek öſzvevontt, és telyes öklelő kihozásaik: p. o. midőn kérdék: elhánytad e már a' ſzarvaidat? Elhánytad? Tehát volt ſzarvad; nem hánytad-el? Tehát megvannak. — Megſzüntel e paráználkodni? Megſzüntél? Tehát valamikor paráználkodtál; nem ſzüntél-meg: tehát most is paráználkodol még. — Illyen volt ama' híres Evathlusnak csalfa okoskodása is, ki Gellius' tanúsága ſzerént Protagorással alkut kötött, hogy nagy tőke pénzt őzet néki, ha őtet megtaníttya a' törvénykedésre; mellyet felébe előre le is tett, a' másikat azontúl megadgya, mihelyt a' Bírák előtt első perét megnyeri. Kitaníttatván, első perét Mestére ellen indította, így okoskodván: Ha a' Bírók azt itélik, hogy nem tartozom megadni hasonfelét is a' nagy ſumma pénznek, nem tartozom megadni a' Bírók' itéletéből; ha azt végzik, hogy tartozom megadni; nem tartozom megadni első peremet elvelveſztvén alkuköté-ünkből. — Ezt Protágorás így fordíthatta-meg: Ha a' Bírók azt itélik, hogy tartozol megadni a' hátra lévő ſummát, tartozol megadni a' Bírók itéletéből; ha a' Bírók azt itélik, hogy nem tartozol megadni, tartozol megadni, első peredet megnyervén, az alkuköteſünkből. — Azt is mesélik, hogy midőn egy Aſzſzony a' Krokodiltől Níl partyán elkapott gyermekét viſzſza kérte volna, a' Krokodil azt igérte légyen, hogy viſzſza adgya gyermekét, ha eltalálándgya mitévő léſzen a' gyermekkel. Ekkor az Aſzſzony azt vallá: hogy nem adgya viſzſza a' gyermeket: erre így okoskodott a' Krokodil: Vagy igazat mondottál vagy se: ha igazat mondottál, viſzſza nem adhatom a' gyermeket annak bizonysága fejébe; ha igazat nem mondottál, viſzſza nem adhatom a' gyermeket alkunk' fejében. De az Aſzſzony ezt így fordíthatá meg: akár igazat mondottam akár se, mindenképp' tartozol viſzſza adni a' gyermeket: ha igazat nem mondottam: ennek bizonysága fejében; ha igazat mondottam, fogadásod fejében. Ezen mese adott okot reá, hogy az illy öklelődés Krokodílének is neveztetnék. — Hogy itt a' felvétel elvan halgattatva nyilvánvaló: mert csak ha kinek ſzarva van, az hányhatta el, vagy nem, ſzarvait. — Ha ki paráznа volt, csak az

ſzünhetett-meg, vagy nem, paráználkodni, és így tovább.

Ha bár igaz légyen is valamelly következő kitétel, azért még is helytelen lehet a' kihozás: a' mi mindannyiſzor megesik, ha a' kihozás formájára helyes lévén a' materiájára nem igaz. Megeshetik vaktában is, t. i. hogy a' következő kitétel igaz légyen; de nem az egybefüggésből: p. o. Minden bor folyó; de minden víz bor: tehát minden víz folyó. — Elſzenvedhetetlen nyűg volna, mindég a' telyes és ſzoros okoskodáshoz kötni kénteleníttetni magát: azért ezen bilincseiből a' józan éſz is kivetkezödik; de a' józan éſz azért minden kihozás' formája nélkül nem okoskodik soha, se azt helybe nem hagygya, hogy minden kihozás formáji nélkül okoskodgyék valaki: mivel a' kihozás ſzámtalan hibáknak van kitétetve, a' ki rendin okoskodik, a' tévedésektől és eſz'veſztésektől könnyebben megmenekedik; és nem csak a' formális csalatkozásoktól megóhattya magát, hanem a' terialisokra is reájok talál.

§. 200.

Eddig az Éſz' esmértető kiformáltatását adtuk elö, logjunk már a' gyakorlóhoz is. Az éſz annál inkább kivan formáltatva, mennél nagyobb, eröseb, gyorsabb, és találmányosabb. Erre is a' nevelésben vetni fundamentomot. Mennél érettebb leſz a' Nevendék, annál inkább kifejtödik benne az éſz is; annál több itéleteket rakogat t. i. öſzve, 's belölök kikozásokat teſz; közönséges regulákat, principiumokat és maximákat alkot. Elkezd minden előtte forgók iránt okoskodni, 's azon regulákkal veti azokat öſzve, mellyeket ſzerzett magának. Tehát valamit a' nevelés az esmerő tehetsége kiformáltatására mivelt, azt arra is ſzolgáltatta, hogy réſzſzerént korábban éſzessé légyen, réſzſzerént az eſzével élni tanúllyon. A' józan nevelés nem tör arra, hogy ezen időpont

korán

korán bélépjen: mert ez terméſzetlenség volna: ezen siettetés által a' Nevendéknek többi erejit, kivált a' képzőket elnyomná. 'S mivel minden törekedésinek ez fő czéllya, hogy a' Nevendék eſzesen gondolkodgyék, 's visellye magát; és hogy már ifjúságában kitessék belőle a' jövendő okos ember. Erre ſzert tehetni az okos tanításon, 's a' tudós tárgyoknak mennél tökélletesebb előadatásán kivül úgy, ha mennél inkább az igazi közönséges itéletek' tételéhez, és mindennek okátadáshoz ſzoktattatnak; de kivált a' velek olly ſzerű bánás által, mellyel őket magunkhoz mindég jobban és jobban felvonnyuk: nem hogy, mint némellyek cselekſzenek, magunktól azzal rezzengessük viſzſza: te még gyerek vagy; mit tudſz hozzá — nincs eſzed —: mert az illy elpirításnak csak a' tudóska, és a' magokat elbízó Iſjak iránt van helye, az ollyak iránt, kik időnek előtte érett eſzűeknek, kéſz Philosophusoknak tartyák magokat. Ezen viſzſzarezzentés által a' Nevendékeket csak csecsemős tehetetlenségben, és eſzekkel nem élő állapatban tartani kelleténél tovább is. Ha ellenben jelen-létünkben, ſzántſzándékkal a' nélkül, hogy velők éſzrevetessük, közönséges okfőket terjeſztünk elejbek, ezekhez képest a' különös eseteket megitéltettyük velők; több éſzrevételek' megegygyeztetéséből kihozásokra léptettyük őket, hogy mit gondolnak; ez vagy amaz eset minémű kimenetelű leſz; hogy ez vagy amaz miért esett így, 's nem amúgy-ki? Ez által mint a' theoretika, mint a' praktika eſzesség' jegyei bennek megfogamzanak, és az előrelátó éſz is gyakoroltatást nyer.

Midőn azt javallyuk, hogy az érettebb korú férfi, vagy leány-gyermekekkel inkább úgy bánnyunk mint emberekkel, mint sem gyermekekkel: az által a' gyermekekkelvaló idétlen okoskodást távúl se fogjuk mi pártúl; a' mint előadásunkból

elég világos. Nincs semmi viſzſzásabb, és kellemetlenebb mint az igen kora tudós és okoskodó gyermek; egy illyen csak az oktalan, és elvakult Szülők' ſzemeiben álmélkodásra és kedvtöltésre méltó, kit is éppen ez által ők még nyelvesebbé és vakmerőbbé teſznek. De azon korban, midőn már megérettségökhez közelítnek, ſzint úgy vétek volna őket saját eſzökkel éltetni nem akarni; még tovább gyermekiségre ſzükségtelenül kárhoztatni, és mindent ſzájokban rakogatni. Így maradnak némellyek egéſz életekben gyermeki oktalanságban, magokkal jótehetetlenségben, mintha csak nem rég ſzakadtak volna el a' csecstől. Ez az oka, hogy a' leányok korábban megokosodnak, mint sem a' férfi gyermekek, kivált az ollyak, kik az iskolába jártak, kikkel igen tanítványosan bántanak, 's reájok semmit se bíztak. Itt megvalósodik Lokke' éſzrevétele: „Hogy némelly Ifjak „ kelleténél is tovább iskola-gyermekek maradnak, 's fejök felettébb tele iskolai csintalanságokkal; a' mi nem történt volna, ha az oktatójik úgy nem viselték volna magokat hozzájok „ mint gyermekekhez, és magoktól őket olly igen „ elnem távoztatták volna."

§. 201.

Egy már Tanítójinak leczkéji alól kimenekedett ember, ha eſzének kiformáltatására kedve van, járjon azontúl a' Terméſzet' nagy iskolájába. Ez első és fő eſzköz kimiveltetésére. Ki ne tudgya: melly tökélletlen légyen a' ſzóbéli tudósítatás? Minden valóságos terméſzeti dolgokról a' ſzó által csak némelly jegyeket nyomhatni-ki, mellyeknél fogva a' többiekre megemlékeztethessünk, vagy belőlök a' többieket kihozhassuk. Soha se lehet a' terméſzetiekről a' ſzóbéli oktatás által olly látományos értelmet ſzerezni, millyent a' nézés, és a' húzomos visgálódás ſzokott bennünk ébreſzteni. Azért nem is olly erős öſztön az éſz' foglalatoskodtatására mint ez. A' ki eſzének dolgot

akar

akar adni', annak kikell a' mezőre menni; a' hegyeket megmáſzni; a' föld' üregibe lekell ſzállni 's t. e' f. — Az embernek vágyódási, erkölcsi, és gonoſzsági, tálentominak kinyilvánkozási, belső karakterének kitörési is terméſzeti jelenetek: mellyeket ismét a' legtökélletesebb előábrázolatok által is csak hijánosan adhatni-elő. Itt is magának kell tehát az embernek érzeni, látni, visgálni, hogy azon magyarázatokat, mellyeket hallott, értett, réſzſzerént jól megfoghassa, réſzſzerént egy telyes egéſzſzé formállya. Egy illyen ember-esméret, kimondhatatlan, melly igen okoskodtattya az Éſzt. Mert e' végre nem elég csak azt tudni: hogy ő megesmér, érez, gondol, kíván vagy útál valamit; hanem mindezeknek kielégítő okait és következésit is ſzükség adni tudnia. Békell látnia, miért hogy nem végezhet azokon fölül semmit? De ez se elég; azt is kell értenie: mit teſz az ember magától kéſzakarva? 's mire kénteti ötet a' terméſzet? Hogy' megy mind a' kettő végbe? Kikell nyomoznia: olly felséges és nagy teremtmény mint az Ember, miképp' süllyedhet olly igen le?! Miért alázza olly le, miért veti-el olly igen gyakrán, ſzántſzándékkal magát?! Miért köt olly képezeteket is egybe, mellyek semmiképp' se tartoznak öſzve, se magokat valamelly pontban nem érdeklik? Miért látſzik olly dolgokat is látni, hallani, millyeket semmi véges teremtmény se látott, se hallott soha? Hogy' kínozhattya magát gyakran olly képekkel, mellyek még az álom' árnyékánál is alábbvalók? Miért puſztíttya önnön magát? Szóval: miért távozik-el azon ösvénytől, mellyet az éſz, és Istenség elejbe ſzabott?! De ezt se elég tudni: hogy' tántorodgyék-el az ember; hogy' alacsonyodgyék-le: mert annak okait is megkell visgálnia: hogy' magaſztallya-fel magát? Honnét van az, hogy néha egy nagy lélek minden ſzokott ösvényt el-hágy; új törést csinál magának a'

természet' titkainak felfedezésére, és ajándékinak közlésére? Hogy' lehessen az, hogy valaki minden érezhetők fölé emelkedvén, az igasságtalan erőszakot, a' kínos fájdalmakat csak trucz-czollya; és testét olly képezetekkel elektrizállya, mellyek a' sírnak torkából is kirántyák — 's egészen megújíttyák! Ihol a' természet' visgálása melly bő, melly alkalmatos eszköz az észnek kiformáltatására! —

2.) A' ki a' természet' nagy iskolájában is kitanúlta magát, fogjon a' magános tanúláshoz észének további kifejtegetésére. A' magánosság' tulajdon haszna az: hogy ennek kebelében az ember az idegen bényomatoktól megmenekedvén, saját Geniusának csendes sugallatira jobban halgatódzhatik, és ezen bíztos kalaúzzát szabadon követheti mindaddig, a' míg csak kitelhetik. Itt tehát azon alkotnivalót, mellyet a' tapasztalás és tanúlás által beszerzett valaki, kidolgozhattya: t. i. az ész, ha megnem gátoltatik, egygyik gondolatból másikat hoz-ki szakadatlanúl: tehát sokat veszténe vele az, ki ritkán, vagy soha se jönne illy helyheztetésbe, hol okoskodásinak szabad folyamatot adhatna. Azért minden teremtő eszűek elejétől fogva a' magánosságbanvaló foglalatoskodásnak kedvellői voltanak, és a' társalkodással inkább enyhítésül éltenek mint sem kedvtöltésből. — Vannak az észnek olly tudományos tárgyai is, mellyek ezen magános tanítást éppen megkívánnyák: illyenek mindazok, mellyek az elszaggattatást, félbehagyást nem szenvedik: minden embernek alkalmatlan t. i. a' próbatételeket újra 's meg újra kezdeni; az okoskodásnak sorához ismét hozzá fogni; hogy azon idő-veszténségét számba ne vegyük, mellybe telik minden munkához és foglalatossághoz fogás. Azért csak a' magánosságban tenyészenek az emberi észnek legnemesebb gyümöl-

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

mölcsei; a' tudományos találmányok itt jöttek fényre, a' legderékebb munkák itt termettek. — Vagynak az emberi észnek olly nemei is, mellyekre nézve általlyában szükséges az illy magánosságba vonatkozás. Vagynak olly emberek, kik valamint nehezen 's sokára vehetnek valamelly rejtek igasságot szemök' fényére, úgy ha egyszer reá akadtak, sokáig elnem bocsáttyák azt figyelmetességökből, hanem utólsó szálacskájikig nyomozzák. Az illy észűeknek éppen szükséges a' magános tanúlás, az üresség és csendesség, hogy valaminn nyilván, tulajdonképp' okoskodhassanak. A' magánosság' keblében ezek nagyra is mennek: mivel minekutánna egyszer neki hevültek, az okoskodássoknak folyamattyát könnyen fel-lelik, szemmel tartyák, semmi által se tántoríttatván-el.

3.) Ezen tanúlást azomban a' bölcs és józan Férfiakkalvaló társalkodással, és általlyában a' világban forgással szükség időről időre felváltogatni az észnek telyes kifejtegetésére. A' ki illy bölcs és igasságot szerető férfiaknak társaságára szert tehet, szerencsés: Mert ezek részszerént külömböző okoskodássok módgya, részszerént nyilvánvaló ellenvetéseik által új meg új, többről több ösztönt adnak néki észének jó felkötésére; részszerént pedig észrevételeikkel, és tudósításaikkal igen útnak is igazíttyák, ha tartózkodó és bizonytalan. — Vannak olly tudományok is, mellyek csak az illy másokkal közösködés, és világban forgás által mehetnek tökélletességre: illyenek azok, mellyeket könnyen félbeszakaszthatni; mellyek számos visgálódáson épűlnek, 's mellyeken többek segédeszközül öszvedolgoznak. Ezekben a' tanúló-szobábavaló temetkezés, a' másoktól, és a' világtólvaló idegenkedés által semmi nagyra, messze éppen nem mehetni. — Az észnek külömbségire nézve is szükséges ezen másokkal és a' világgalvaló

való közösködés. Vannak t. i. olly tárgyak is, mellyekröl az éſz nem okoskodik, ha a' külsö okádások által felnem ingereltetik. Egygyik éſz egygyik, másik másik tárgyal mintegy atyafisabb; egy sincs, melly mindenikre magától egyaránt hajlandó volna. A' másokkalvaló társalkodás, és a' vilagbanvaló forgás által olly tárgyokra venni az éſzt, mellyekre magától soha se adta volna magát, és így tartománnyába igen nagy hézag, vagy hijánosság maradott volna. Azért van közönségesen bizonyos különösség, vagy hiba mindazokban, kik csak tanúló-ſzobájikban okoskodnak. — De a' másokkal, és a' világgalvaló közösködést az teſzi leginkább ſzükségessé, hogy ez orvosollya leginkább, 's legbizonyosabban mint a' magánoskodáskodásnak veſzedelmes következésit, mint az éſz' külömbféle hibáit; a' mint megláttyuk alább, ha az elmélkedésröl és tanúlásról fogunk ſzóllani.

Eſzök' kifejtegettetésére nézve is külömböznek az emberek. Az éſz t. i. mindennek elsö fundamentoma, és vég czéllya irant tudakozódik; a' fundamentomból kitudni, 's fundamentomra építni valamit, tulajdon foglalatossága; a' ki a' fundamentomok' eles elejére jut ezen tehetségénél fogva: az mély eſzü: a' ki erös fundamentomokat vet állításinak, az nagy eſzü. — Az éſz a' csalatkozások és eléitéletek kútforrásit kiſzikkaſztya, és a' bélátást bátorságossá teſzi közönséges törvénnyeinél fogva. A' könyvböl, tapaſztalásból tudósúlás megbövíti ugyan az esméreteket; de tökélletességre nem viſzi az éſz' egygyütt munkálkodása nélkül. A' ki ezt követi eſzes ember. — A' ki czéllya ſzerént nem él az eſzével, vagy tehetetlenségböl, vagy a' látópontnak eltéveſztéséböl: az eſzeskedö (Vernünftler). A' ki magaviseletében eſzével tökélletesen úgy él, a' mint annak törvénnyi kívánnyák, az Bölcs. Ezzé csupa tanítás által csak némelly mértékben se tehetni valakit; hanem magából ſzükség azzá lenni kinekkinek. Tökélletesen Bölcsé egy ember se lehet; de inkább és inkább azzá válhatik ezen útacítások követésével: a) magától gondolkodgyék

(nul-

(nullius addictus jurare in verba Magistri) b) Gondollya magát (az emberekkel köze lévén) mások' helyheztettetésében: mellyre nézve a' mennyire a' kötelesség megengedi, mások' gondolkodásához mérséklye magát. 3.) Mindég magával egygyezőleg, azaz: bizonyos fundamentomra nézve, és helyes következtetéssel, okoskodgyék. Az éfznek legfontosabb változódó kora az: midőn az eddigvaló kisded korból kilépni: a' ki eddig mások utánn gondolkodván eddig csak másokat követett; vagy eddig vezetéknél fogva hagyta magát jártatni: már most maga meréfzel a' tapafztalás' és vizsgálódás' mezején elölépni — — az embernyi ember!

§. 202.

Minekutánna az egygyes, törzsök, és legfontosabb lelki eröknek kifejtödzését elöadtuk: fordúllyunk rövideden az öfzvesúltt, fzármazott, nem olly közönséges eröknek kiformáltatására is. Az elmésség, melly az igen külömbféle képeket is egymással öfzveegygyezteti, mivel külömbözetöknek ellenére is könnyen hasonlatosságot talál köztök, mint b. e. Käfztner a' nagy Urak, és magas tornyok köztt, „hogy mindkettejek körül sok a' fzél"! a' képzelésnek, öfzvehasonlításnak, itélöerönek egy tehetséggé egygyesülésében áll: azért úgy fejtegettetik is-ki közönségesen, mint a' képzelés, az öfzvehasonlítás, és itélö erö különkülön. Az elmésség annál inkább kivan fejtegetve, mennél találósabb, azaz: nem keresve keresett; 's mennél ártatlanabb, azaz: senki sértegetésére se fzolgál. — Külömben van a' dolog az Élességgel, (Scharfsinn) melly az egyenlö tárgyokban is a' rejtek külömbözeteket feltalálni tudgya. Ebben is ugyan az eleven képzelés, öfzvehasonlítás, és az itélö-erö egygyütt dolgozik, azért is fzinte úgy fejtegettetik-ki öfzveséggel mint az ö alkotó réfzei: de az élességnek tovább kell látni,

mé-

mélyebben béhatni mint sem az elmésségnek: azért ennek felfedezési finomabbak, és azért finomságoknak (Subtilitásoknak) mondattatnak. — A' mi különösen az elmésség' kifejtegettetését illeti: mivel ez úgy is többnyire csak játszi, és az eleven képzeletü ifjúságnak tulajdona, legalkalmatosabban haſználni reá az elmés játékokat, és múlatságokat, millyenek a' találós mesék; a' rejtett ſzók; a' közmondás-játékok, 's egyéb játékok is, a' mellyekben valami kitalálnivaló vagyon. Idővel pedig az elmésség' gyakorlására igen alkalmatos az illy találós meséknek, rejtett ſzóknak ſzerzése, 's feltalálgatása 's t. e' f. A' mi pedig különösen az élesség' kifejtegettetését illeti: alig van erre alkalmatosabb eſzköz, mint az egyenlő erejü ſzóknak öſzvevetése, megitélése; idővel pedig az egyenlő eröknek, munkáknak, okoknak és következéseknek kinyomozása. — Mint egygyiknek, mint másiknak tulajdon kifejtegető ereje a' társalkodás, és világbanvaló forgás.

Az elmésség' és éles-éſz' mértékire nézve is vannak emberi külömbözetek. A' kinyíló ifjúságnak tulajdon zsengéje az elmésség: a' megérett kornak saját gyümölcse az éſz' élessége. A' ki mind a' kettőt valamelly elméjének termeſztményében nagyobb mértékben kimutatta az „Nagyelméjü (Sinnreich). A' ki az elmés ſzókat (bons mots) vadáſzſza csekély elméjü, 's gyülöletes mind azoknál, kik a' dolgot fundamentomosan felveſzik, A' ki a' ſzókkalvaló játékban helyhezteti elmésségét, az ízeveſztett elméjü. A' közmondás nem elmés mondás (bonmot); hánem olly közönségessé vált regula, melly valamelly jó gondolatot kijelent, és a' ſzókövetés által reánk áltköltözött; azonban lehet, hogy annak ſzájában, ki előſzör azt kitalálta, elmés mondás volt; azért a' közmondásokkal beſzélgetni a' köznépnek tulajdona; a' ki a' finomabb társaságban is közmondásokat potyogat, elmésségé' hibáját árúllya-el. A' kiben az elmésség hibázik, az tompa fejü (Stumpfer Kopf). A' ki csak erölteti az elmés lételt, az kel-

let-

letlen elméskedô (Witzling). A' ki természeti reátermettségéből, a' világgalvaló közösködés által, minden reátanítatás nélkül elmés, mint a' kalmárkodó Zsidók, annak természeti elmessége van (Mutterwitz) egy ollyanhoz képest, ki tanúlva, és fáradságos méregetés által elmés: ennek iskolás elmessége (Schulwitz). A' ki mintegy játszva él elmességével mint Lessing, Kästner, 's más derék Epigrammatisták, az játszi elmejû, egy ollyanhoz képest, ki elmélkedésekben vagy más fontos munkákban önti azt ki: ez komor elmejû. A' kinek az elmés mondások mintegy önként ömlenek, mint Horátziusnak, az könnyû elmejû; egy ollyanhoz képest, ki keresve keresi azt mint a' Jean Paul: ez ólom elmejû; egy illyenrôl szokták mondani, hogy zsacskóban hordozza magával az elmességet. A' rosz kedvû elmesség (Launiger witz. Persiflage) az, midôn az egyenesség' együgyû szine alól mesterséges ravasság tûnik ki: midôn valaki, vagy valamelly mondás, a' nagyra becsülésnek jele által becstelenittetik-le. Kárvallott elmesség az, mellyet valaki önnön veszteségével tanúlt. — — Az elmesség inkább tulajdona a' Poétáknak mint sem a' Philosophusoknak; az élés ész pedig ezeké jobban mint sem amazoké. Se egygyikében se másikában nem hibázhat mind a' kettô egészen. A' kiben az élesség hibázik, millyen az, ki semmit se tud jól megkülkmböztetni a' mi hasonló, azért nehezen is találllya-fel magát: az buta (Blödsinnig); a' ki észének élességet haszontalan vagy igen csekély tárgyokra fordíttya, vagy minden czél nélkül él vele; az viszketeg elmejû (Spitzfündig).

§. 203.

Az hátrál még, hogy a' teremtô-észrôl is (Genie) szót tegyünk: nem a' végre, hogy annak fejtegetésére útat mutassunk: mert munkásságba hozattatik ô, mihelyt csak alkalmatossága esik; 's addig nyughatatlankodik pedig, míg alkalmatosságára nem akad; sem a' végre, hogy ôtet oktassuk: mert azt is, a' mit közönségesen másnak

nak vezetéséből tanúlni, önnön magából mintegy meríti ő ki; korán, 's sebesen is kiönti magát ezen ész-láng. Mozárt már hetedik esztendejében egy telyes muzsikában észrevette ha egy 26-tod rész hibázott. Angelo Mihály 16. esztendős korában már remekeket szabott a' képírásban; 20. esztendős volt szinte Nagy Sándor is, mikor mint Tudós és Hadivezér a' napkeletnek meghódításához fogott, és a' napnyúgotnak napkeletről, a' napkeletnek napnyúgotról új formát adott. 24. Esztendős volt Pitt, midőn egy nagy Országot dicsőséggel kormányozott 's t. e' f. A' teremtő észnek tulajdonságit is előadtuk (Anth. 301. l.) Nincs tehát más mondanivalónk, hanem hogy azt felhozzuk, a' mit Büffon Herant de Sechelleshez vallott ezen ész-lángról. A' munkában mindaddigvaló türödelmes álhatatosság, míg a' feltett czélra nem jutni, a' teremtő-észnek létető tulajdonsága. Nem mintha az mingyárt teremtő-eszű volna, a' ki egyre munkás szobájában ül; ha mennél húzomosabban, fennhagyás nélkül függeszti valaki egy tárgyra a' törekedését, vagy mennél tovább lelkiesmérete előtt tartya az öszvetartozó képezetnek egész sorát: annál kifejtődöttebb ezen teremtő-ész: mert annál több újjat, különösebbet talál-fel benne, 's annál jobban szert tesz az illendő előadásra, és leírásra.

Igaz-e, hogy a' legnagyobb eszűek (zsenik) legnagyobb hibákat is szoktak mindétig elkövetni? — Trublet, nékem úgy tetszik, kielégítőképp' felelt e' kérdésre. Nagy részint azon vádolások, mellyekkel az illy nagy lelkek terheltetnek, csak a' kisded lelkűek' vetélkedése, kik őket magokhoz örömest leszállítanák, mivel ők hozzájok felemelkedni nem tudnak. A' nagy eszűek is igaz hogy hibáznak: mivel emberek; 's ezen hibájok nagy, és fontos következésű: mivel magok nagy emberek. Ugyanazon hiba nagyobbnak látszik, ha egy nagy lelkűtől követtetik el, mint sem ha egygyik alávalótól követtetnék-el. A' rajtavaló álmélkodás

nagyobbá teſzi azt: mivel benne váratlan volt. A' nagy-eſzüeknek hibájok közönségesen azon tulajdonságoknak nagy mértékéből ſzármazik, mellyben áll uralkodó Karakterjek. A' ki igen bizik erejében, az néha — mint a' derék kengyelfutó — egy két lépésnyiré a' czélon túl is csap. — Ezen teremtő-eſzü emberek által nyert-e többet e' világ? mivel ezek gyakran új ösvényt törtek, új kilátásokat nyitottak; vagy pedig ama' eſzközlő eſzüek által (mechanische Köpfe), kik ámbár a' világban időſzakaſzt nem ſzerzettenek, még is az ő mindennapi, húzomosan a' tapaſztalásnál fogva előbb 's előbb kelő értelmökkel a' tudományokat és mesterségeket előmozdították — ez kérdés; úgy mond Kánt. De azoknak ama' korcsa, kik magokat zseni embereknek (Genimänner) nevezik, 's kiket inkább zseni majmoknak nevezhetnénk, a' tudományok és ſzép mesterségek' előmenetelének nyilván akadályi. Ezek, mint ama' vásári kurityulók nagy ſzóhanggal, pompás hitegetéssel minden munkás, fáradságos tanúlást, és visgálódást lekisebbítetnek; azzal állván elő, hogy ők valamelly tudománynak, vagy mesterségnek velejét mintegy egyſzerre megmarkolták, és azt egygyesülvę, egéſz erejében közlik is kivel kivel. Ezek mint némelly béavattattak, 's lelkesíttetett Orákulumok a' religyió, erkölcsiség, Orſzágok' dolgában fennyen, 's hatalmas hangon végeznek mindenről, 's a' lélek' erőtlenségét fedezik. Mit is kell egy Józannak reájok nézve tenni? Egyéb nevetni; 's ſzorgalmatosan rendin, nyilván, tűrödelmesen folytatni felvett munkáját, semmit se hajtván eme' ſzemfényveſztőkre, úgy mond Kánt.

HAR-

HARMADIK SZAKASZ.

A' Lelki ereinkkel helyesen élésről.

§. 204.

A' lelki ereinkkel kiformáltatásunkra úgy élünk helyesen, ha esméretinknek olly öszveillést (hármóniát) szerzünk, mellynél fogva azok bizonyos egygyességben jelennyenek-meg a' lelkiesméretünkben. Olly regulák szeréntvaló foglalatoskodás, mellyekkel a' gondolkodási törvénnyeink által tenni szert ezen esméretink' bizonyos egygyességére, Módszer (Methodus) nevet visel. Mivel a' lélek minden munkájiban bizonyos öszveillést, és egygyességet kíván, az illy módszeréntvaló foglalatoskodás is nyilván terméſzetünkön épül. Az esméretinknek bizonyos módszerént nem-rendeltetése tehát valóban éſzſzel ellenkezet: mivel annak czéllya ellen vagyon. Különösen ezen módszerént foglalatoskodunk kifomáltatásunkra, ha 1.) telyes esméretekre szert tenni tudunk; 2.) azokat tökélletesen öszvealkotni; 3.) másokkal jól közleni tudgyuk. Tehát ezen módszerről fogunk mí is ezentúl értekezni; 's elöször ugyan lássuk, hogy' tehetni szert a' telyes esméretekre?

Egészen minden regula nélkül soha se foglalatoskodni az esméretek' dolgában: mivel terméſzetesen, 's eredetiképp' a' lélek' munkássága bizonyos törvényekhez köttetett: azért esméreteket szerzeni, elrendelni, közleni is bizonyos regulák szerént szok. De többnyire azon törvények, mellyek szerént eljár e' hivatallyában tudtán kivül vagy-

vagynak; gyakran el is módosíttatnak az érzékek által; úgy hogy az érzékiség' munkájinak (millyen a' tetszetesség, a' szokás 's t. e' f.) nyomai a' lelki erejivel élésében igen is kitünnek. Ezen érzékiség' regulái szerént foglalatoskodás az esméretek' dolgában csupa módosság (manier); 's addig szenvedhető, míg fő uraságra nem kap; az észt fogva nem tartya. Tudva bizonyos törvényeik szerént csak a' Logika foglalatoskodtat bennünket esméretink dolgában. Mennyire légyen helye a' módosságnak az esméretinkkelvaló bánásban? ezt kimutatni az ízlés' Tudománnyának dolga.

§. 205.

Ha valaminek jelenetit, magunkhoz és egymáshozképestvaló állapatit lelkiesméretünkbe veszszük, azokat bennünk összveegygyesíttyük, és néki tulajdoníttyuk (a' tárgyra viszszük): azt megesmérjük. Így esmértem én-meg Cicerót; hazájáról, nemzetéről, tetteiről, erkölcseiről, írásiról 's a' t. A' mi ezen esmérésből származik, kikerekedik, az Esméret tulajdonképp'. Illyen ez: bölcs Ciceró. — 1.) Minden esméretnek szükség tárgyának lenni, a' mi eránt foglalatoskodgyék a' lelkiesméret: másképp' az esméret esméret volna is nem is. Illyen a' jelenlévő esetben Ciceró. Minden esméretnek szükség Subjectumának is lenni, kinek lelkiesmérete az esmérést végbevigye. Illyen vagyok én a' jelenlévő esetben. Ezokáért az esméreteket tárgyokra és subjectumokra nézve is tekénthetni. 2.) Minden esméretnek szükség materiájának, és formájának is lenni. Az esméret' materiája alatt értyük azt, a' mi a' tárgyban megesmérnivaló; millyenek a' jelenetek, képestségek, azaz: a' jegyek. Illyen a' jelenlévő esetben a' bölcseség 's t. e' f. Ciceróban. Az esméret' formája alatt érteni azon módot, a' miképp' az megjelenik a' lelkiesmérét előtt. Az esméret' materiájára nézve

megegygyezhetnek többek is; de formájára nézve egészen nem: kiki tulajdonképp' veszi-fel a' tárgyot: p. o. Lássok én is, lásson egy kiformálatlan Vad is valamelly völgyben egy majort: mindketten egygyet látunk; de masképp' veszi azt-fel a' Vad, másképp' veszem én is; annál, nem tudván mirevaló, csupa látomány; én nálom meg' látomány és értelem egyszersmind; én értem is mirevaló. Illy' formán van pedig a' dolog másokban is. Az esméretek vagy egyenesen érzékbéliek, következőképp' merő látományok: illyen a' Major a' vademberre nézve, és akármelly tárgy elő-szöri látáskor akárkire nézve is. Vagy pedig egyenesen értelembéliek; érzék alá nem vettettek, azaz: merő értelmek. Illyen a' bölcseség akárkire nézve is. Az egyenesen érzékiségből eredett esméret közvetetlen, látományos (intuitiva); az egyenesen értelemből származott pedig értelmi (discursiva cognitio) nevet visel.

§. 206.

Lássuk már mit érteni itt az esméretek' telyessége alatt. Telyes általlyában az, a' miben egészen megvan mind az, a' minek az ő nemére nézve benne kell lenni. Tehát az esméret is telyes, ha egész az ő nemében. Valamelly valóban-lévő tárgy' telyes esméretére kettő szükséges: a' látomány: mert ennél fogva győződünk-meg a' tárgynak létéről, 's külömbkülömbféleségéről; és az értelem: mert ennél fogva egygyesíttyük öszve ama' külömbkülömbet, a' mi a' tárgyban megjelenik: azért az esméret' telyességére nézve is a' látományra és az értelemre szükség gonddal lennünk. Az esméret' telyességének legfőbb pontya az, ha minden neméhez tartozandó láttatott; 's minden benne foglaltatott öszveegygyesíttetett, az-

az:

az: ha mint látományosan, mint gondolásképp' egéſz. Ezen esméret mindenséges nevet is visel: p. o. Valakinek esmérete mindenséges volna, ha ki annak minden lehetséges tárgyait és kitételit tudná. Illy mindenséges esméretség nem a' mí réſzünk: mert a) a' mí esmérö tehetségünk véges, a' megesmérnivaló pedig végnélkülvaló; a' mí esméretségünknek bizonyos tartomány jegyeztetett-ki; a' mi ezen kivül esik, annak esméretére ſzert nem tehetünk. b) Más az: a' mi esméretségünk csak egymás utánnvaló (successiv); idövel tovább és tovább haladhatunk benne; azért soha se mondhattyuk, hogy már mindeneket megesmértünk. Némelly esméreteket ugyan idövel kimerithetni: azokat t. i. mellyeket a' véges, és béhatározott tehetségünk ſzült: millyek a' logikai és erkölcsi tudománybéliek: de mellyeknek tárgyai a' gondolkodó erötöl elöre adattatva nincsenek, hanem a' tapaſztalásból meríttetnek, millyenek a' természet-orſzágbéliek; a' történetek, föld- és ég-esméretek; vagy a' merö látományokat illetök: millyenek a' Mathematikai, Mekhanikai 's t. e' f. esméretek; ezeket idövel se meríthétni-ki egéſzen. Hanem valamit igen sok tárgyaiban, 's külömbféle példájiban láthatni; a' valamiben foglalttakból igen sokat, és igen külömbkülömbet tudhatni-meg. Így p. o. az embert igen sokakban, és igen sok jegyeiröl, tulajdonságiról esmérhetni-meg. Tehát a' mí esméretünk valamiröl képestleg telyes, ha olly sok tárgyairól és jegyeiröl tudgyuk-meg, a' mint csak kitelhetö. Ha kitelhetö ſzámos tárgyakban, példákban láttunk valamit, érzékiképp (aesthetice) látományosan (intuitive) telyes; ha kitelhetö ſzámos jegyeiböl gondollyuk: gondolkodásképp' (logice) értelmesen (disursive) telyes annak esmérete. A' csupa értelembéli esméreteknek csak ezen utolsó telyesség lehet réſzök.

Így: némellyeket csak érzékink által vehetünk lelkiesméretünkbe; 's másokat ugyan szemléléssel, másokat hallással 's a' t. Némellyeket meg' az érzékek alá nem vehetni éppen, hanem gondoltatással férhetni csak hozzájok. Előbb érzeni illetéssel, mint sem hallással, kóstolással; azon gyümölcsöt, mellyet a' jövendő esztendő termeszt, még nem reméllem, hogy valaki látta, kóstolta volna; de megsoghattya látni, kóstolni 's a' t. — Ha olly esméretekkel bírunk, mellyek sok másoknak fundamentomi; mellyekből sok más esméretek folynak: az esméretségünk fontos általlyában; ha ollyakkal, mellyek sok minket illető (interessans) esméreteknek fondamentomi: az esméretségünk reánk nézve (relative) fontos. Mivel egy esméret minket jobban illethet mint a' másik, azért van fontosnál fontosabb esméretség is. Így reám nézve a' Philosophiai esméretek fontosabbak mint sem a' Sfragistikaiak; egy másra pedig fontosabbak lehetnek az emberi nemzet' történetinek esméreti mint sem a' czímerek' történetsié. Látnivaló, hogy nem fő dolog sok eméretekkel bírni; hanem fontosokkal, kivált interessánsokkal bírni. Valaki sokat tudhat ugyan, de még is alábbvaló annál, a' ki kevesebb, de fontos esméretekkel bír: az illy esméretségből hárúlván valóságos nyereség az emberi nemzetre. Mivel az esméretség, melly általlyában sokat foglal magában, nagy kiterjedtségünek, az meg, melly fontosokat tart magában, nagy erejűnek mondatik: kitetszik, hogy a' nagy erejű esméretség többet ér a' csupa nagy kiterjedtségünél. Azomban a' nagy erejű esméretség nagy kiterjedségű is lehet egyszersmind: illyen volt Aristotelesé, ki csak nem minden hasznos tudományokról írt; illyen volt Lejbniczé, ki minden szükséges tudományokban otthon volt, úgy mondván; illyen volt Halleré is, kit a' világ mint nagy Poétát, Philosophust, Orvost, Statistát, Természetvisgálót, és Histórikust csudált egyszersmind.

§. 207.

Hogy esméretinket mint nagyságára, mint fontosságára nézve telyesítsük: mivel mindennémű esméretekre szert tenni lehetetlen, de a' minket ille-

le-

letökre szert tehetünk, és ha egyszer szerencsésen hozzáfogtunk, nagyra is mehetünk bennök: azért mindenekelött saját ereinket és czéllyainkat szükség szamba-vennünk, és ezekhez képest kimérnünk, minémű esméretekre kellessék törekednünk, millyekre se? Esméretinknek ezen ereinkhez és czéllyainkhoz képestvaló kimérése, láthatár (Horizon) — kijegyzet nevet visel a' Bölcselkedöknél. A' láthatár' kijegyzése háromféleképp' mehet végbe: 1.) az értelem' kívántatására nézve (logice); ha tehetséginket, és czéllyainkat a' végre veszszük szamba, hogy kimérjük minémű esméretekre kellessék szert tenni lelki ereink' kiformáltatására. E' végre szükség tudnunk: minémű esméretekre juthatni általlyában? Mellyekre szükség jutni? minémű esméretek szolgálnak fő czélunkra nézve? 2.) A' jó íz' kívántatására nézve (aesthetice): ha tehetséginket és czéllyainkat annak meghatároztatására vettyük-fel, minémű esméretekre kellessék törekednünk, hogy az igasság' és kötelesség' sérelme nélkül a' publikum előtt kedvet nyerjünk. Se vadon, durva, se iskolás, erőltetett időket nem élünk többé; azért rajta is kell lennünk, hogy azoknak tessék esméretünk, a' kikkel közünk van. E' végre szükség tudnunk, hogy' tehettyük magunkat köz-érthetökké? Hogy' alkothattyuk esméretinket egy bizonyos egészszé? Hogy' gyönyörködtethettyük a' Publikumot minden hijánosság nélkül? 's t. e' f. 3.) Az akarat' kívántatására nézve (practice): ha tehetséginket és czéllyainkat a' végre fontollyuk-meg, hogy lássuk, minémű esméretek teznek minket jó és kinemesült emberekké. Ez fő dolog. Mit haszsnálnak akármelly nagy, fontos, szép esméretek, ha náloknál fogva semmivel se vagyunk külömb emberek! Hijános minden esméret, melly minket nem jobbít!!

§. 208.

A' lelki erőnk' kiformáltatására akarván a' láthatárt kimérni, e' kettőre szükség tekénteni. Az esméret' subjectumára, és objectumára. I. Az esméret' subjectumát tekénthetni vagy közönségesen, vagy magánosan. Az esméret' közönséges subjectuma az Ember általlyában. Megakarván tehát az emberiség' láthatárát határozni közönségesen, azt kell elvégeznünk, a' mi az emberi erőktől és tehetségektől kitelhető általlyában; azaz: kérdés: mit esmérhet-meg az ember általlyában mint ember? Felelet: Csak azt, a' mit megérezhet és gondolhat. A' mit se külső se belső érzéki alá nem vehet; a' mit bizonyos principiumokra nézve nem gondolhat, azt lelkiesmérete elejbe se juttatha tya, meg se esmérheti. Ha még is megakarja tudni: eltéved értő-ereje, képzelődése utánn bogározik; ez csupa tüneményeket rajzik, mellyeknél fogva maga is rajzóvá (Schwärmer) válik. — Az esméret' magános Subjectuma az Ember különkülön. Megakarván tehát valakinek láthatárát határozni, azt kell felvetnünk: mi telik-ki tőle? 's mi illeti őtet? Már ez a' különös láthatár olly külömböző mint az emberek' kora, neme, sorsa, állapattya, ereje, 's czéllya maga. Mert mást kell tudni egy Szántóvetőnek, mást egy Mesterembernek; mást egy Nemesnek, mást a' férfiú, mást a' leány gyermeknek. Több telik-ki egy meglett embertől, mint sem egy nevendéktől; 's egy Nemes jól nevelt embertől több kívántatik, mint sem egy parasztttól, vagy tudatlantól 's a' t. Illy magános láthatár' kimérésében mindég a' Subjectumnak erejit, rendeltetését, hivatalát, és czéllyait, szükség tekéntetre méltatni. Mint egygyik, mint másik Subjectum' czéllya vagy az lehet általlyában, hogy valamit tudományosan tudgyon,

vagy

vagy csak annyira, a' mennyire a' helyes okosság kívánnya. A' ki valamit tudományosan akar tudni: annak az ő bizonyos módgya szerént szükség magának esméreteket előre szerezni; 's rend szerént kell összveszerkesztetnie; azaz: bizonyos fundamentomból szükség kimennie; bizonyos okokon építenie; olly rendet kell tartania, hogy az előbbi az utóbbiakra világosságot vessen. Illyen egy valóságos Tudósnak, vagy Philosophusnak láthatára. A' ki pedig csak okosan akar valamit megtudni, annak az illy mód, és rendszeréntvaló foglalatosság nem szükséges, elég ha esméretinek helyes okait bizonyosan tudgya, és következéseit igazán béláttya. Illyen egy közönséges értelmes, és dologhoz értő Ember' láthatára.

§. 209.

Lássuk 2) az esméret' tárgyait kiformáltatásunk' kívántatására nézve. Ezek vagy ollyak, mellyek valóban adattatva vannak; mellyek nem az emberi gondolkodásnak termesztményi; hanem az ő jeleneteiknél fogva a' tapasztalásból tudódnakki. Ezeknek a' láthatárok iszonyú nagy, mivel a' tapasztalásnak tartománnya kimeríthetetlen. Illyenek a' Természeti és a' Históriai dolgok. Vagy pedig magunktól gondoltattak; mellyeket az emberi értelem és ész szült, mellyek mint jelenetek nem tapasztalhatók, hanem az észrevételből tudódnak-ki. Illyenek a' Philosophiai tárgyok. Ezeknek láthatára nem olly nagy: mert az emberi értelem és ész a' tapasztalás nélkül csak bizonyos messze mehet. Ha az esméreteknek láthatárit ezen kétféle tárgyaikra nézve megakarjuk határozni: vehettyük tovább a' tárgyakat vagy összvevéve, a' mint találtatnak (in concreto); vagy pedig el-

vonva, a' mint gondoltatnak (in abstracto). A' tárgyak öſzvevéve vagy egygyesek, mellyeket mi többé felnem oſzthatunk; és pedig általlyában egygyesek, mellyeknek más valami mássok nincsen: p. o. Ciceró, 's én; vagy képestleg egygyesek, mellyeknél valami másra tekénteni: p. o. I. Fridrik Király. Vagy pedig öſzvesültek, mellyek egy egéſzet teſznek, és pedig vagy gondolkodásképp' (Classis): p. o. Nem, faj, 's a' t. Vagy terméſzetiképp' (aggregat): p. o. Fa, ház, 's a' t. Vagy erkölcsiképp': p. o. Társaság, Orſzág. Az elvontt tárgyak 1) vagy általlyábanvaló nem munkás tulajdonságok: ú. m. kiterjedtség. Vagy pedig munkás tulajdonságok: ú. m. értés, nehezítés. 2.) Vagy pedig a' dolgoknak egymáshozképestvaló állapattyaik (Verhältniſs): és ugyan, ha erejiknek ſzármazattyaik: p. o. az öſzveállás, valóságos tekéntetek; ha pedig csak az öſzvehasonlításnak ſzármazattyaik: p. o. nagyság, hasonlóság; tekéntetek gondolkodásképp'. 3.) Vagy pedig módosíttások; a' dolgok' egymáshozképestvaló állapattyainak közelebbik határozattyai. Az egykoraság a' nagyságra nézve; a' jövendőség az időre nézve. — Mind az öſzvetett, mint az elvontt tárgyakat tekénthetni végre vagy közönségesen, vagy magánosan: p. o. Az ékesenſzóllást közönségesen; 's Ciceró' ékesenſzóllását közönségesen 's t. e' f.

§. 210.

A' mi az öſzvevett tárgyakat illeti: nevezetesen 1.) a' nem organizált, belölről nem nevekedő testeknek tárgyi láthatárához tartoznak: a) az ő külső jegyeik: ú. m. ſzínök, formájok, 's a' t. b) az ő rendök, 's nemök, melly alatt vannak c) az ő utolsó réſzecskéjik, mellyekből öſz-

ve-

vealkottattak a' chemia ſzerént; az ő állati réſzeik, mellyekből állanak; az ő ſzertartássok (proportiójok), öſzvekapcsoltatássok, mellyek ſzerént egybeſzerkeſztették. c) Az ő egymáshozképestvaló állapattyaik: ú. m. a' levegőhez, tűzhez, savanyúságokhoz, lúgsóhoz, menkő és mágnes materiához, Phosphorushoz 's t. e' f. képest. d) hazájok, és azon földgyök, mellyben leginkább teremnek, e) Esméretes ereik és haſznok az orvosságban, gazdaságban, kézimüvekben, és mesterséges csinálmányokban (technologia). f) Az ő változásaiknak elejiktől fogva végéig, 's állapattyaiknak kezdettől fogva mí időnkig, egéſz históriája. g) Ha pedig azokat közönségesen akarjuk megesmérni: mindezek felett az ő mindenféle külömbözetiket, soraikat, fajjaikat, és elfajzatikat is ſzükség kitudnunk. Ezeket kell tehát esmérni, és előadni egy jó ásványok' megesmértetőjének.

2.) Az organizált, vagy Növevények' láthatárához e' következők tartoznak: azokon kivül, mellyeket előbb az ásványokról megjegyeztünk 1.) az ő élőeſzközik kivülről, a' leveleik, gyökereik 's a' t. 2.) Az ő belső élet-eſzközeik, edénnyeik, utolsó ſzálacskáik, életrevaló öſzveſzerkeſztetésök (organismussok), és életmunkájik. Ezeket kell tehát esmérni és előadni, a' ki minket a' növevények' orſzágával megakar jól esmértetni.

3.) Az állatok' láthatárához tartoznak mindazok, mellyeket az első és második ſzám alatt megjegyzettünk. Különösen pedig ide tartoznak a) az ő érző és mozgó ſzerſzámaik; b) ezeknek külső és belső alkottatása; c) ezeknek munkájik, erejik; d) az ő lelköknek tulajdon jeleneti; az ő tehetségeik, erejik, munkásságik. Ezeket kell tehát esmérni, és előadni, a' ki minket az állatok'

tok' országával megakar jól esmértetni. Ezeket cselekedte Dr. Földi János.

4.) Az embernek tárgyi láthatárához tartoznak közönségesen mindazok, mellyek a' három előbbi szám alatt megjegyeztettek: mivel az embernek mind a' három terméſzeti világgal köze vagyon. Különösen pedig ide tartozik a) az ő rendeltetése mint testére mint lelkére nézve, b) a' mîben külömb és több ő mint mozgó és érző; mint esmérkedő és képző, tehetségire nézve akár melly más állatnál. c) Az ő fölebbsége az egész világnál; melly a' gondolkodó, szép és erkölcs-érző, erejiben és szabadakarattyában áll. d) Az ő külömbféle módosítása kivűlről és belölről; mint a' terméſzeti világtól, mint önnön terméſzetétől, mint erejivel, kivált szabad-akarattyávalvaló viſzſza élés által is. Ezeket tenni-fel egy jó Anthropologusról. — Az embernek tárgyi láthatárához tartozandók egygyenkét: a) az ő ſzemélyes, állandó és változandó jegyei: ú. m. neve, hazája, ſzüléji, test-alkotása, egésséges vagy beteg volta 's t. e' f. b) Az ő lelki ereji, tudománnya, nyelve, gondolkodása, ſzóllásának módgya. c) Ízlése, indúlattya, vágyódása; ſzóval belső terméſzete. d) Az ő karaktere; vagy minden tetteit 's magaviseletét intéző makſzimáji; és Polgári, Religyióbéli 's házi állapattyai. f) Neveltetésének, kiformálódásának, erejivelvaló élésének, 's sorsának hiſtóriája. Ezeket tenni-fel egy jó Biographusról. Így adá-ki Makó Páľ életét Kreil, Jenisch N. Károlyét.

5.) A' kézi-művek csinálmányok, és chemiai münkák láthatárához tartoznak: a) Rendeltetésök: a' mirevalók. b) Réſzeik, mellyekből állanak mint materiájokra mint formájokra nézve. c) Az ő egybeſzerkeſztetésök, öſzvealkottatások, 's munká

kájik. d) Mennyire tehetni ſzert általok a' czélra, 's mennyire nem? e) Mik teſznek akadályt nékik, 's mitől ſzenvednek rövidséget? f) Ellehetne-e ezeket távoztatni? 's hogyan? g) Mellyek a' jeleneteik másokhoz képest is? — Ezt tenni-fel egy jó Technologiáról, Mechanikáról, 's Chemiáról.

6.) Valamelly Orſzág' vagy Tartomány' láthatárához tartoznak: a) ennek fekvése 's határi, b) nagysága hoſzſzára 's ſzélire nézve, és helyheztetése az égi határokhoz képest c) ſzáraz földgye' minéműsége, d) vizeinek ſzáma és mivolta, e) tartománnya (clima) f) Polgári feloſztatása, g) minden oſztálynak tulajdon termeſztményi, és jelességi, h) lakosi: ezeknek nemzeti charakterjek és tulajdonságok; serénykedésök, kereskedésök, tudományos voltok, religyiójok, polgári ſzerzeménnyök, erejek: i) az egéſz orſzágnak nevezetes történetei, változódásai, polgári kimiveltsége, 's hadi ereje a' katonákban és frigyekben; k) mit ſzükség tudni mindenik oſztálynak városiról? 's mit méltó tudni? Így tenni ſzert valamelly Orſzágnak helyes esméretére. Így írt tudós Schwartner Ur egy derék Statistikát Hazánkról.

7.) Valamelly értelem' vagy ízlés' munkájának láthatárához tartoznak: a) azon bényomat, mellyet az teſz a' visgálóra; b) a' mi abban fő dolog; azaz: a' mi által ezen bényomat eſzközöltetik; c) a' mi abban mellékes dolog: a' mi a' fő dologra kéſzület, vagy segedelem; d) mennyire érte-el a' munka a' maga' czéllyát? a' tapaſztaláshoz van-e illeſztetve? Az értelem kivan-e elégíttetve az okokra, fundamentomokra, helyheztetésekre, festésekre 's t. e' f. nézve. Ezekből esmérni-meg egy Poétai vagy Orátori, vagy Philosophiai munkát.

§. 211.

§. 211.

A' mi az elvont tárgyokat illeti: nevezetesen 1.) A' nem-munkás tulajdonság' láthatárához tartoznak e' következendők: a) miben áll? az ő ſzármaztató réſzei, ha öſzvesült; és miképp' ſzármazik belölök; b) vallyon az adatott dolgokban állandó jegy-e vagy csak változandó? mellyek a' jelenlétének okai? mik vannak befolyással reá? c) különböztető jegyei, feltételei; vagy mi kívántatik reá, mi következik belöle; vagy is a' mi mindég vele egybekapcsoltatott. d) Az övével határos tulajdonságok, mellyektől megkell külömböztetni. e) Históriája az adatott dologban; hogy' ered, hogy' nevekedik, hogy' fogy, és általlyában hogy' változik. f) Külömbséginek grádicsai, vagy is külömbféle mértéki, mellyeknél fogva a' dologban megjelenik, és hogy' mérhetni-meg? g) Külömbséginek módgyai, vagy is az olly módosítatási, mellyek vagy tulajdoni, vagy más tulajdonságivalvaló öſzvesülésből ſzármazottak. Ha közönségesen vétetik ezenkivül még az is: a' dolgoknak micsoda oſztályiban, 's micsodaképp' találtatik. Így esmérné-meg valaki a' levegőkörnyékünk' kék ſzínét különösen, vagy a' zöldſzínt közönségesen.

2.) A' munkás tulajdonságoknak (erőknek) láthatárához tartoznak e' következendők: a) miben állanak az ő egyűgyű munkájik? 's ezeknek külömböztető jegyeik. b) Végbemenetelök' históriája; minémű kéſzület kívántatik hozzájok? hogy' erednek? hogy' jelennek-meg? c) Az ő munkájiknak külömbözeti; mellyek, ha legjobban mennek végbe? mellyek ha roſzſzúl? és hogy' mérhetni-meg azokat? d) Az ő végbementök módgyainak külömbözeti; minémű az állapattyok, ha

azon

azon dolognak, mellyben adattatva vannak, vagy egymásnak, ereji beléjek folynak? Mi szokás szeréntvaló bennök, 's mi szokatlan? és vallyon az adatott dologban állandóúl vagy esetképp' van-e jelen ez az erő? Miképp' és mi által van jelen? más erőkből származik-e? vagy valamelly vezeték által (p. o. a' szokás által); vagy valamelly befolyás által. f) Vallyon ugyan azon dologban nevelni, felmagasztalni, gyengíteni, vagy módosítani lehet-e, 's hogyan? 's hogy' módosíthat ő is más erőket? hogy' származtat másfélét belőlök? g) Az ezekből eredő dolog' állapatinak, vagy pedig egymás' (nem azon dolognak, mellyben adattatva van) állapatinak külömbféle külömböztető jegyei, feltételi, következi. h) Az erőnek históriája; hogy' ered, hogy' nevekedik, hogy' fogy, hogy' változik? i) A' hozzá hasonló erők, mellyektől megkell külömböztetni. k) Annak törvényei; azaz; minémű feltételek alatt; hogyan, 's miképp' munkálódik; mindég egyformán-e; vagy pedig tasztítgatás formán? Meszszire-e? más testek által-e? mi által mozdíttatik, és hátráltatik munkásságában? l) Az erőnek theoriája: vagy mi olly egyűgyű, első benne, a' miből mind a' többi származik, és következendőképp' megmagyaráztatik. m) Az erőnek mértéke, és hogy' tudnimeg mekkora (Dynanometrie). — Így esmérnimeg az értelmet az emberben; a' nehezítő erőt a' terméfzetben 's a' t. — Ha pedig valamelly erőt közönségesen tekénteſz az előbbieken fölül, még azt is határozd-meg: minémű dolgokban, minémű formában, nyiltan-e vagy színesen, és minémű grádicsban találtatik-fel. — Ha az erő, mellyet megakarsz esmérni nem egygyes, hanem öszvesült: p. o. A' szólló tehetség az emberben; a' mozdító erő valamelly kilövetett glóbisban: tudd-ki a) az ő alkotó részeit, mellyekből áll. b) Mindazokat, a' miket az egygyes erőről megjegyeztünk, külön-

kü-

külön. c) Hogy egygyesülnek? vagy azon törvényeket, mellyek szerént egymást elömozdíttyák vagy gátollyák; módosíttyák, elkészítik 's t. e' f. 's az ö egygyesülésekből minémü különösség származik, miben ütnek-el az egygyes erö' tulajdonságitól?

3.) Az egymáshozképestvaló állapatoknak (millyen a' nagyság, hasonlóság, erkölcsösség, kötelesség) láthatárához tartoznak: a) azon dolgok, mellyeknek egymással közök vagyon: b) az, a' miben ezen közök áll; azaz: hogy' vannak egymáshozképest? és ha öszesülttek; minémü egygyes közből származnak? c) Minémü ez az egymáshozképestvaló állapat, valóságos-e (képestség)-e? vagy gondolom forma (tekéntet)? természeti e vagy erkölcsi? Úgy van-e valaminek mással köze mint egy részнek az egészhez, vagy egy részнek más részhez ugyan-azon, vagy külömb egészhez képest? d) Grádicsinak külömbözeti; és hogy' mérhetni-meg azokat? e) Módgyainak külömbözeti, vagy is módosíttatási; mellyek vagy tulajdoni, vagy más illy szerü állapatokkal és tulajdonságokkalvaló egygyesültökből származottak. f) Az egymáshozképestvaló állapatnak fundamentoma, feltétele, 's következési; vagy is: hogyan, és mi által van ezen egymáshozvaló köz? g) Históriája; hogy' ered, nevekedik, szün-meg, és változódik? Ezekhez képest esmérni-meg, ki micsoda állapatban van a' Hazához, felebarátyához; gyermekéhez 's t. e' f.

4.) A' módosíttatásoknak (millyenek a' lineák, lapok a' kiterjedtségre nézve) láthatárához tartoznak: a) azon tulajdonság, vagy egymáshozképestvaló állapat, mellynek módosítási b) miben állanak? Külömböztetö jegyeik, mellyek által a' velök határos vagy atyafis módosíttásoktól elválnak.

nak. c) Hogyan és mi által bír valamelly tulajdonság ezen módosíttatással? magának tulajdona-e? vagy másokkal is közös? vallyon maga által, vagy mi által módosíttathatik? d) Grádicsinak és nemeinek külömbözeti? Hogy' mérhetni-meg? e) Mi kívántatik reájok? mi következik belőlök? f) Históriájok: hogyan erednek, nevekednek, ſzünnek-meg; 's hogyan változódnak? Így ſzereztetnek a' Geometriai — Statistikai, Mechanikai, Hydrostatistikai, Optikai, Katoptrikai 's t. e' f. esmé-retek.

5.) Valamelly jeleneteknek (millyenek a' föld-indúlás, holdfogyatkozás), 's történeteknek (p. o. háború', békesség-kötés') láthatárához tartoznak e' következők: a) miben áll. Az esetnek fő-külömböztető jegyei. b) Idő és hely' környülállási, mellyekben végbement a' jelenet, vagy történet; mi esett előtte; mi következett utánna; mi volt vele együvé kapcsoltatva? c) Mi benne a' ſzokott? mi ſzokatlan? d) Fő és mellék okai; azon dolgok, mellyek vele egygyütt munkálkodtak, és az erők, mellyekkel munkálkodtak. Így esmértethetné-meg valaki velünk az Auſzterliczi csatát; a' holdból hullott kőesőt 's a' t. Így kellene valamelly Nemzetnek történetit is megesmértetni közönségesen; tekéntetbe vévén azoknak külömbözetit, különösségit, és módosíttatásit is, mellyek vagy magának a' történetnek, vagy a' környülállások' állapattyaira nézve, tulajdonik voltak; és mennyire ſzolgáltak e' világnak, és ez életnek fő czéllyára az emberi nemzet' tökélletesítésére?! — Jó Históriánk még nincs! — Valamelly dolog' terméſzeti állapattyának (millyen az álom, álombanjárás, alvás, nyavalya az emberre nézve) láthatárához tartoznak: a) azon dolog, mellynek állapattyáról van a' ſzó. b) Ennek esmértető jegyei; miben áll? micsoda nemű? 's mi neve? c) annak

okai,

okai és munkái: d) annak jelenségi, mellyek megelőzik, mellyek vele egygyütt járnak, 's reá következnek. e) Annak Históriája; hogy' kezdődik, hogy' nevekedik, hogy fzűn-meg? hogy' változik? f) Miben egygyez-meg más hasonló, vagy atyafis állapatokkal? 's miben különböz? g) Mi közönséges benne? mi különös? — Így esmérni-meg kivált a' nyavalyákat az orvos-tudományban.

§. 212.

A' mint az eddigvalókból kitetfzik, alkalmatosokká, 's ennél fogva kötelesekké is tétettünk esméretink' tökélletesítésére mint nagyságára, mint fontosságára nézve; 's némelly esméreteket megnem fzerezhetünk ugyan: de némellyeket tartozunk is megfzerezni: azért láthatárunk kimérésére nézve következő regulákhoz kell magunkat tartanunk: 1.) Láthatárunk' kijegyzéséhez idején korán hozzá kell fognunk: mert addig, míg e' lépést megnem tefzfzük, mintegy vaktában esik minden esmérésünk; mindazáltal ollykor, midőn e' fontos végzés tőlünk kitelhetik; a' mi 20-dik efztendő tájban fzokott megesni: mert az eddigvaló életünket csak elhivalkodgyuk. 2.) Azt, ha egyfzer magunknak kijegyzettük, hamar egy könnyen megne másollyuk; új meg' új nemű esméretek' fzerzésére ne vetemedgyünk: mert az történik majd velünk is, a' mi fzámtalanokkal, hogy mindenből tudunk valamit, egéfzen semmit se. 3.) Más láthatárához magunkét ne fzabjuk, se másét a' miénkhez képest ne ócsállyuk, se megne vessük: mivel csak saját tehetőségünket, és czéllyainkat kell fzámba vennünk, a' másokét pedig nem tudhatni. 4.) Se igen kine terjefzfzük, se igen fzűkre ne fzabjuk láthatárunkat: mert ki igen sokat akar tudni,

tudni, utóllyára semmit se tud; 's a' ki igen sok esméreteket számkivet, lehetetlen, hogy rövidséget ne vallyon: p. o. ha a' Philosophus csak a' tulajdonképpenvaló Philosophiára szánná magát, a' Históriát, Természet-tudományt, Aesthetikát pedig megvetné. 5.) Az emberi láthatárt elöre kikell mérnünk: micsoda esméretekre tett az emberi nemzet szert a' múlt időkben; millyenekkel bír mostanában; 's minémű kinézése van jövendöre nézve: mert csak e'hezképest vehettyük láthatárunknak igaz mértékét. Valamint hogy annak, ki a' Magyar-Országot nagyságát igazán beakarja látni, általlyában szükség tudni nem csak Európánk' határit, hanem egész földünkét is. 6.) Azon legyünk, hogy meghatározzuk igazán minémű helyet foglallyon a' közönséges láthatárban esméretünk, mellynek birtokában vagyunk; azaz: kérdezgessük magunktól minémű szabásúak a' mi ereink az emberi erőkhez képest? Minémüek a' mi czéllyaink az emberi nemzet' czéllyához képest általlyában? Mennyire felelnek-meg eddig gyüjtött esméretink azoknak? Mennyire haszná-lunk esméretinkkel a' közjónak, és mennyire haszná-lhatnánk? A' mi tudományunk idő-korunk' ízléséhez, tulajdonságához van-e alkalmaztatva? másképp' láthatárunkat eltéveszttyük. 7.) A' magános láthatárunk' kijegyzésére felkell vetnünk, az esméreteknek minémű tartománnyára van legnagyobb alkalmatosságunk, kedvünk? Hivatalinkra 's kötelességinkre nézve micsoda esméretek' neme legszükségesebb nékünk? Ezen szükségesekkel micsodák nem férhetnek öszve? A' mire mind erőnk, mind kedvünk van, az könnyen esik nékünk, 's bizonyos elömenetellel bíztat; a' mire erőnk 's kedvünk nincsen abban hijába öllyük az időt, kínozzuk magunkat. 8.) Azon legyünk, hogy láthatárunkat hova tovább terjeszszük, mint sem öszvebb szorítsuk: mert ezt kívánnya tökélletesebbít-

hetöségünk. Nem is kell attól tartanunk, hogy majd kárát vallyuk; ha egyszer szerencsésen kiszabtuk láthatárunkat, önnön szeretetünk, 's az innét származó könnyebbségünkrevaló vágyódásunk, megment tőle bennünket; inkább tarthatni attól, hogy a' gondatlanságból, tunyaságból, 's eszünk' tompaságából kelleténél szorossabbá ne tegyük.

§. 213.

Már azon útakról 's eszközökről kell gondoskodnunk, mellyek által esméretinket telyesíthetni, és láthatárunkat bétölthetni. Az esméretekre illy végre bizonyos módszerént tenni szert mindenekelőtt a' tapasztalás által, melly az adattatva lévő tárgyaknak a' megérzésnél 's látásnál fogva megsajdíttatássokból támad bennünk. Az esméreteknek az érzékek által megsajdíttathatása, és eredete a' Metaphysikába tartozván tulajdonképp', itt nékünk csak az visgálnivalónk: miképp' élni lelki tehetséginkkel helyesen a' tapasztalásra nézve? Mivel az érzékek csak egyegyes jeleneteket jelentenek nékünk-bé, és csak arról tudósítanak minket: mi van? 's mi esik kivülünk? Azért az érzéki megsajditás közönséges és szükséges itéletet magától nem adhat, ha az itélő-erő foglalatosságiban saját törvénnyei szerént a' jelenetbéli tárgyakat kinem dolgozza. Ez által nyernek az érzékbéli esmérkedések bizonyos, közönséges, és szükséges formát és tekéntetet; ezzel válnak tulajdonképp' tapasztalássá.

§. 214.

Azon törvények, mellyek szerént az itélő-erő az érzékek' béjelentésit megközönségesíti, szüksége-

gesekké teſzi: vagy már adattatva vannak, és pedig előbbről, ha az esmérő tehetségnek eredeti törvénnyei (millyen az okozaté (lex causalitatis); vagy pedig utóbbról, ha a' tapaſztalásból vonattattak-el (p. o. ez: minden test érdekelhető, mozogható 's t. e' f). Ezen esetben az itélő-erő így teſz ſzert a' tapaſztalásra: a' réſzbélit a' közönséges törvény (regula) alá felfogja, és e'hezképest elhatározza, 's így valóságos okoskodásképp' bánik a' jelenetekkel; a' regula alá a' különöst tartozni, vagy nem tartozni megesméri, és e'hezképest elesméri, hogy a' következet az elétételekre nézve igazi közönséges és ſzükséges; (p. o. ez: a' világosság érdeklő: tehát test; 's t. e' f.) Hogy' okoskodgyunk pedig, erről ſzóllottunk bőven. Ezen okoskodás a' tapaſztalásban, hogy előſzör bennünk csupán eſzköziképp (mechanice) megy végbe, tudnivaló.

Ha pedig az illy törvények még csak nyomoztatnak, az éſzrevétellel 's elvonással élni: az egygyenkéntvaló datumokról (és ellentétetésekről) közönséges itéletekre lépvén; vagy a' különöst a' közönségessel öſzvehasonlítván. 'S így valójában a' különösről a' közösre tenni kihozást. De mivel innét egyáltallyában nem hozhatni közönséges és ſzükséges kihozást, hanem csak bizonyos tekéntetekre nézve §. 188. 190. látnivaló, hogy az illy rendű éſzrevevődésünknek előre-vigyázattal, és mérséklettel ſzükség megesni: t. i. hajlandók vagyunk, esmérő-tehetségünknek mindég killyebb terjeſztésére törekedvén, mind azt könnyen elfogadni, a' mi magának ellene nem mond; 's azon kívánságunkat kielégítéssel bíztattya. Innét kéſzek vagyunk, valahol csak bizonyos megegygyezést veſzünk éſzre sok dolgokra nézve, ott még nagyobb megegygyezést is előre felvenni (praesummálni), mint sem a' mennyi az, a' mellyet egyſzer megsajdítottunk. Mivel a' mi esmerkedő te-

hetségünk olly szoros, olly igen behatározott: azért a' mí jelenetbéli esméretünk is felettébb szük maradna, ha itélő-erönk azon tárgyok eránt csak azzal kéntelenítetnék megelégedni, a' mit megérezhetni, láthatni 's a' t. (p. o. mivel csak kevés embereket látunk meghalni, e'hezképest igen szüknek volna szükség ezen itéletünknek lenni: az ember halandó). Előre felteszszük tehát, hogy a' hol sok megegygyez valamiben, ennek közönséges fundamentomának szükség lenni, mellyből következzék azon megegygyezet; ott tehát annál fogva más is még öszvefog függeni, és így nem külömben az is megfog egygyezni a' mit még nem érzettünk, nem láttunk 's a' t.; sőt minden azon nemű vagy felekezetű egyenlő lesz. Így emelkedünk mí a' különösről a' közönséges itéletre. Minthogy az illy szabású itéletinket megvalósodni láttyuk számtalanszor: tehát a' mí előre feltevésünk' helyessége a' tapasztalásban, a' tapasztalással, és a' tapasztalás által idővel úgy megerősödik, hogy arra bízvást bocsátkozunk, 's annak hihetősége olly bizonyossággá válik csak nem, hogy a' meggyőzödés' legfőbb grádicsára viszen: p. o. számtalan állatokban észrevévén, hogy önként mozgók, előre felteszszük erre nézve mihelyt csak látunk, vagy hallunk valamelly új állatot, hogy az is önként mozgó, és hogy még a' többi tudva nem lévő állatok is önként mozgók. 'S ezt valóban olly tettében megerősödni tapasztallyuk, hogy az állatoknak közönséges jegyül tulajdoníttyuk minden tartózkodás nékül az önként mozgást. — De azonban: mivel az illy előre feltevös itéletek mindétig az egygyes itéletekből mennek-ki; az egygyesből pedig a' közönségesre nem szükséges; 's az esetesenvalósról a' szükségesképpvalósra csak képesleg helyes a' kihozás; az illy tapasztalás tehát tökéletes bizonyságot semmiképp' se adhat soha, hanem csak hihetőséget külömbféle grádicsban. Mi-

vel

vel közönséges principiumon nem épül, hanem csak részbéli észrevétel határozza-meg itéletünket. Azért 1.) az illy rendű tapasztalásban az észrevétel' tartományát soha se tarthatni betöltnek a' tévelyedés' nyilvánságos veszedelme nélkül. Ez volt az oka, hogy Herschel tudós Csillagvisgáló az újonnan felfedeztetett csillagzatokat (Cérest, Pallást 's a' t.) Planetáknak nem tartotta, hanem csak égi foltoknak: mivel a' Planeták mind a' Zodiakus' hajlattyán forognak. 'A' Planeták' forgásáról tett észrevétel' határát már bérekesztettnek tartotta; a' millyen nem volt 's nem is lehet. Szint illy csalatkozás történt egykor a' kutyák' ugatása dolgában is. 2.) A' mit az előre feltevésből kihozni, soha teljes bizonyosnak nem kell tartani; mivel az ellenkezőképp' is gondoltatható. Így akármelly igen hihetősnek látszék is, hogy a' Holdnak legyenek lakosi valamint a' földnek: de ez semmiképp' se egészen bizonyos; mert lehet, hogy lakosi nincsenek, kifogyván már, vagy nem kezdődvén még-el. 3.) A' mit az illy előre-feltevésből kihozni, azt azzal, a' mihez hasonlít, nem szükség egyenlőnek venni egészen: p. o. kihozván is, hogy a' többi Planetákat is okos teremtések lakják, nem szükség éppen egyenlőknek lenni az emberekkel: mert a' külső ábrázat esetiség, melly a' Planetákban különös lehet, sőt különbözéseikhez képest szükség is, hogy különböző legyen.

§. 215.

A' jeleneti esmérés' tárgyai vagy minnen magunktól vetetnek észre, vagy másoktól, 's ezektől úgy adattatnak tudtunkra. Azért a' tapasztalás is saját vagy idegen. Ennek nagyobb a' kiterjedtsége: mert azok' számának, a' miket egyebek észrevesznek, sokkal nagyobbnak szükség lenni,

az ollyakénál, mellyek csak magunktól tudatnak-meg. De annak, a' mit magunk tapaſztalunk, sokkal nagyobb az ereje: mivel minket jobban megillet, és meggyöz. Azért csupán a' saját tapaſztalása által válik az ember' bizonyossá, kiformáltattá; ez által leſz alkalmatos az idegen tapaſztalásnak illendö haſználtatására is.

§. 216.

Felette vétene az, ki önnön ſzemeinek haſznát nem akarván venni, mindent csak más' ſzemeire bízna: még inkább vétene az, a' ki mások' tapaſztalásával megelégedvén ö maga visgálódni nem akarna azon esméretek végett, mellyek az ö láthatárához tartoznak. A' tulajdon tapaſztalásra ſzükségesek mindenekelött e' következendök: a) eleven tudni-vágyás. Ha az ember mindenütt, a' hol csak lehet, magának esméreteket gyüjteni; mindent, a' mit csak lehet, maga látni, hallani 's a' t. mindent az okfökből, eredeti kútforrásokból meríteni; mindent egéſzen, 's minden oldalról megesmérni törekedik. b) A' fáradhatatlan mukásság. Hogy az ember se munkát, se bajoskodást, semmi áldozatot se kéméllyen magára vállalni esméretinek, kivált a' hívatalbélieknek eligazíttatására, hezagiknak betöltésére 's t. e' f. c) A' rendtartás. Hogy egygyik tárgyról a' másikra ne kóborollyon. Ha bár a' foglalatoskodásban ſzabad is a' nehéz tárgyú tapaſztalást a' könnyebbel felváltogatni; de mindég bizonyos elintézet, a' kívántatások és esméretök' rendi ſzerént ſzükség a' tapaſztalódásnak megesni. Rendſzerént folalatoskodgyék az ember, ne enyelegjen: másképp' azon kevés ideje is, mellybe telik, oda veſz. d) A' ſzabad és elnem fogódott lélek. Kéſz légyen az em-

ber

ber az igasságot akár hol, akár kitől, hol reá akad, elfogadni. Azért figyelme mindég ébren és egybefzedetve légyen; az elofzlató, kimerítő indúlatoktól, kívánságoktól, és vágyódásoktól; a' bútól, töprenkedéstől, gondtól, a' mennyire lehet, ne háborittassék. c) A' lelki erők' élessége, és gyakorolt-léte. Hogy mindent fzem és fül-hegyre vegyen; mindenre vigyázzon, jól megemlékezzék, helyesen meggondollyon mindent 's t. e' f.

§. 217.

A' tulajdon tapafztalásunkra két útunk és efzközünk vagyon: a' megvigyázás (Beobachtung, Observatio), és a' tapafztalás-tétel (Experimentum). A' megvigyázás érzékinknek valamelly jelenetre olly végből függefztése, hogy azt éfzrevehessük. Kétféle: közönséges és mesterséges. Az elsőre csak közönséges figyelem, és egésséges érzékek kívántatnak. Igy tapafztallyuk a' hajnalt, a' fzivárványt 's t. e' f. A' másikra különös figyelem, 's némünémű fzerfzámok, és efzközök is kívántatnak; ú. m. a' nagyító és mefzfze fzolgáló csők; a' tűkrök, bonczoló efzközök, béfecskendeztetések 's t. e' f. Igy tapafztaltuk Vénusnak a' nap' tányéra előtt áltmenetelét; igy tapafztalni az emberi test belső alkottatását. — A' tapafztalástételek fzántfzándékkalvaló efzközlési az olly jeleneteknek, mellyeket a' Terméfzet magától kinem vallana, legalább elég nyilván nem. Igy tapafztalni a' levegőnek súllyát, menkő-materiásságát, alkotó réfzeit, külömbféle munkáit; igy tudni-ki az ásványoknak is millyenségit 's a' t. Tehát a' tapafztalás-tétel a' mesterséges megvigyázástól külömbözik abban, hogy ezzel a' kéfzületek és efzközök által semmit se hozni elő, a' mi jelen nem volt, legalább homályosan; a' tapafztalás-tételben

pedig az eſzközökkel ollymit is kéntetni a' megjelenésre, a' mi jelen nem volt. A' tapaſztalás által tehát a' levegőſzívó, vagy ménköző eſzközök által mintegy ſzóra fakaſztni a' terméſzetet; a' mesterséges megvigyázásban a' terméſzet' lassú ſzavára halgatódzni. — Azonban a' tapaſztalástételben is a' Jelenetekre ſzint úgy ſzükség vigyázni.

§. 218.

A' Visgálódónak, minekelőtte valamelly megvigyázathoz fogjon: 1.) arról, és annak tárgyáról bizonyos esméretekkel kell bírni. Ez által alkalmatossá teſzi magát olly pontok' kijegyzésére, mellyeket különös figyelemre méltasson; megtudgya azon nehézségeket, akadályokat is, mellyek a' végbevitelnek ellentállanak; 's hogy minémű eſzközökkel, módokkal éltek mások előtte a' nehézségek és akadályok' meghaladására; ezeknél fogva pedig jobban elkéſzülhet reájok, a' kétségeseket megigazíthattya 's t. e' f. 2.) Bizonyos elintézetet ſzabjon maga elejbe, melly ſzerént a' jelenetet megvigyázza: ú. m. előre elgondollya, minémű feltételektől függ az, a' mit kiakar tudni; meghatározza, mire fog leginkább vigyázni; hogy arra ne vigyázzon, a' mi czéllyára nem ſzolgál; 's azt, a' mi fő dolog a' jelenetben, a' mi legtöbbet nyilatkoztathat-ki, megtudásán kivül ne ejtse. c) Előre tudgya, miképp' kellessék hozzá elkéſzülni; minémű eſzközökkel bírni; ha eſzközei jók-e, és mennyire hijánosok; minémű csalvetéseik vannak? Illyképp' fogtak a' dologhoz azok, kik Venus Planetának a' nap' tányéra előtt áltköltözését nem régiben megvigyázták.

Előſzerezvén mindent, valami csak legkönnyebb, és legſzorosabb vigyázatra ſzükséges: a)

ſzük-

szükség szüntelen figyelemmel vigyázni, csendes várakozással, békességes-türéssel, és jeles szorgalommal viseltetni. b) Szükség mindenre vigyázni, a' mi a' jelenethez tartozik, annak kezdetére, környülállásira, következetire; arra, a' mi benne szokott, különös, váratlan, rendkivülvaló; 's elejétől fogva mind végig. c) Szükség reá vigyázni részenként; és utóllyára a' részeket egy egészszé összevenni. d) Ha a' megvigyázásnak czéllya magával hozza annak meddig tartását, minémű erejét: jó és bizonyos szerszámokkal mérje-meg olly szorosan, a' mint csak kitelhető. e) A' jelenethez fogjon újra annyiszor a' mennyiszer bízbatni hozzá; ha lehet. f) Azonban mindennémű elölátással éllyen, hogy élete, vagy egéssége veszedelmet ne szenvedgyen. — A' megvigyázás utánn szükség 1.) hogy azokat, mellyeket tapasztalt, azokkal, mellyeket mások tapasztaltak összevesse; hitelességöket azon szerszámokhoz képest, mellyekkel élt, 's azon pontossághoz, figyelmetességhez, és szorgalomhoz képest, mellyeket reájok fordított, becsüllye. 2.) Azon hijánosságokat, mellyeket elnem kerülhetett, bizonyos mérséklésben felvesse. 3) Végre a' feltételekhez, 's a' természet' szavához képestvaló észrevételeket vonnyon határozottan belölök; hogy bennök se több ne legyen, mint sem a' miért a' megvigyázó jót mer állani; se kevesebb: másképp' olly hasznát nem vehetni, mellyet lehetett volna venni.

Ha mindennémű vigyázat ellenére is a' Természet némelly titkait kinem akarja vallani, 's ezért esméretinkben némelly hézagok maradnak, tapasztalás-tételekkel szükség azt vallatni. — Ezekben a' Visgálódó mindazokhoz tartsa magát, mellyekhez a' megvigyázásban. Különösen pedig a) azon eszközléseket, mellyeknél fogva a' kérdenivalókról végezhetni, jól kigondollya, elkészítse; az álló és folyó szereket, belevalókat, elöre szor-

gal-

galmatosan megpróbállya; mennyi- és minéműségöket meghatározza. b) Mivel a' próbatételekben a' jó kimenetel gyakran csekélységektől is függ, hogy ſzerencsésen dolgozzék, a' gyakorlás által bizonyos jártosságot ſzerezzen magának. c) A' tapaſztalás-tételt minden környülállásival a' befolyásokra, belevalókra, és azon munkákra nézve, mellyekkel eſzközöltetett, 's kivált azokra nézve, mellyekből a' kimenetel következett, jól megvigyázza; magának a' megvigyázásnak pontosságát is vesse-fel, 's belőlök meghatározott kitételekben vonnyon folyadékokat. d) Ez pedig úgy esik-meg, ha azt tulajdonítani a' terméſzetnek, a' mi több ízbéli tapaſztalás-tételekben, és külömbféle környülállásokban a' kimenetel lett; mindazokat pedig, a' miktől függött a' kimenetel, feltételeknek öſzvefoglallya. A' kimenetel pedig mind azoktól függ, mellyeknek a' tárgyhoz tétetése, vagy tőle elvétetése a' kimenetelben tetemes változást ſzerez.

A' megvigyázatok által a' tudva-lévő igasságok is megigazíttatnak réſzſzerént, réſzſzerént megerősíttetnek, de legkivált új esméretek ſzereztetnek. Ezen utolsó esetben, ha ollymire tenni ſzert, a' mi már megvolt (p. o. valamelly Planéta, Sziget; vagy ásvány' esméretére), azt tulajdonképp' fellelni. Ha pedig ollymire tenni ſzert, a' mi eddig megnem volt, legalább ezen állapatban nem (p. o. valamelly ſzerſzám, makhina, vagy módſzer) ezt tulajdonképp' feltalálni. Fellelhetni tehát valamit esetből is, azaz: ſzándéktalan megvigyázás nélkül is (p. o. ha valamelly hajós esméretlen ſzigetbe vetemedik); de felnem találhatni; noha erre is okot adhat az eset (Így az eset adott okot a' Galvanismus' feltaláltatására). Ellenben csupa gondolkodással is feltalálhatni valamit (p. o. valamelly tudákos állatmányt): de felnem lelhetni; hanem a' gondolkodás okot adhat reá. Ez adott okot Kolumb Kristófnak Amerika felkeresetére. A' fellelőnek, vagy feltalálónak legyenek-e nagyobb érdemei: általlyában megnem

hatá-

határozhatni; az a' szándéktól, és az emberi nemzetre belölök háromló hasznokból válik-el.

§. 219.

Az idegen tapasztalás csak a' tanúság által eshetik tudtunkra; a' mi alatt általlyában érteni valakinek tudósítását ollymiről, a' mit akár maga, akár más által tapasztalt; légyen bár az szóbéli vagy írásbéli; légyen az írott vallástétel (Documentum), vagy miveltt emlékeztetmény (monumentum). A' mit valamelly Tanúra nézve igaznak tartunk, azt elhiszszük. A' jeleneteket illető hit vagy elhitetődés (fides historica v. credulitas) tehát a' Tanúnak bizonyságtételén épül közvetetlenül, közvetve pedig a' jelenet' megtudásán, melly az ellen-esetnek lehetetlenségét kinem rekesztvén, csak hihetőséget szerez. Nehogy a' Tanúktól megcsalattassunk, hanem a' hihetőségnek azon grádicsára emelkedgyünk, melly a' bizonyosságnak meggyőződésünkre igen keveset enged, a' Tanúnak hitelességéről szükség előre meggyőződnünk. Már ennek a' jegyei belsők vagy külsők józan értelmünknek tudósításából; azért a' hitelesség is belsőképp' vagy külsőképp' az. Telyes, ha mint belsőképp' mint külsőképp' ollyan.

I. A' Tanúság hiteles (testimonium fidedignum) belsőképp': 1.) ha általlyában azon tett dologban, mellyet illet, semmi sincs, melly az okos meggzőződésnek ellentállana. Azért annak, a' miről a' Tanú vallást tészen, mint a' gondoltatás', mint a' Terméset' törvénnyei szerént (logice formáliter, et physice materialiter) lehetségesnek szükség lenni. Ez első szükséges feltétel a' hitelességre: másképp' a' meggyőződésnek, hitnek, helye nincsen. Azért, ha valaki azt vallaná, hogy ő valamelly országban kerek □-t, vagy száz lábú em-

embert látott, ezeket senki józannal se hitethetnéel. Mert az első a' gondoltatás' törvénnyei, a' másik a' terméſzeté ſzerént lehetetlen. De itt öriz-kedni kell, ne hogy azontúl valami a' terméſzet' törvénnyei ſzerént lehetetlennek tartassék, a' mit megnem fogni, vagy megnem foghatni: mert a' mí rövid, és lépve tökélletesebbűlő értő-erőnk mind azt mostani állapattyában, közönségesen, bénem láttya, se bénem láthattya a' mi a' terméſzet' ereitől kitelhetik. Sok már terméſzetesen lehetségesnek találtatott, a' mi egykor lehetetlennek látſzott lenni a' terméſzet' ereji, rendgye, és öſzvefüggése ſzerént. Ha tehát azon tett dolog, mellynek bizonysága a' Tanú, az éſzſzel élést egéſzen elnem tiltya, nem kell azt ezen egy okra nézve mingyárt nem-igassággal billegezni; kivált ha a' bizonyítás igazmondó ſzájból jő; sőt ha éppen megfoghatatlan volna is magában, ekkor se vethetni annak bizonyságát általlyában-meg, hanem ſzükség meggondolni, ha valamelly rendkivűlvaló béfolyás, melly a' terméſzet' ereinek, és rendgyének folyását felfüggeſztheti, nem történt-e? A' mi lehetséges bizonnyal igen fontos erkölcsi czélokra nézve néha néha, a' mint a' világ-esmértetésben (Cosmologia) megmutattatik: tahát illykor a' Tanúnak a' történet' okárólvaló véleménnyét a' tett dologtól megkell ſzorgosan válaſztani, és annál ſzorosabb próbára ſzükség vonni a' hitelességét egyéb jegyeire nézve. Így réſznyire megigazúlt már sok tanúbizonyság, mellynek egéſzen hitele nem volt. — A' Tanúság hiteles belsőképp' 2.) ha a' tett dolog, mellyről valamit vallani, képestleg (relative) is lehetséges; azaz: ha a' tudósításban előfordúló környülállások, az idő, hely, ſzemély' tulajdonsági magok közt minnyájan megegygyezők. Mert ha valami általlyában lehetős is, de az előbeſzélésbe olly környülállások ſzövetkeznek, mellyek egymással öſzve nem férnek, a' meggyő-

győződés ismét akadályt szenved: azért a' Tanú' bizonysága is gyanússá lészen: p. o. ha ki valakit előbb igen zsugorinak festvén-le, utóbb vallya róla, hogy ő vagyoninak nagyobb részét mások' javára feláldozta. Ez nem igen fér egymással öszve: azért gyanús ez a' vallás; gyanús mondom: mert meglehet még is, hogy az bizonyos tudva nem lévő okra nézve magát csak ugyan reá adta légyen ezen áldozat-tételre. Illykor mivel a' Tanú' hitelessége belsőképp' gáncsos, annál szorosabb próbára kell vonni azt külsőképp'. Ha pedig az előbeszélésben olly környülállások fordúlnak-elő, mellyek egymással nem csak nehezen férnek öszve, hanem nyilván ellenkeznek is; vagy nem gondoltathatók, vagy a' természet' törvénnyitől megszenvedhetetlenek lévén, az által a' Tanú' hitelessége egészen megszűn; egyéb ha reámehetni, hogy valamelly ellenkező környülállás csak úgy toldatott a' tett dologhoz: illykor a' tett dolog maga hihető marad. Vallyon valamelly ellenkező környülállás nem úgy toldatott-e hozzá? Ennek úgy járhatni végére, ha több tanúságok egymással öszvevettetnek; és a' külső hitelesség is számbavétetik. De ha valamelly tett dolog csak a' mostani szokásokra és véleményekre nézve nem egygyez-meg, mivel ezek változandók, az hihetetlenné nem válik, ha hiteles Tanúktólvaló.

II. Azt is megkell visgálni, ha e' felett a' Tanú maga is hitelt érdemel-e, vagy se? Mert valaki ollyat is vallhat, a' mi magában és a' környülállásokhoz képest hihető ugyan, de az ő szájából még se igaz; azaz: a' Tanúság' külső hitelességét is kikell tudni. Erre nézve pedig ismét előre a' Tanú' alkalmatos voltára szükség tekénteni; azaz: vallyon megtudhatta-e az igazat? Ez pedig az ő tett-dologhoz képestvaló állapattyától függ. Ha nyilvánvaló jeles jelenetekről, mellyek

az

az ő hazájában, 's idejében, kivált ha szemei előtt mentek végbe, teszen vallást, tanúsága semmi kétséget sem szenved; sőt, ha nem nyilvánvaló, azonban könnyen megtudható jelenetekről teszen is bizonyságot, hogy vagy ő vagy mások, kiktől vette, látták, hallották 's t. e' f. ekkor is hitelt érdemel regula szerént (ha helyes kifogásnak ellene másfelől helye nincsen): mivel egy Jámborról se tehetni azt okosan-fel, hogy olly valamit szemtelenül merészlett légyen megjelentnek állítani, a' minek hamisságát azon időbéli más Jámborok könnyen felfedezhették volna. A' közvetetlen Tanúban még azt is számba szükség venni: ha a' jelenetekre nézve jó külső és belső érzékekkel bír-e? 'S azon esetre szükségesek lévén a' mesterséges eszközök: ha élt-e velök? 's jókkal-e? Ha észrevevése alkalmatos volt-e? elégséges reáfigyelmezéssel egygyesítette-e észrevevőségét? ha könnyen nem hitt-e? Mert ezek mind ellene vannak az igazi tapasztalásnak. A' közvetvevaló Tanúban pedig arra szükség vigyázni, ha igazi, hiteles Tanúktól vette-e? ha jól és helyesen élt-e vele? Látnivaló, hogy mindezekről bajjal győződhetni-meg. — A' külsőképp' hitelesség' kitudódása végett másodszor a' Tanúnak igazmondóságára, a' vallásban hív-létére is szükség tekénteni; azaz: vallyon megnem akart-e csalni? megnem csalhatott-e? Ez megént a' Tanúnak erkölcsi karakterétől, és azon gondolkodás, érzés' módgyától, mellytől vezéreltetett, szokott függeni. Ha a' Tanú együgyű erkölcsű, egyenes szívű, indúlatosság nélkülvaló, csak az egy igasságra vágyó; olly időben, helyben, alkalmatosságban tette a' vallását, midőn nyilván ellenmondást és megczáfolást szenvedett volna: úgy tanúsága erre nézve is ellenmondhatatlan; sőt ha semmi mellékes czél, semmi indító ok, haszon-becsület, kedv, vagy dicsőség-kereset se tévelyíthette-el a' Tanút, úgy se szenvedhet

két-

kétséget: mivel minden oknélkül felnem tehetni, hogy egy Jambor az igasságra hajlandóságától elpártollyon, és hamiskodása miatt magát a' kisebbség', vádoltatás' veſzedelmébe vesse. Látnivaló, hogy mindezekről felette nehéz megbizonyosodni: mert: hogy' járhatni végére, ha a' Tanúk jó erkölcsi karakterűek, egyenes-ſzívűek, igasság-ſzeretők, lélek-esméretesek-e? Ki lássa által mind azon indító okokat, mellyek az emberi akaratra befolyással lehetnek? Ki vegye ſzámba azon rugó erőket, mellyektől egy ember izgattatik? Ezek éppen legkevesebbé tudatnak; és ha tudva vannak is másoktól: ki áll jót érte, ha ezek amazt felettébb nem magaſztalták, vagy nem kisebbítették-e? Az ő tudósítások is ſzint azon nehézségekkel kötettetett öſzve. Ezekre nézve tehát annál gondosabban ſzámba kell venni azon helyheztetéseket, környülállásokat, mellyekben élt, forgott a' Tanú akkor, midőn a' vallást tette: mert ezek ſzokják leginkább a' bélátást megmódosítani, az akaratot elhátározni. Azért látni kell: ha a' Tanú vallástételéért: haſznot, nyereséget nem reméllett, nem keresett, nem vett-e? Ha kéſz volt-e igazmondásáért ſzenvedni is; 's ſzenvedett is-e? Ha hazájához, Nemzetéhez, Elöljáróihoz, religyiójához, állapattyához, vagy más valamihez ſzerfelett nem ſzított, nem hízelkedett-e? A' mi kitetſzik, ha azok ellen is rendin, hímzés, ſzíneskedés nélkül kivallya az igazat, gáncsot, hijánosságot; ha az egygyik félt ſzerfelett nem magaſztallya. Ha valamiért nem volt-e vak-buzgó? Nem tette-e-fel magában a' dolgoknak bizonyos látópontból, czélból tekéntését? A' ſzerfelettvaló buzgókodás valami eránt, mint a' vágyódásnak legfőbb grádicsa, leginkább eltéveſzteti az emberrel a' helyes felvételt, következőképp' leginkább kötve tartya az akaratot is. Ha a' Tanú' bizonysága csendesen, egyaránt foly mint a' patak; ha hangja nem

heves,

heves, nem kicsapó, nem festő-képes; nem zajoskodó (declamatorisch): a' buzgókodással nem vádoltathatik. A' kinek beszéd', vagy írásmódgya szerfelett hímes, mesterkélt, érzékeny 's t. e' f. — az illy Tanúnak igazmondósága legbizonytalanabb: azért mások' és pedig többek' tanúságának öszvevettetésével szükség arról végezni.

A' mi a' Tanúknak egymással öszvevettetését illeti: 1.) Ha olly tett dolgot vall valamelly Tanú, mellyet más több hozzá hasonló tudós, jámbor, egykori Tanúk nyilván tagadnak, az okosság magával hozza, hogy azt fogadgyuk-el, a' miért többek állanak jól; mert egynek a' tanúsága előbb gáncsos lehet mint sem a' megegygyező többeké. 2.) Ha valamelly mindenektől megtudható dolgot egy Tanú bizonyíttya, kettő, három nem említi: hitelt érdemel az, ki bizonyíttya regula szerént: mert gyakran megesik, hogy némelly Tanúk az ollyasmit, a' mi közönséges, nem különös, felnem veszik. De ha ollymit vall is a' Tanú, a' mi kevesektől megtudható, vagy meszsze tartományokbau adta-elő magát, azért megnem vethető, hogy mások arról nem emlékeznek: mivel azon okra nézve ezek annak megtudtára, meglehet, hogy nem juthattak. 3.) A' ki valamit nem említ, az ezt azért nem tagadgya: tehát a' mit az azon időbéli Tanúk bizonyítnak, azért csupán, mert egygyik, vagy más több Tanú róla halgat, kétségbe nem hozhatni: meglehet, hogy ezen egy vagy több gondatlanságból, vagy kötelességének elmúlasztásából is nem említette légyen azt, a' mit mások bizonyítanak; annál inkább, ha illy henyeségről más tekéntetből is vádoltathatik. Tehát csak azon esetben gyanakodhatni valamelly Tanúnak bizonysági ellen a' mások' halgatására nézve, ha ezek semmi gondatlanságról, vagy elmúlasztásról se vádoltathatnak, amaz meg' könnyen hívő 's t. e' f. 4) A' mit a' nem azon időbéli, nem szemmel látó Tanúk emlegetnek, ha bár nagy megegygyezéssel is; de az azon időbéliek és szemmel látók nem említenek, alkalmatosságok lévén is reá, azt méltán költeménynek tarthatni: mert felnem tehetni, hogy minnyájan gondatlanok, vagy henyék lettek volna. 5.) Ha az azon-időbéli, szemmel-

mel-látó Tanúk is külömböznek azon egy jelenet' elöterjeſztésében: azoknak bizonyságát kell elfogadni, a' kikben legkevesebb réſzre hajlás, indúlatosság, vágyódás, és legderékabb karakter tetſzik ki: mert az illyekről leginkább feltehetni, hogy a' Tanú' hivatallyának megfeleltek. 6.) Ha azon idöbéli halló Tanúk az utóbbéli halló Tanúktól külömböznek a' ſzemélyes tulajdonságikon kivül az ö bizonyítások' tárgyára is ſzükség tekénteni. Egygyik tudhatóbbat halhatott a' másiknál: azért nagyobb hitelt is érdemel: p. o. az egyenlö igazmondóságot feltévén is bár a' Bölcs Leo napkeleti Csáſzárban, és az elsö Történetjegyzönkben Béla Király' Notáriusában; mivel jobban tudhaták Eldödieinknek külömbféle tartományok által ide költözködéseiket azok, kik Leo Csáſzárnak azt megvitték, mint sem azok, kiktöl az P. Notáriusnak tudtára esett: nékem annak hitelessége nagyobbnak látſzik ezéénél. Ellenben mivel eleinknek eredetét, kiköltözésök' okát 's t. e' f. jobban tudhaták azok, kiktöl azt P. Notárius vette mint akár Leo Cs. akár Jornandes 's a't. az ö tanúsága hitelesebb is ezekéénél. 7.) Egyáltalánfogva az alkalmatosabb, igazabbmondó Tanúk többet érnek a' nem olly alkalmatos, és igazmondóknál: mert hitelesebbek. A' ſzemmel-látó Tanú' bizonysága nyomosabb a' hallóénál: mert azé, ki azt látta közvetetlen; azé pedig, ki csak másoktól hallotta közvetvevaló; azonban a' hallóé néha még is hitelesebb a' látóénál: ha ö fedhetetlen, és' ollyaktól is hallotta, kik a' hozzá értésök mellett alkalmatos és igazmondók is voltak, millyen nem az, ki azon jelenetet ſzemeivel látta. Az azon idöbéli Tanúk is nagyobb hitelt érdemlenek az utóbbélieknél, kivált ha jóval is késöbbiek; söt egy azon idöbéli is hitelesebb a' több jóval utóbbélieknél, ha másképp' a' tulajdonságaik egyenlök: mert a' közvetetlen tanúság nyomosabb a' közvetvevalónál. 8.) A' melly Tanú a' költeményeknek is hinni kitudódik, azért elnem veſzti a' hitelét ollykor is, mikor valamit önnön ſzemeivel látottat vall, és más Tanúk is megegyeznek vele. De a' ki rajtkapatott a' hamiskodáson, és ſzántſzándékos csaláson, egéſzen hiteveſztett. A' ki pedig hizelkedésböl, réſzrehajlásból házájához, vagy véleménnyéhez ſzeg hitet, csak az illy tárgyú tanúságában érdemel kifogást. A' ki valakinek egy-

ben hisz, a' másikban nem hisz, azért ellenvetést nem érdemel: mert igen ritka madár az, a' kinek számos tudósításiban mindég igaza volna, kivált ha igen külömbözők azok. Csak mentt légyen a' szántszándékos megcsalástól. 9) Az igen sokkal későbbi Tanúnak vallása csak annyit nyom, a' mennyit nyomnak azon kútfők, mellyekből azt merítette. Ha az országos emlékeztető levelek' tárházába juthatott, az eredeti legközelebbik Tanúkkal értekezhetett, nagy hitelt érdemel. Ha költött, vagy meghamisíttatott maradványból vette azt, hitet nem érdemel vagy gyanús. Illyen ollykor is, ha közös hagyományból vette: t. i. ha valamelly tudósítás semmi határozott tanúságon nem épül, csupa monda; első elterjedésével hírleléssé, a' továbbival pedig hírré válik; 's ha a' jegyző-könyvekbe fogadtatik, hagyománnyá lészen. A' hagyomány tehát azzal általánfogva nem nyer, ha felírattatik: azért nem is hitelesebb a' csupa hírnél 's a' t. — Azonban az illy hagyományokat (ha csupa jeles történeteknek tanúsági nem pedig észbéli igasságoknak megmutattatási) egészen megnem vethetni: mert legalább valóságos jeleneteknek nyomai találtatnak bennök. Az eredetbéli történetek leginkább illy hagyományokon épülnek: azért nem is elég bizonyosok. Néha a' határozott tanúságokba csak úgy elegyíttetek-bé a' hagyományok: illykor ezeket szorgalmatosan amazoktól szükség megválasztani, kivált ha hitelességöknek rövidségére szolgálnának. 10.) Ha számtalan tanúk azon egy kútfőből merítették tudósításokat, azon egytől vették eredetiképp' azt, a' mit vallanak, egy hajszállal se érdemelnek nagyobb hitelt mint sem azon egy első maga. Ezokáért kétleni a' Trójai veszedelem' igaz létét, ha bár sok számtalanok emlegetik is azt: mert minnyájan az egy Homérusból, vagy inkább Syargustól, ki legelőször énekele (Aelianus' bizonysága szerént Hist. Var. Lib. XIV. Cap. 2.) róla, kölcsönözték azt. Ez pedig alig ha szintúgy nem költötte azt is, mint a' Békák 's a' t. hadát!

§. 220.

Azon útak és módok közzé, mellyek által esmérésinket, kivált a' nem jelenetbélieket, vagy

nem

nem csupán illyeket, telyesíttyük, láthatárunkat bétölthettyük, tartozik a' tanúlás, vagy elmélkedés is tágos értelemben (Unterricht. Nachdenken). Tanúlunk általlyában, ha bizonyos esméretek' fundamentomát, következetit, öſzveſüggésit, czélunkra fordíttatását, bizonyító, vagy indító okait, vítatásit 's több e' féléléket bélátni, és magunkévá tenni törekedünk. Kétféleképp' tanúlhatni: mással, vagy magán. Mással tanúlni, valakinek vagy ſzóbéli oktatására függeſztvén figyelmünket, vagy írásából tudósítván magunkat: azért a' mással tanúlás, vagy valaki' oktatásának halgattatásával, vagy munkája' olvasgatásával megy végbe. A' más oktatásából-tanúlás sokſzor ſzükséges, mindenkor haſznos. Az írásbéli tudósíttatásnál annyival haſznosabb, hogy a' hallott általlyában nagyobb bényomatot teſz reánk mint sem a' csupán olvasott; hogy a' Tanító ollykor jobban is a' Tanúlókkoz ſzabhattya magát, és ezek ha valamit nem értenek, meg is világosíttathattyák magoknak. Az olvasás is igen alkalmatos eſzköz láthatárunk' kiterjeſztésére; e' nélkül senki se mehet mai nap' nagyra, még a' tapaſztalgató se. Réſzſzerént a' Terméſzet', 's történetek' esméretére nézve: mivel csak ugyan senki se láthat maga mindent; se mindenütt, se mindenkor nem élhet; réſzſzerént a' már feltalált igasságokra és tudományokra nézve: senki se találhat-fel magától, senki megnem tudhat magától annyit, a' mennyi már felvan találva, és tudva vagyon; se azokat ſzaporábban magáévá nem teheti mint sem az olvasás által. Réſznyire pedig azért is, hogy az egy oldalasnyi esméreteket telyesítsük; tudván mások hogy' gondolkodnak, minémű látó-helyből tekéntik a' dolgot, így sok eltévedések, hibák kiírtatnak, sok kétségek, bizonytalanságok eligazíttatnak 's t. e' f. — Magán tanúlni, vagy elmélkedni tulajdonképp', ha a' gondolkodó erőt béfogni, hogy azon esméreteknél

fogva, mellyekre egyszer szer tétetett, önként új esméretek szereztessenek; a' tudomány' tartománnya megbővíttessék, megerősíttessék 's t. e' f. Ez által szerez az ember magának bizonyos sajátságot; ez által puszttíttya-ki eléitéletit, csalatkozasit felfedezi 's a' t.

§. 221.

A' szóbéli oktatásból tanúlás kétféle: tulajdonképp'való, melly a' közönséges, vagy magános tudósíttatás (leczke-vétel) által megy végbe; 's nem tulajdonképp'való: melly a' más' beszédgyének meghalgatása által esik-meg. — Hogy valaki a' tulajdonképp'való oktatásból tanúllyon: 1.) szükség, hogy annak foglalattyát a' kézi-könyvből előre bélássa; hogy azzal megesmérkedgyék, 's azon pontokat feljegyezze, mellyek tőle leginkább figyelmet kívánnak. 2.) Ha nincs illy kézi könyv, a' leczke alatt csak azokat jegyezze-meg magának, mellyek csupa emlékezetbéli dolgok: millyenek az esméretek' felosztatása; a' mesterszók, nevek, idő-számok, a' kitételek fundamentomaikkal egygyütt, 's azon fontos írások, mellyeket az Oktató kútfők gyanánt megnevez: de mindezeket igen rövideden, hogy a' halgatástól megne gátoltassék. Az Oktató utánn szóról szóravaló írás mint az egésségre nézve veszedelmes, a' kiformáltatásra pedig káros, bár örökre eltöröltetnék. 3.) Vége szakadván á' leczkének, vegye újon elő a' hallottakat; vonnya próbára; gondolkodgyék rólok: ha mindeneket el-'s bélátott; a' hallottaknak mevilágosításit, megmutatásit, egymásból következésit; úgy írja-le magának: a) hogy lássa, ha érti-e? b) hogy a' leírás által jobban emlékezetébe nyomja; c) hogy azon esetre, ha megfelet-

kez-

kezznék, ismét tudósíthassa magát a' hallottakról. 4.) Mindég jó, ha valaki van, a' kinek a' halgató, a' mit hallott, megtudott, általlátott, előadhattya: mert egy az, hogy ez által ismét tanúlya azt, a' mit megtanúlt; más az, hogy az előadásban tökélletesíti magát, kivált ha az, kinek előadgya, el is igazíthattya ötet. 5.) Ha valamelly oktatás-réfznek vége fzakad; arra egéfzen újra vifzfza kell tekénteni, hogy kitessék mi miért, és hogyan függ öfzve egymással? Ez által a' Tanúló az egéfz értelmek' formáltatásában gyakorollya magát, mellyek igen fontosok. 6.) Soha se feletkezzék-el a' halgató arról, hogy az oktató leczkék csak arravalók, hogy a' Tudományok' kezdetivel, formájával, litteratúrájával ö esméretessé tétessék, 's mintegy beléjek avattassék: a' halgatónak fzükség azokat többnyire magának tulajdonítani, tovább, és tökélletességre vinni, hogy sikere legyen.

§. 222.

A' nem-tulajdonképp'való oktatásnak hafzna is kimondhatatlan nagy; réfznyire: mert az illy más' gondolkodásának meghalgatásával kiki a' maga' esméretit nevelheti, eligazíthattya, tifztíthattya; réfznyire pedig: mivel ez által új gondolatok termefztetnek: azon illetőség, melly a' mással értekezés által felserkentetik, 's azon külömbféle gondolkodás-módoknak egymáshoz dörgölődzése, melly illyenkor történik, a' gondolkodó-erőt nagyobb munkásságba hozza, és az egymáshoz koczolódott fejek mintegy fzikrát hánynak. Hogy hafznra vállyék: a) abban az igasságra fzükség törekedni, nem csupa bélátásokkal kérkedni akarni b) nem kell indúlatoskodni; mindent elkell kövétni, hogy más se háborodgyék-fel; azért más'

beſzédgyébe nem kell bele vágni; mást következésekkel nem kell vádolni; se pocskolni, se sértegetni, se igen fennſzóval csatázni nem kell. c) Mindenekelőtt ſzükség mást jól megérteni, és kikell beſzélleni hagyni. d) A' beſzélgetők közül egygyik se tartsa magát csalhatatlannak; ha az igasság kitűnő, ne keressen csupa menedék-várokat; hanem legyen kéſz néki helyt adni; másokon ne törekedgyék lármával vagy elméskedéssel kifogni; hanem ſzolgáltassa-ki nékik is az igasságot, és a' tekéntetbe-tartást. Másképp' az egéſz beſzélgetés csupa cserebere, faggatódzás, patvarkodás.

§. 223.

Itt nem csupa időtöltő, vagy mint Kánt nevezi idő-ölő olvasásról lévén a' ſzó, hanem az ollyanról, mellyből tanúllyunk; e' végre pedig csak olly könyvekkel, vagy írományokkal élhetni, a' mellyek mint egéſzen, mint réſzenként igaziak, nem-meghamisíttattak: mert másképp' az olvasásnál fogva legdurvább tévelyedésre vetemedhetni: p. o. az olly históriai dolgok iránt, mellyek csak úgy költettek, vagy elváltoztattak, és még is valamelly régi időbéli Szerző' sajáttyának tartatnak. Ezen csalatkozás' elkerülésére, arrólvaló megbizonyodásra ſzert tenni ſzükség mindenek előtt az Olvasónak: ha azon írás egéſzen nem költemény-e? Azé-e, a' kinek nevét viseli? abból az időből, helységből való-e, mellyből tartatik lenni? Legalább némelly réſzeire, valaminek belőle kihagyatásával, vagy beléje felvétetésével, meg nincs-e tetemesen másíttatva? És meglévén másíttatva, ha lehet, hogy' kellessék a' hamisítást helyrehozni, 's a' csalatkozást elkerülni? Tehát az Olvasónak, ki valóságos tanúlás végett veſz valamelly írást kezé-

kezébe, mindenekelőtt bizonyosnak kell lenni annak a) Igaziságáról (authentia) azaz: a' históriai tekéntetre méltóságáról (authoritas critico-historica); b) annak épségéről (integritas); azaz: a' grammatikai tekéntetre méltóságáról (authoritas critico-grammatica). Csak az által lehet pedig ezekről bizonyos, ha tudományosan megitéli előre. — Ha az olvastatandó munka ezen megitélést kiállya, az Olvasónak azon szükség lenni, hogy annak tartalmát azon értelemben vegye, a' melly értelemben vette a' Szerző; úgy értse őtet, a' mint a' Szerző akart értetni. Számtalan csalatkozások támadtak már onnét is, hogy a' régi Szerzők, kivált a' Sz. Írás' szerzői, másképp' értettek, mintsem az ő gondolkodássok és czéllyok magával hozta volna. Azon Olvasónak tehát, ki bizonyos akar lenni valamelly olvasandó munkának értelméről, rajta kell lenni, hogy a' szavakat úgy tudgya venni, a' mint azokat maga a' Szerző vette, és vétetni kívánta. Erre ismét csak az Írás-értés (Hermenevtica), és Írás-fejtegetés' (Exegetica) tudománnya által tehetni szert.

Igaz, hogy az oktatás' halgattatásában is hasznosok a' Hermenevtika és Kritika, de tulajdonképp' az írásból-tanúlásra szükségesek. 'S ámbár a' Kritikában is már szükséges a' Hermenevtika, de kivált akkor van ennek helye, ha egyszer az írásnak igazi, és ép léte megbizonyodott. A' Kritikának és Hermenevtikának tulajdonképp' a' régi Írásokra nézve van leginkább helye; de azért van a' mostaniakra nézve is.

§. 224.

A' mi a' Kritikának azon részét illeti, melly az Írásoknak igazi voltokról végez: erre nézve természet szerént szükség mindenekelőtt magának az Írásnak foglalattyára tekénteni: ha nincs-e olly

mi benne, mi a' Szerzőnek máshonnan tudvalévő környülállásival, tulajdonságival, és az időkorának ellenmondana? p. o. olly dolgok nem fordúlnak-e abban elő, mellyeket a' vélt Szerző azon időtájban, mellyben élt és írt, nem is tudhatott, nem haſználhatott; millyenek az ollyak, mellyek valamelly utóbbi esetre, későbbi munkának illetésére, és más írásmódgyára mutatnak, vagy a' más bizonyos munkájiból kitetſző gondolkodása, és írása módgyával ellenkeznek. Egyéb ha, kibizonyodnék az, hogy azon külömböző környülállások csak úgy csúſztattak az írás' ſzéléről bele's t. e'f. a' gondolkodását, és írásmódgyát pedig a' Szerző idővel megváltoztatta. Így a' munkának eredeti léte azért fennáll, kivált ha a' becsúſztattatott elütéseket az irásból könnyen kitudhatni. Ha pedig az ellenkezet egéſz rendſzerébe úgy béſzövettetett, hogy attól éppen elnem válaſztható (p. o. ellenkezőt tartott örökké; az, a' mivel valami ellenkezik, nála hitbejáró igasság volt) a' gyanú olly nyomos, hogy az egéſz munkának eredetiségét megczáfollya. — Az egéſzen tudatlan munkát valamelly Tudós Szerzőnek, az egéſzen mesést, költeményest egy józannak és igazmondónak nem tulajdoníthatni. Azért Servius Virgiliust, Donatus Terentiust nem magyarázhatta, Ágoston Sermones ad Fratres in eremo nem írhatta.— Valamelly írás' eredetiségének kinyomozására a' régieknek tanúságát is ſzükség ſzámbavenni. Ha az egy ollyantól, kinek nevét viseli, már a' régiek által eltulajdoníttatott: igen fontos ellenokokra nézve tartathatik azonénak: mert a' régiek jobban tudhatták ha annak sajáttya-e, vagy se, mint sem a' más későbbi időbéliek. Ha valamelly Írás a' régi Írás-előſzámlálatokban elő nem fordúl, ha az akkori vagy akkortájbéli Íróktól se említtetik: igen gyanúba-vétethető. Gyanúba-vétethető mondom: mert ez csak tagadós okozat, mellynek egyáltallyában-

való

való ereje nincsen. Meglehet, hogy valamelly Könyvtárban rejtezkedett. Így Phaedrus és Curtius deák Írók' munkáji eredetiknek esmértetnek, ha bár a' Régiek nem emlékeztek is rólok. — Vallyon igazán ellenkezzék-e valami a' Szerzőnek környülállásival, véleménnyével 's a' t.? Valamint azt is, mikor és minémű állapatban élt légyen a' vélt Szerző? Ki tartatott légyen a' munka' Szerzőjének? 's t. e' f. csak az akkorbéli, vagy későbbi tanúságokból tanúlhatni-ki: ezeknek hitelességére is tehát nem külömben vigyázni fzükség az okos és nem hirtelenkedő Kritikusnak.

A' mi az Írásoknak eredeti állapattyokban épen megmaradássokat illeti: nem külömben elöfzör magokra az Írásokra fzükség tekénteni. Ha ezek az ő eredeti kézíratmánnyokkal, vagy ezeknek többé fenn-nem létével, az első kinyomtatmánnyokkal, és a' legidősebb áltfordítmánnyokkal, a' fzoros próbára vonatás, 's hív öfzvehasonlítás utánn fzóról fzóra megegygyeznek (fzámba nem vévén az Írónak vagy Nyomtatónak hibázásit) jele, hogy megnincsenek hamisíttatva. — Mivel a' Régiek is közönségesen az eredeti írásokat hol fzámfzerént, minémű réfzekből állyon, hol czikkelyenként, mit tartsanak magokban, elöhozni fzokták: ha fzint annyi réfzekből állanak mint maiglag, fzint azokat tartyák magokban, a' miket a' Régiek emlegetnek, jele ismét, hogy a' munka épen maradott. Ha pedig azok mind nicsenek bennek, a' mik a' Régiektől emlegettetnek, vagy ollyanok vannak bennek, a' mellyeket azok nem említenek, holott említeniek kellett volna: az illy Írások nem épek; legalább tarthatni attól, hogy úgy csonkíttattak vagy töldattak-meg: mivel a' Régiek is hijánosan említhették. Ha olly czikkelyeket foglalnak magokban, mellyekről a' régiek nem tudnak semmit; vagy másképp' emlékeznek; és ellenben a' melly czikkelyeket a' Régiek emlegetnek, azok többé

nem

nem találtatnak bennök; legalább is igen gyanithatni, hogy megcsonkíttattak, vagy megtóldattak, 's így megvannak hamisíttatva; kivált ha a' Régiek, kikből okoskodni, nem csupán úgy a' mint eſzökbe jutott, hanem úgy, a' mint magában a' munkában találták, ſzokták a' felhozásokat tenni. Úgy is meghamisítatás' gyanújába esnek az Írások, ha abban olly nevek, olly ſzók fordúlnak-elő, mellyek a' Szerzőnek nem tulajdonítathatók. — Ezen esetekben ſzabad a' Kritikai hozzávetésekkel élni (conjecturae criticae); csak hogy csupán az eredeti Írás' viſzſzaállítására ſzolgállyanak: mert a' kitikai jobbításoknak nem ſzabad az írás' tartalmát (textusát) megmásolni, hanem eredeti formájára ſzükség viſzſza tenni igyekezniek. Azért a' kritikai hozzávetéseknek nem kell igen meréſzeknek lenni; magába az írásba a' legfontosabb okok nélkül nem ſzabad semmit béiktatni; hanem mindég valamelly jegyzet által ſzükség megkülömböztetniek.

Azon Kritika, melly az Írások' eredetiségét itéli-meg a' gondolkodás' törvénnyeiből, belsőnek; a' melly pedig épségöket, és megnem hamisítottvoltokat: külsőnek neveztetik. A' melly minden Klassikus Írásokat itél-meg mint eredetiségökre, mint épségökre, közönséges; a' melly pedig egygyiket, vagy másikat; az különös Kritika. Általlyában az írásoknak megitéltetése is az ő törvénnyeik ſzerént alkottatásbéli Kritikának mondatik. A' melly a' Grammatika ſzerént teſzi az itéltetést, Grammatika; a' melly a' Poézis' törvénnyei ſzerént, az Poétika Kritika.

§. 225.

Minthogy az Írás-magyarázatnak azt kell megmutatni, minémű gondolatokat kellessék az Író saját

saját kijelentésivel az ő szándéka szerént öszvekötni; 's mivel minden beszédnek értelme, ha bár kétesen van is kiejtve, csak egygyetlen egy lehet a' határozott: tehát az Írásmagyarázó nem más, hanem a' Szerző' gondolatinak hív előadója. Az Írásfejtegető, vagy magyarázó tehát se önnön ítéletét bénem árthattya abba, se azt önnön látása, szándéka szerént nem alkalmaszthattya. Minden írásmagyarázatnak fő törvénnye azért ez: az Írónak, kinek tolmácscsa, eredeti és egyedülvalo értelmét előterjeszteni. Eredetinek mondatik az az értelem, melly az Írónak lelkiesméretében jelen volt, midőn azt szülte, hogy megkülömböztessék a' belőle származottól, melly másoktól abban találtathatott, vagy belévitettethetett. Ez pedig egygyetlen egy lehet csupán: mert ha bár a' Szerző magát kétesen jelentette is, szántszándékkal, szántszándék nélkül; de csak egygyetlen egy meghatározott gondolatot kapcsolhatott öszve kijelentésével; egyéb ha semmi meghatározott gondolatot se mondott volna-ki, a' mi a' kijelentés' terméſzetével ellenkezik. Azért azt, a' mint valamelly Író értett, attól a' mit kijelelentett, szorgosan megkell az Írásfejtegetőnek külömböztetni: mivel e' kettő nem egygyez-meg mindég, sőt néha a' kijelentett az értetődöttel ellenkezik is (p. o. az Ironiákban); néha pedig az értenivaló egészen hibáz (mint az Orákulumok' mondásiban, mellyek szántszándékkal béhathatatlan homályba boríttattak, vagy olly határozatlanúl hagyattak, hogy úgy lehetett azokat venni, a' mint kiki akarta).— Az Írásfejtegetőt és magyarázót tehát szükség hogy vezérellye először a' szóllásformája (Idiotismus) mint a' köz, melly bizonyos nyelvnek tulajdona; mint a' különös, a' mellyképp' szokta az Író magát valamelly nyelven kifejezni. Minden nyelvnek és Írónak van t. i. tulajdon szókelete: az egygyes kijelentésekben, a' beszéd részeinek egymással öszveköttetésé-

sében, és az értetődésnek egygyikről a' másikra áltvivésében (in translationibus, tropis); a' ki ezeket más nyelven szóról szóra venné, szükségképp' elütne az Írónak gondolatitól. 2.) Azonban a' szóllásformája magán vétetvén, csak az egygyes szókban és kijelentésekben határozza-meg mit értett légyen az Író: azért azoknak egész öszvekapcsoltatássokat (contextus), az ö logikai és grammatikai egymástólfüggésöket is szükség számbavenni: végére járván minémű fundamentomból gondolt valamit következni, mit akart kihozni, mellyik látópontból tekéntette a' dolgot; mit bocsátott-elö; mit következtetett; hogy' kötötte öszve a' kijelentésit?? Igy határozhatni-meg mit értett légyen ez, vagy amaz helyen: mert másképp' megeshetnék, hogy a' szóllásformája többet is jelentene, vagy hogy az Író attól szántszándékkal elütött volna. 3.) E' végre szükséges azon helyeknek öszvevetése is, a' mellyeken az Iró azon dolgokról; vagy azon szavakkal másutt magát kifejezte (Paralellismus realis, et verbalis): mivel minden okos emberről szükség azt feltenni, hogy azon egy dologról egyféleképp' gondolkodott, és azon egy szóval ellenkezöket nem értett. A' melly helyen tehát nyilvábban kifejezte, a' hol valamelly szónak kifejezése bizonyosabb, onnét világosság terjed a' más helyekre is. Sőt e' végre szükséges a' más Irókat is, kik azon egy dologról írtak, öszvehasonlítani, kivált az azon egy időbélieket, 's a' kik azon egy dologról írtak; főképp' az ö Mesterökét és Tanítványaikét: mert ismét méltán feltehetni azt, hogy az Iró mindezekkel ellenkezőképp' nem gondolkodott, nem szóllott 's a' t. 4.) Ezeken kivül szükség még, hogy az Irásfejtegető előre tudósítsa magát az Iró' időkoráról, hazájáról, élete' történetiről, religyióbéli, és másféle gondolkodása módgyáról, mellyek nem jelentetvén mindég-ki, még is gyakran elmódosíttyák

tyák (néha szántszándék nélkül is) a' gondolatok' előterjesztését. Különösen az időkorának történetivel, tulajdonival, erkölcsivel, szokásival, véleménnyeivel 's t. e' f. mellyeket az Író maga előtt hordozhatott, szükség, hogy megesmérkedgyék; valamint azt is, minémű ok-adás szülte a' munkát? melly czélra törekedett általa? minémű volt azoknak állapattyok, környülállássok, egymással-való közök, a' kiknek legközelebbről van szánva a' munka? megkell tudnia legalább annyira, a' mennyire kitudhatni bizonyosan. Mert mindezek, mellyekre az Író tekénthetett, nagy befolyással vannak annak meghatározztatására minémüképp' értette légyen egyedül azokat, a' miket közöl. Hihető, hogy gyakran a' leghíresebb Philosophusaink és Magyarázóink is másképp' vennék, és vették volna a' Régiek' kijelentésit, ha mind ezen mellékes elhatározókat előre tudták, vagy tudhatták volna. Lásd Erasm. de Paraemiarum utilitate.

Valamint a' Kritika, úgy a' Hermenevtika, és Exegetika is közönséges, vagy különös. Minden Hermenevtika' törvénnyei közönségesek, csak a' tárgyaik külömbek. Többiek között az a' fejtegető érdemel elsőséget 1.) a' ki azon nyelvet jól érti, mellyen szóllott az Író: a' kik csak a' fordíttatásokból magyaráznak sokkal alábbvalók. 2.) a' ki azon tudományban, dologban jártos, mellyet magyaráz nagyobb érdemű, mint a' ki olly írást fejteget, melly nem az ő tudománnya, dolga. 3.) A' ki azon gondolkodás és érzés' módgyába tudgya magát képzeni, mellyel bírtak azon Irók, kiknek tolmácsesa. Azért olly képtelenül fejtegetik mai nap' a' régi szent 's erkölcsi Irókat, hogy az ő érzéseiket magokévá tenni nem tudgyák. — A' ki valamelly Írást más nyelvre fordít, az azt valóban magyarázza is, azért a' helyes fordításnak regulájit is ezekből megérthetni. Ezekről szépeket közlött a' Segítő is első darabjában.

§. 226.

§. 226.

Annak, ki bizonyos mód szerént akar olvasni, kettőre szükség tekénteni az olvasás előtt: 1.) Az Íróknak mesterségére, és 2.) önnön czéllyára. A' mi az elsőt illeti: tudni kell, hogy az Irók szándékkal, vagy akarattyok ellen e' következő módok által keresik az ő czéllyaikat. a) Némellyek kitételeiket tagadhatatlan igasságokkal kötik öszve; belőlők kikövetkeztetik, de kikövetkeztetésök helytelen. b) Vagy pedig alattomban sok fontos igazmondásaik közé csak bécsúsztattyák a' hijánost. c) Vagy pedig öszve diribelik darabollyák azt, a' mit egy más tanított, vagy bizonyított, 's így szerezznek a' magok véleménnyének alló helyet. Mind ezen esetekben az olvasó nagyon meglepetik; a' a' Szerzőnek élességén, elmésségén, tudománnyán álmélkodván kitételinek helybehagyására — minden próbára-vonás nélkül — ragadtatik: a' mi éppen az Irónak czéllya volt. d) Némellyek a' közérthetőséget erőltetik; határozatlan, homályosocska felkapott szavakkal, velős mondásoknál, hímes kijelentéseknél, 's hathatós hasonlatosságoknál fogva csuszamodnak által az ész' bíró széke előtt. Illyenek voltak Bayle, D'Alembert, és sok politikus Íróink. e) Vagy pedig azoknak hizelkednek, kik időkorunkban mintegy hangot adnak; véleménnyeiket az ő gondolkodásaikkal, kifejezéseikkel öszveszövik, így szereznek magoknak hitelességet. Illy hang-adók voltanak Kánt, Göthe, Wieland 's a' t. Illy majmoskodók voltak sok Philosophusaink és Belletristáink. f) Vagy pedig olly megbizottsággal terjesztik-elő véleménnyeiket, mintha kétséget se szenvednének; mintha világszerte már bizonyosnak esmértettek volna. Ezen lármájikkal elfelejtetik Olvasóikkal a' próbára-vonattatást. Illyenek a' felekezetbéli Irók. g) Néha meg' a' képzelő

zelő erő alá tüzelnek, 's annál fogva vetnek csalt az éſznek; fennyen, tele torokkal csatáznak, ſzívrehatólag beſzéllenek, az indúlatokat, vágyódásokat fellázzíttyák, 's eleven tündöklő ſzavakkal élnek az igazok helyett; így fognak-ki a' józan érzésen. Illyen volt Rouſzſzeau. h) A' mik, vagy a' kik ellenek vagynak, nevetségesekké teſzik ezeket, csúfot üznek belőlök, hogy hivatallyokat tekéntetöket lealacsonyítsák; a' kik velök nem tartanak, azokat tompafejűknek, babonáskodóknak, vakbuzgóknak 's t. e' f. kiáltyák, hogy azon ügyöt, mellyben forganak, béhomályosítsák. Illyen volt Voltaire. i) Némellyek pedig alakoskodnak: a' meghatárazásba előre béteſzik azt, a' mi meghatároznivaló, hogy belőle kihozhassák. Ez Wolfnak gáncsa. k) Sokſzor tettetik magokat, mintha valamit védelmeznének, 's ebben olly gyengén járnak-el, hogy ſzükségképp' az Olvasónak eleget nem teſznek. Így cselekedett Clericus, Fichte, 's a't. l) Néha ſzínlik magokat, mintha ők a' dologról semmit se végeznének, hanem azt az Olvasóra hagynák; azonban mindenféleképp' elkéſzítik azt, hogy az Olvasók elſzédíttetve vagynak: mert nékik csupán az hátrál, hogy a' végzést kivallyák. Illyenek a' gúnyoló Írók többnyire.

Önnön czéllyára nézve az Olvasó vegye előre ſzámba ſzándékát, mellyből olvas; láthatárát terjeſzſze maga elejbe: ha csupán esméretinek bővítésére olvas-e általlyában, vagy valamelly tudományra ſzertétel végett? és csak az illy könyveket olvassa, mellyek ezekre ſzolgálnak.

§. 227.

Az, ki csupán esméretinek bővítésére olvas általlyában: előre ugyan a) valamelly józan, tudós Jóakarójától igazíttassa-bé magát a' könyvek esme-

esmértetésébe; azutánn ſzerezzen magának olly fontos, tudós újságokat, mellyekből a' láthatárához tartozó könyvekről tudósíttathatik. b) Inkább kevesebb, jó 's válogatott könyveket olvasson, mint sem sok roſz, vagy középſzerüeket minden megválaſztás nélkül. c) Olly rendel olvasson, hogy egygyik a' másiknak értésére ötet elkéſzítse; tehát elöſzör ollyakat, mellyek a' másokra világosságot vetnek; tehát elöbb a' könnyebben érthetöket, azutánn a' nehezebbeket; elöbb a' rövid summákat, azutánn a' bövfoglalatúakat 's t. e' f.; nem pedig rendetlenül a' mint kezébe akadnak. d) Soha se olvasson ollyakat, mellyekre elöesméretekkel nem bír, 's mellyekhez még elkéſzülve nincs. e) Minden Írónak lévén tulajdon czéllya, vége, bizonyos tulajdonsága, 's sajátsága: mindenekelött tehát ezekről tudakozódgyék az Olvasó. Ezeket ugyan közönségesen az elöljáró beſzédekben lelnifel: de mivel ezek többnyire a' munka-elvégzésével bocsáttatnak-elö, ezeknek csupán nem hihetni, hanem a' mutató-táblát, a' ſzakaſzoknak és czikkelyeknek intézetét is ſzükség segítségül venni.

Olvasáshoz fogván, olvasson az Olvasó csendes lélekkel, elöitéletek nélkül; figyelmetesen; feletkezzék-meg azonban önnön értelmiről, ideajiról, 's kedves véleménnyiről; csak az Íróra halgasson; önnön ſzavainak értetödése ſzerént vegye ötet, 's a' logikai közönséges próbára vonattatás' törvénnyei ſzerént tegyen róla itéletet. b) Hányſzor csak lehet ſzakaſzſza félbe az olvasást; elmélkedgyék közbenközben róla, kivált a' fontosb pontoknál állapadgyék-meg. A' ki csak egyre olvas, 's mellette nem gondolkodik, az még a' gondolkodásból is kitanúlhat; az emlékezetét nyilván kiöli; 's csak olly gyüjteményt ſzaporít magának, mellynek haſznát nem tudgya venni. c) Ne olvasson egyſzerre sokat; hanem csak a' mennyit elbírhat, és áltgondolhat. d) Az elöadás' ékes-

sége

sége által elne szédíttesse magát, ne hogy próbára vonatás, és öszvehasonlítás nélkül helyt adgyon néki. Mennél inkább kapkod az Iró az ékes kifejezeteken, a' hímeken; annál inkább vigyázzon magára. A' vakbuzgókodótól és mocskolódótól éppen őrizkedgyék. e) Minden idejét az olvasásban ne töltse, hogy a' magátólvaló tanúlásra és elmélkedésre is ideje maradgyon. Az olvasás jó, de a' magától tanúlás és elmélkedés még jobb. f) Az Iró' gondolatinak folyamatit, elmélkedésének módgyát tanúllya-ki; tudgya-meg: mit teszfel; hogy' épít; minémű feneket vet; minémű készületeket szerez fontos kitételinek 's t. e' f.

Az olvasás utánn: 1.) Az elolvasott munkából tegyen magának az Olvasó láthatárához illendő jegyzéseket, csak e' végre is, hogy ha másodszor is olvassa, vallyon megmaradnak-e? b) Úgy olvasni, hogy mindég író-toll legyen a' kezedben a' kijegyzés végett, egy az, hogy alkalmatlan, drága idő-áldozatban telik; sok hátramaradást okoz az olvasásra méltókban, mellyeknek száma igen nagy; más az, hogy illykor igen a' gyűjteményre bocsátkozni; a' gondolkodás nem olly munkás; az emlékezet' kamarája annál üresebben marad, mellynél több rakatik a' jegyző gyűjteménybe: azért te csak az általolvasás utánn rajzold-le magadnak nagygyában az egész munkát minden részeivel, 's osztályival; velejét vond-ki rövideden; egy az, hogy ez által magát figyelemre kénteleníti az ember; más az, hogy újra olvasván majd előre tudgya a' fő dolog' hol-létét. c) Hasonlítsa öszve az olvastakat önnön és mások' gondolatival. d) Gyakortább gondolkodgyék, és másokkal is értekezzék rólok. Ezeknél fogvá jobban megemlékezik rólok. Soha elne felejtse, hogy az olvasás, mássalvaló tanúlás légyen.

§. 228.

A' ki pedig azért olvas, hogy valamelly tudományra ſzert tegyen; a) ez a'hoz tartozandó könyvek' esmértetése végett, az úgy nevezett Könyv-Bibliothekákra, Encziklopediákra, tudós Históriákra gonddal legyen. Vegyen tanácsot valamelly józan és azon tudományban jártos Barátyától is. Mivel így is megcsalatkozhatik, úgy lehetetlen ugyan mindég a' legfontosabb, 's legjobb könyvekre előſzör mingyárt ſzert tenni. De azért e' pontban se hagyatattunk egészen veſzélyben: minden könyvben bizonyos jel adattatik, mit kellessék előre is róla tartani; ezt egy józan itéletű és helyes ízlésű könnyen ſzemügyre veſzi az — áltnézésből. 2.) Lehetetlen valamelly meſzſzeterjedő tudományi munkát haſznonnal olvasni, míg azon tudományoknak, mellyekbe bévág, kezdetit, elementomit, nem érteni. A' lélekesmérő ereje ezen sok esmérnivalókkal mintegy elnyomattatik. Azért a' rövid encziklopediai előtudósíttatások ſzükségesek; azt előbb valamelly summából az ő egészében ſzükség tudni, a' mit réſzenként megakarni tanúlni. Szükség előre az emlékezetben bizonyos fiókformákat kéſzíteni, mellyekbe rendelni lehessen a' tudnivalókat. Ezt a' Tudósok úgy fejezikki: ſzükség előre magát orientálni: mert valamint az, a' ki előre tudgya, hol essék a' napkelet, akár hol is feltalállya magát: úgy kinek illy előesméreti vagynak a' Tudományok' tágos mezején, akár hová ragadtassék bár az Írótól, el nem tévelyedik. c) Aztánn olvassa az arról ſzólló Klassikus Írókat olly rendel a' mint egygyik a' másikának kezére dolgozott (az ő magyarázatikra, Glossaikra kevesebbé ügyelhet, de magokat mindennémű ſzorgalommal meggondollya). Azon legyen, hogy ne csak emlékezetébe vegye az esmérnivalókat, ált is

gon-

gondollya, rajtok is elmélkedgyék; 's mintegy megemésszsze, magáéva tegye. Ez lévén az olvasás' mivolta, és az Olvasó' törekedésének czéllya. A' ki valamelly munkát jól általolvasott, annak kellene azt elörajzolhatni és recenseálhatni is. Azért: ha valamelly fontos és derék írásnak foglalattyát egy ízbéli olvasással magáévá nem tette, annak olvasását nem kell általlani több ízben is: mert nem az a' fö dolog, hogy sokakat, azaz: sokfélét öszveolvassunk, hanem hogy sok jót több ízben. d) Olvassa az ellenkező félnek munkájit is. Mennél több a' szakadás valamelly tudományban (mint a' Philosophiában, mellyből erednek az egyéb tudománybéliek is), annál inkább ójja magát a' tudományra vágyó az olly részrehajlástól, melly csak önnön felekezetinek írásiban hiszi az igasság' feltaláltatását, 's azért csak ezeket méltóztatik olvasni. Ez által fogja-el éppen magától azon el-delt, melly legtáplálóbb volna; az ellenbe tett állítmányok' próbáravonattatását t. i. Igaz, hogy a' másik felekezet' munkájiban is felhozattatnak az ellenbe tett okok, de közönségesen olly elcsavarva, olly megcsonkítva, olly erötlenül, hogy éppen kevés fejtörésben telik megczáfoltatássok. Azért az ellenkező félnek munkájit magokat is szükség olvasni; hogy az egy oldalról, béhatározottan való tekéntésnek helye ne legyen, melly az egyfélhez szíttásnak jelensége, és következése. Erre nézve is helyes az, a' mi írva vagyon: Mindent próbállyatok-meg, és a' mi jó, azt tartsátok. e) Olvassa a' csudás gondolkodásúakat is: mert ezek új és tulajdon oldalról tekéntik a' dolgot. Ez által tehát mindég telyesíti a' tudományt. f) Az egygyes tárgyokra szolgálnak a' betü szerént-való Szótárok is: ezeket is kell tehát használni. A' jeles materiákra nézve pedig gonddal kell lenni a' tudós Társaságok' értekezetire is; a' magazinumokra, és repertóriumokra 's t. e' f. g) Egyará-

nyosan lépjen-elő a' tudományokkal; e' végre tartson magának jó holnapi és újság-írásokat: de rabjok ne legyen ám; azért hogy valamelly könyv jól vagy roſzſzúl recenseáltatott, mingyárt ne végezzen rólok; hanem éllyen maga' jussával, hogy tulajdon ſzemeivel is láthassa, és maga is ítélhessen róla. h) A' fontos kitételeket olvassa rajtok megállapodással (lectio stataria), hogy időt vegyen magának az elgondoltatássokra, az elmélkedésre; a' nem fontosokat pedig olvassa folyvást (lectio cursoria): mert igen sok az olvasásra méltóbb. i) A' kijegyzéseknek csak ollykor van helye, ha akár önnön maga-gyakoroltatásra, akár az egéſznek könnyebb áttláthatására valamelly nagy és derék munkát leábrázolni akarni. Ekkor a' kijegyzés valóságos kivonássá válik; ha igen az Olvasót illető dolgok fordúlnak egy olly könyvben elő, mellyet megnem kaphatni többé vagy csak nehezen, ſzükséges is. A' fontos helyeken a' könyvnek béhajtása durvaság ugyan, de haſznos. Ezeken kivűl minden tudományravaló kéſzűletnek vannak különös reguláji is az Olvasóra nézve.

P. o. A' históriai Tudományok végett Olvasó a) mindenekelőtt vegye tekéntetbe, minémű kútforrásokból merítette légyen tudósításit a' Tanú? Ha maga látta-e vagy mástól vette? Ha magános ſzemély volt-e, vagy tiſztbéli, és pedig ollyan, hogy az emlékeztető nyilvánvaló levelek, 's tudósíttatások' tárházába is béjuthatott, vagy se? Ha igazak, telyesek-e a' tanúsági? Ha a' velök élésben olly ſzorgalommal, tartózkodással, megitéléssel élt-e a' mint csak illett? b) Ha a' fontost, és nevezetest a' csekélységtől és hijábavalóságtól megtudta-e külömböztetni? Ha éles és mély bélátású volt-e? c) Mi a' tudósításában valóságos tett dolog? Mi csupa megvilágositás, felvétel? mi következet? mi merő hozzávetés? d) Az ő hitelességét is ſzükség próbára vonni: vallyon a' ſzép eléadás végett az igasság rövidséget nem ſzenved-e? Nem elméskedik, nem hímes beſzédű, nem keresve keresi-e a' ſzókat? Nem köti-e a' maga' itéletét

letét másokra? a' rendkivülvalókon, csudás dolgokon nem kapkod, nem ugrándozik-e? A' maga' religyiója, Nemzete, Hazája mellett nem buzgókodik-e?!

Az okoskodó tudományok végett Olvasó a) mindenekelőtt gondolkodgyék magában, mit írna ő e' tárgyról? Honnét merítené az írandókat? Hogy adná elő, 's hogy' osztaná fel? 's t. e' f. Ez által jobban béláttya azon nehézségeket, mellyeket az Iró meghaladott; helyesebben itél a' munkáról, mellybe az telett az Irónak; jobban is figyelmez okaira; az irás formájára, mesterségére 's t. e' f. Ez által pedig valóságos logikai nyereséggel teszile kezeiből az olvasott könyvet. b) Ugy tekéntse a' munkát mint a' külömbözö emberi gondolkodásnak egygyikét; mellybe a' Század, mellyben élt, a' nevelés, a' polgári alkotmány, sors 's t. e' f. mellynek részese lön az Iró, kinyomta magát. Ezeknek is megadgya tehát, a' mik az övék. c) Többnyire okfejeit, felosztásit, megvilágositásit, meghatározásit, megbizonyitásit jól felvesse; és szorosan megszámoltassa az Irót, ha principiumival helyesen él-e? czéllyától elnem ütött e? Bizonyitásit az ész' kihozásinak szokottabb formájira vonnya, ha kiállyák e a' próbát? d) Gondolkodásival mindeg öszvevesse a' magáét: a' szükséges megvilágositás, eligazodás és győződés végett. e) Soha valamelly kitételt bizonyosnak ne tartson, míg az ellenfélt is jól kinem halgatta.

§. 229.

Magunk tanúlunk, vagy elmélkedünk tulajdonképp', midön vagy a' keresett esméreteket feltalállyuk, vagy a' már adatva-lévőket megbővittyük, vagy a' hézagosokat kipótollyuk.

I. A' keresett esméretek' feltaláltatására tudni kell: 1) mi kivántassék előre az illy megtalálásra? 2.) Minémű hozzákészületek szükségesek a' megtaláláshoz? 3.) Hogy kellessék a' kérdést magát megfejteni? — A' mi 1.) az esméreteket illeti a)

pontig kell tudni azt, a' mi tulajdonképp' keresztetik: b) a' kérdés' indító okát; 's minémű szándékból kérdeztessék valami? mert ez az a' látó hely, mellyből felvenni szükség a' kérdést. c) Vigyázzni kell a' kérdés' bökkenőjére, vagy is azon pontokra, mellyektől függ a' kitalálás; azon nehésségekre, mellyek akadályoskodnak a' keresettnek kitudásában. Ez az a' szemügy, mellyre kelletik leginkább vigyázni minden nyomozódásban. 2) Elmélkedésünk' tárgyával is előre megkell esmérkedve lennünk; legalább szükség tudnunk, mi tartozzék annak kerületéhez; mi légyen már mondva, tudva, 's végezve róla? 3.) Számot kell vetni magunkkal, ha elégségesek vagyunk-e reá? Következőképp' minémű esméretek szükségesek arra? Minémű jártasság tétetik-fel hozzáképest? Micsoda idő telik belé? 'S mind ezen külső és belső kívántatásokkal bírunk-e? Másképp' hijába dolgozunk benne; semmi reménységünk se lehetvén. 4.) Húzomos, fáradhatatlan figyelemmel kell bírnunk, hogy a' kérdés' tárgyát soha szemeink' elől el ne veszessük; hanem mind addig rajta legyünk, míg csak czélunkat el nem érjük.

A' kívántt felelet' feltaláltatására e' hozzákészületek kívántatnak: a) szükség, hogy az elmélkedő a' kérdést olly rövideden, és meghatározottan terjeszsze maga elejbe, a' mint csak lehet: hogy annál könnyebben megfoghassa. b) Külömbféleképp' forgassa; külömbözőleg fejezze-ki a' kérdést: mivel gyakran egygyikképp' jobban észbe jut a' reávaló felelet, mint sem a' másikképp'. c) Öszvekell szednie mind azt, a' mi arról már tudódott; 's bennök magát jártasnak tennie. d) Külömbféle helyen, 's időben gondolkodgyék; külömbfélékkel értekezzék róla, 's így a' fejében szintúgy ide 's tova hánnya és vesse; hogy ennél fogva a' hozzá tartozandó esméreteket fel-

ser-

serkentse. e) Kivált lelkének kedvező állapattyával éllyen: midőn feje felderült, értelme tiszta, a' képzelődése eleven, a' gondolkodásra kész: akkor gondolkodgyék róla. f) A' reá nézve szerzett esméretit vesse-fel, mi van már-meg, mi hibázik még, 's t. e' f.

Az, a' mi a' feltalálásra kívántatik, a' mi a' kérdés' megfejtetésére szükséges, külömbféle lehet: 1.) vagy adattatik a' tétetmény, és a' mondatmányt szükség hozzá kitalálni: p. o. minémű tulajdonságokkal bír az emberi lélek? Vagy adattatik a' mondatmány, és ennek tétetménnyét szükség kitalálni: p. o. minémű Valóságok lehetnek halhatatlanok? Vagy pedig mint a' tétetmény, mint a' mondatmány adattatva van, és csak az ő egymáshozképestvaló állapattyok kérdeztetik: p. o. Micsoda intézet szerént lehetne Magyar-Országban egy tudós Társaságot legkönnyebben felállítani, 's leghelyesebben elrendelni? Az illy kérdések és feleletek' öszvekapcsoltatásából mindég egyenes itéletek származnak; azért a' megfejtetés is úgy határozott, ha egyenesen esik-ki. 2.) Néha meg' valamelly fundamentom' következetit keresni: p. o. A' Magyar tudós Társaságból minémű bövséges haszok háromlanának a' Nemzetünk' javára? Vagy valamelly következet' fundamentomát: p. o. mi az oka, hogy Magyar-Országban a' közhasznú, kivált tudománybéli, intézetek megnem fogamzhatnak? Vagy pedig a' mindkettejek köztt lévő egybefüggést keresni: p. o. nyertesek-e valóban azon Nemzetek, kik a' tudós Társaságok által keresték kultúrájok elömozdítását? Az illy kérdések és feleletek' öszvekapcsoltatásából mindég feltevős itéletek származnak: azért a' megfejtetés is úgy határozott, ha felvevősen esik. 3.) Tovább valamelly adatott tartomány' osztály részeiről tudakozódhatni: p. o. a' nemzeti kultúra elömozdíttatására a' tudós Társaságok szükségesek-e vagy

nem? Vagy adattatván az osztály részek, ezeknek egésszök kerestetik: p. o. mi szükséges vagy nem szükséges egy Nemzet' virágoztatására? Vagy pedig az kerestetik: ha valamelly egésznek osztály részei ellenkezők, telyesek-e? Igaz-e, hogy a' tudós Társaságok a' nemzeti virágzásra szükségesek vagy nem? — Az illy kérdések megkülönözést foglalnak magokban: mellyben csak a' tartománynak valamellyik része tétethetik: azért a' megfejtetésök is úgy esik-ki határozottan, ha csak egygyik osztály rész állíttatik. — Már akár minémű légyen a' kérdés, és a' megfejtés: a) látni kell, ha azt részekre nem oszthatni-e? Ha más kérdésekből nem áll-e? más együgyűebb kérdésekre nem oszlik-e? Így ez a' kérdés: micsoda intézet szerént lehetne Magyar-Országban egy tudós Társaságot 's a' t. felállítani? ezekre oszlott: melly volna annak külső és belső alkotása? mellyek volnának tárgyai és foglalatossági? mellyek jövedelmeinek forrási? 's a' t. Ezen esetekben megkell előre felelni azokra, a' mik a' mások' megfejtetésére szolgálnak czikkelyenként. b) Azon kell lenni, hogy a' kérdés megközönségesíttessék a' mint csak lehet. A' közönségeseket, és általlyábanvalókat jobban elhatározhatni, egybefoglalhatni 's t. e' f. c) Látni kell, vallyon a' megfejtendő kérdést más azon értelmüre nem hozhatni-e? mellyből a' felelet jobban kikerekedgyék. d) Látni kell az adatott kérdés minémű más kérdésekbe vág-bé? Minémű szövetséges igasságok függnek vele öszve? 'S mind ezeknek rendin eleget kell tenni. e) Bizonyos vezetékekkel szükség élni azon tudományokból, mellyeket már magunkévá tettünk, 's mellyeknek a' kérdés' megfejtetésére legnagyobb a' befolyássok, a' minden esetek' különválasztása és rendbeszedése, a' kihozásnak külömbféle nemei 's t. e' f. által. Sőt szabad, és hasznos néha a' kérdés' megfejtetésére valamit előre-

való-

valónak felvenni is, a' mi valótlan, bizonytalan, vagy felvétel és kérdés. Ha igaz, és olly következetek háromlanak-ki belőle, millyenek kívántatnak: az ember magát igaz úton találja; ha pedig nem: akkor az ellenkezőjéhez vethet, hogy az fogja majd útba vezetni bizonyos meghatározatnál fogva. Minekutánna a' felvételnek, vagy hozzávetésnek kívánt haſznát vettük, ismét kiadhatni rajta. Ez a' nyomozás a' Tudósoknál igen felkapott volt. — Ezeknek bővebb megvilágosítására, hogy kellessék valamelly keresettet feltalálni, lásd: Jutalomra érdemesített értekezés egy Magyar Tudós Társaság' legkönnyebb, 's leghelyesebb felállíttatásáról. Pesten 1809.

§. 230.

Esméretinket magunktól megbővíthettyük formájokra és materiájokra nézve. — Formájokra ugyan megbővíthettyük: 1.) ha azon egygyesűlésöket, mellyben vannak felveſzszük, 's olly közösen haſzonvehetőkké teſzszük, a' mint csak lehet: a' kitételeknek egyre tágosabb és tágosabb subjectumokat adván, a' felekezeteket nemekké, az al-nemeket fel-nemekké formálván: p. o. ha valamelly esméret eddig csak a' Tudósoknakvaló volt, azt másoknak is megérthetővé teſzszük; a' mit csak a' Philosophusok foghattak vala-meg, azt arra viſzszük, hogy az a' más Tanúlttak' láthatárához is ſzabva legyen 's t. e' f. Vagy pedig a' kitételek' mondatmánnyát határozván ſzorosabban meg, minémüképp' legyen alkalmaſztatható: p. o. Esmér valaki valamelly fűvet, megbővebbíti esméretit foglalattyokra nézve, ha végére jár minémű haſzonravaló legyen az; a' ſzarvas-marhának, lónak, vagy juhnak eledelére ſzolgállyon-e

in-

inkább? Fű vagy szénaképp' legyen-e hasznosabb? 's t. e' f. 2.) Formájikra megbővíthettyük esméretinket, ha a' világosokat nyilvánságosokká; az alsóbb rendü nyilvánságosokat felsőbb rendűre emellyük; ha azoknak okfejeit, mellyeken épülnek, azon fő értelmeket, mellyeket magokban foglalnak, azon kihozás' formáját, mellyhez szabva vannak, kitanúllyuk, elvégezzük; az egymáshoz hasonló esméreteket megkülömböztettyük, ne hogy a' hasonló és egyforma értelmek egymással felcseréltessenek, vagy öszvekevertessenek; 's t. e' f.

Foglalattyokra nézve pedig tágosabbíttyuk esméretinket: 1.) ha az alsóbb esméretek' fölebbikét; a' fölebbikeknek pedig alattokvalóit kinyomozzuk; 's a' közös értelmeket a' különösökre alkalmaſztattyuk. 2.) Ha az adatva-lévő kitétel' okát, fundamentomát, vagy megbizonyíttatását keressük, vagy pedig folyadékokat, következésöket, alkalmaſztatásokat hozunk-ki belőlök sorról sorra; rendről rendre; elővévén, a' mit önnön tapaſztalásunkból, vagy más' tanúságiból tudunk rólok. — Mint az egygyik mint a' másik esetben az ollyakra kell törekednünk, mellyek legfontosabbak. Illyenek: a) mellyek legtöbbet jelentenek: a' meghatározottak a' határozatlanoknál; a' közönségesek a' különösöknél; az állítók a' tagadóknál többet jelentenek. b) mellyek bővebb következésűek, 's a' mellyekből leginkább valaminek végére járhatni. c) Mellyeket Subjectumokra nézve többre kell becsülni 's a' t.

§. 231.

Hogy magunk' elmélkedése által esméretink' hézagit kipótollyuk, mindenekelőtt azok' hijánosságit szükség kitudnunk: kitudgyuk pedig 1.) ha esméretinket elővévén egy egészszé öszveszerkesztet-

tettyük: ha réſzeiket, oſztállyikat, fundamentomikat, és következeteiket elökérjük: azontúl kitünnek a' hézagok és hijánosságok: p. o. ha valaki megakarja tudni: ha bír-e a' Logikának telyes esméretivel? Vesse ezeket nagygyában papirosra, réſzei, ſzakaſzi, oſztályi ſzerént; fudamenromit, bizonyságit 's t. e' f. 's azontúl felnyílnak a' ſzemei. 2.) Nevezetesen pedig esméretink' hijánosságit fellellyük. a) Külömböztető jegyeikre nézve: bizonyos vezetékeknél fogva §. 144. b) értelmeikre nézve: az ö eredeti formájok ſzeréntvaló elrendeltetésök által §. 140. c) Ha minden kitelhető esetekre alkalmaſztattyuk azokat; 's azokat, mellyekben helyök van elválaſztyuk, azokat, mellyekben nincsen, kirekeſztyük. d) Ha az ellenbetettekkel öſzvevettyük, hogy közép-út nincs-e? (Így tetſzett-ki Kánt' állításinak hijánossága a' Térről és időről. Lásd: Epichritik der Philososophie. V. Ir. Berg.) e) A' látó-helyre nézve: ha más, alkalmatosabb pontból nem tekénthetni-e valamelly tárgyat 's t. e' f. — Minekutánna pedig kitudódtak, a' mik valamelly esméretre még hibáznak, úgy ſzükség azokat tekénteni, mint a' keresnivalókat, 's azon úttal és módal találni-fel, a' mint mondatott §. 229.

Béfejezésül Tanúló! még ezeket jegyezzük ide: 1.) Figyelmedet egyſzerre többfelé ne oſzlasd: mert eloſzolva az fogy, söt elégtelenné is válhatik. 2.) Tétovázva, 's könnyüdeden ne lásſ a' tanúláshoz: ne hidd, hogy így mélyen béhathass az Igasság' titkaiba. Ha igazi ſzívvel és lélekkel adod magadat a' tanúlásra: úgy nyittya az Igasság-meg néked kincs-házát. 3.) Lassanként-való, 's húzómos figyelemmel és elmélkedéssel tedd magad' alkalmatossá a' tanúlásra. Ha elöſzör testednek nehezen esik is, ha unalmasnak, viſzſzásnak tetſzik is, majd mind ezen akadályok a' folyvástvaló gyakorlás által megkisebbednek. Semmi

mi sincs, mond Seneka, olly terhes, olly nehéz, a' mit az emberi tehetség megne haladhatna; 's a' mit megne szokhatna a' szüntelen rajtlétel. Valamit csak parancsol a' lélek magának — azt meg is nyeri. (De Ira. Lib. 2. 4.) Az újításnak se szerfelettvaló ellensége, se hajhászója ne légy: az első az embert másoknál oktalanabbá, az utolsó mások felett héjazóvá teszi. 5.) A' köz-gondolkodásnak, mint legjobb Mesternek szavára hajts: el-ne hitesd magaddal, hogy csak te légy okos e' világon. Egy valaki' szavára ne eskűdgy: tudván, hogy nem támadott még egészen csalhatatlan ember; a' tudományok pedig csak az igasság, és hiba között hányódnak előbbre. 6.) A' legbölcsebbektől tanúlly: mert vajmi nehezen tisztúlhatni-ki azon eléitéletektől és csalatkozásoktól, mellyek egyszer reánk ragadtak. 7.) A' tudományos Férfiakat tiszteld: az ő képökre lehetlen követésökre nem éledned; életök' históriáját figyelemmel olvasd, az ő bölcsességre-vágyássok általhat beléd is, és bölcselkedésrevaló erőd vastagúl. 8.) Semmi se táplállya úgy a' bölcselkedés' ízét mint az írogatás; semmi se mozdíttya úgy elő a' tanúlásra készvoltot mint az: azért ha még gyengéled magadat a' magadtólvaló írogatásra, válaszsz magadnak egy derék munkát, és fordítsd-le. Az ő jó ítéletével a' magadét is jóvá formálod; az ő ízléséről te is megízled mi szép 's a' t. 9) A' mellyek a' testet ellankasztyák, elnehezítik; az életerőt eltikkasztyák, kerűld: illyen az érzéki gyönyörködésekben mértéktelenkedés: én még igazi Bölcset nem tudok, a' ki elpuhúlt lett volna. Illyen a' játékosság; melly a' figyelmetességet, csendességet megveszti; illyen a' sok alvás: melly a' testet eltunyíttya, a' fővelőt terheli 's a' t. Illyen a' sok étel ital is: melly az élet-erőt maga' napszámossává teszi. — — Ellenben az egésségedre is gondot viselly: a' szoros magad-mérséklése,

tes-

tested' mozgattatása, és az emésztő gondoknak, a' mennyire lehet, elkerülése által. 10.) A' tanúlásra készületedet a' sokáig elhagyás által elne gyengítsd: mert könnyebb azt elveſztegetni mint megszerzeni; azért egyenlő élet-módhoz tartsd magadat. 11.) Minden elmélkedések mellett az ízlésnek 's értelemnek egygyüttvaló kiformáltatására elne múlasd a' jó érzésű (aesthetikus) írásoknak forgatását is: az illy törekedés nem csak a' jó ízt miveli-ki, hanem a' lelki-eröket is éleszti, erősebbíti: mennyire az ő szabadabb pályáján a' lélek enyhül, megújúl; így mozdíttya-elő közvetve a' jó ízlés az értelembéli kultúrát is.

§. 232.

Az Esméretek' tökélletesítéséről.

§. 232.

Az esméretek, mellyek' ſzereztetése úttyairól, eſzköziről értekeztünk eddig, hasonlók akármelly terméſzeti ſzerzeményekhez: p. o. valamelly nemes érczekhez, gyöngyökhez 's a' t. Valamint ezek úgy válnak arravalókká, a' mi végett vannak, ha egybeſzedettetnek, egymástól megkülömböztetnek, egymás közt elrendeltetnek, 's az ő igazi voltok megbizonyodik: úgy a' ſzerzett esméretek is úgy felelnek-meg czéllyoknak: 1.) Ha öſzveegygyeſíttettek (ha hülönkülön nem állanak a' lelkiesméretben) és pedig ha a' gondolkodás' törvénnyei ſzerént képzettetnek egy egéſzſzé, gondolkodásképp' egygyeſíttettek; ha pedig a' ſzép ízlés ſzerént, érzékiképp' illyenek. 2.) Ha nyilvánvalók; és pedig; ha valamelly értelemből mintegy látſzatnak kijönni, gondolkodásképp' nyilvánvalók; ha pedig valamelly példában látnivalók, érzékiképp' ollyak. 3.) Ha igazak: és pedig, ha a' gondolkodás' törvénnyeivel megegygyeznek, gondolkodásképp' igazak; ha pedig az érzékiség' törvénnyeivel egygyeznek-meg; azaz: ollyak, millyeknek láttatnak közönségesen, érzékiképp' azok. Ezen esméretink' tökélletesítésével fogunk tehát mí már foglalatoskodni.

Így tehát az esméret' gondolkodásbéli tökélletessége külömböz az érzékbélitől. Az elsö a' gondokodás' törvénnyeihez ván ſzabva; a' másik kinekkinek érzékbéli regulájihoz. A' mi a' gondolkodás' közönséges törvénnyeivel megegygyez, az a' tárgygyal magával is megegygyez: tehát bizo-

zonyos köz-erejû törvények ſzerént, és így elôleg is, megitéltethetô. Azért hogy valamelly esméret egykinek érzéki törvénnyivel megegyegyez, ſzükségképp' a' tárgyal is megnem egyegyez egyſzersmind: tehát köz erejû törvénnyei az érzékbéli tökélletességnek nincsenek; se róla elôleg mindenekhezképestvaló itéletet nem tehetni. A' mi tehát gondolkodásbéli tökélletességgel bír, az a' tárgyra nézve is (objective) tökélletes; a' mi csak érzékbéli tökélletességgel bír, az tárgyra nézve nem tökélletes, hanem csak az esmérôre nézve (subjective) tökélletes esméret. Az érzékbéli tökélletesség az esmérôkre nézve még is köz-erejû az egy ſzépség' dolgában. Mert köz-erejû az, a' mellynek törvénnye minden embert illet; de a' ſzépség' törvénnye kitkit illet: mivel minden embernek tetſzik az, a' mi kellemetes nyomot teſz reá; a' miben áll a' Szépség-érzés (Anth. 329. l.) A' mi kellemetes nyomot teſz mí reánk minnyájunkra nem más tulajdonképp', hanem a' mi értelmünket foglalatoskodrattya; ú. m. a' külömbfélében kitetſzô egység, nem pedig az, a' mi az érzékekre, vagy képzô erôre hat, millyen az inger és érdeklés: p. o. az almában. Ezen egység neveztetik azért tulajdonképp' ſzépségnek, vagy kellemetességnek általlyában. Ez leginkább öſzvefér a' gondolkodásbéli tökélletességgel, 's ezt tetſzeti, 's kelleti külsôképp' is; 's azon iskolai ſzáraz voltától, mellyel vádoltatik, megmenti; az illy érzéki tökélletesség az igasságokkal életet, 's kívánatosságot közöl. Azért, olly ſzükséges a' Philosophiai esméreteknek az érzéki tökélletességgel öſzvekötetésök. A' gondolkodásbéli tökélletessége az esméreteknek erre nézve tehát nyer az érzékbéli által, de másfelôl veſzt ismét, ha arra nézni csupán, a' mi a' képzô-erôt ingerelheti, 's az érzéket érdekelheti: mivel a' fellázzított érzékiség által az értô-erô rövidséget ſzenved, 's a' felingerlett képzô erô által a' dolog' értelme könnyen valami toldalékot kap. — Általlyában az esméreteknek logikai tökélletessége az aesthetikaival bizonyos ellenkezetben van: mellyet egéſzen megſzüntetni lehetetlen. Az értô-erô t. i. tanúságot kíván, az érzék tetſzetést, az elsô bélátásra vágy, a' másik közhathatóságra: hogy az esméretek tudományosok legyenek fundamentomosoknak ſzükség lenniek; hogy tetſzetôsek legyenek, ſzépek-

nek

nek szükség lenniek egyszersmind. Ha az esmére-tek szépek ugyan, de nem fundamentomosok, az értö-erönek nem tenni eleget; ha pedig ellenben fundamentomosok, de szárazak, csak az értö-erönek tesznek eleget, az érzékiségnek pedig nem. Azért mind a' kettöt öszveegygyeztetni nagy mesterség; de nem lehetetlenség: mivel már öszve-egygyeztették azokat a' Régieknél Plató és Lucretius; az újak közül: Abt, Hemsterhuis, Herder, Mendelsohn, Sultzer, Garve 's a' t. Ezek mind aesthetikus Philosophusok voltak. Ezen öszve-egygyeztetés szükséges is az emberek' természetére nézve: kik érzékiségböl és értöségböl állván egy-szersmind, értö-erejekre nézve ugyan oktattatni kívánnak; de érzékiségökre nézve gyönyörködtetni is szeretnek. Azért az olly értelembéli elöadás, melly tetszetös is egyszersmind, nagyobb kedvet nyer, mint akár melly fundamentomos oktatás, ha száraz, nem eleven 's t. e' f. Más az, hogy azon Philosophálódás, melly az érzékekre is hat, e' jelességgel is bír, hogy köz-érthetöbb; mivel érzékisége által útat nyit magának az értö-eröhez is. — Azonban a' gondolkodásbéli tökélletességet úgy kell ám az érzékivel egygyeztetni, hogy a' szép elöadásért, ékes kifejezésért, a' fundamentomosságot soha felne áldozzuk. Ez Rousseaunak, és sok más Tudósainknak tetemes gáncscsa. Azért következö regulákat kelletik magunk elött hordoznunk. a) Az esméret' gondolkodásbéli tökélletessége, fundamentoma minden tökélletességnek: mivel ezen épül az igasság: tehát soha se vethetni azt egy más végett-meg, se felnem áldozhatni másért: inkább kevesebbé legyen szép mint sem nyilvánságos és fundamentomos ne legyen. b) Mivel az esméretnek érzéki tökélletességéböl a' tulajdonképp'való szépség fér leginkább öszve, azért a' gondolkodásbéli tökélletességet ez által érzékiképp' leginkább szépíthetni is: olly alkotást, és elrendelést adván néki, hogy belöle minden külömbféleség' ellenére egy egész kerekedgyék ki, hogy részei egy egészszé jól öszveillyenek. Szelíd okoskodással kell inkább helybe-hagyást nyerni, mint sem a' megérdekléssel kikaparíttani. c) A' nem tulajdonképp'való szépséget, melly a' képzö-erönek ingerlésével, és az érzékeknek öszténözésével foglalatoskodik, csak bkkal móddal, és néha egygyeztethetni öszve a' gondol-

ko-

kodásbéli tökélletességgel: ha a' figyelmetességet a' tárgyról a' Subjectumra nem vonnya; az elöadóra nem lépteti: a' minek igen ártalmas a' befolyása az értö-erőre!

§. 233.

Ezen esméretink' tökélletességére kétféle módfzerént tenni fzert: azoknak fzétfejtegetése, és öfzvetevése által. Az első abbann áll, hogy a' határozottról és fundáltatottról (következetről) felmenni a' határozóra, és fundamentomra; ez pedig abban áll: hogy a' határozóról a' határozottakra, a' fundamentomról a' következetekre fzálnile, és menni tovább. Azért az felmenö, ez pedig lemenö módfzernek is neveztetik. Amott az esméretek' folyóján felevezni a' kútfőhez; itt pedig a' forrásoktól kezdve ereſzkedni-le azoknak tengerökbe öntödéséig. — A' fzétfejtös módfzer feltalálósnak is mondatik, mivel általa ollyak találtatnak-fel, mellyek előbb tudva nem voltak, vagy legalább illy világosan nem. Azért az egygyes tudományi állítmányok' próbára vonattatására legalkalmatosabb: mivel azzal azokat mintegy újra feltalálni, és fundamentomosságokat béláthatni. A' fzétfejtegetös mód fzerént gyakrabban is élni: mivel több határozat, következet, munka esméretes előttünk, mint sem határozó, fundamentom, és ok; 's többnyire előbb is megesmérkedünk a' munkákkal, következetekkel mint sem az okokkal és fundamentomokkal; mellyeket utóbb nagy ügygyel bajjal fzükség kinyomoznunk. Sőt tulajdonképp' a' mí esméretink' tökélletesítése mindég fzétfejtegetös is: mivel azok egygyül egygyig öfzvesültek; ezeket tehát az ö alkotó réfzeikre, és egygyesökre fzükség vifzfza vinnünk, hogy nyilvánságok, és fundamentomosságok előttünk megje-

lennyék. A' ſzétfejtegetésre következő regulák ſzolgálnak. 1.) Mivel itt a' határozó, fundamentom, az ok, vagy egygyes kerestetik: azokra ſzükség gondal lenni, a' miket a' kérdések' megfejtésére kívántatni mondottunk §. 229. 2.) Állandó principiumokat ſzükség válaſztani az igasság' feltalálására, vagy a' kérdés' megfejtésére; olly közép értelmeket, mellyekkel a' jelenlévőket öſzvevetni lehessen; ezeket minduntalan ſzem előtt ſzükség hordozni: másképp' fundamentomosságra ſzert nem tehetni. 3.) Vigyázni kell honnét következzék azon kitétel, mellynél kezdeni a' fejtegetést; ezen ſzükség a' figyelemnek múlatni; 's honnét ez? ſzükségesképp-e? 's honnét ismét ez? és hogyan? 's így tovább: ezt hozza magával a' ſzétfejtegetés' mivolta. 4.) A' ſzétfejtegetést világos értelmeknél fogva ſzükség kezdeni, folytatni, elvégezni: másképp' azt, a' mit nyomozni, nyilvánságra nem hozhatni. 5. Azon képestségeket, mellyek az öſzvevetés, meghatározás, feloſztás 's t. e' f. által tűnnek-ki, jól áltkell látni: mire mennyenek-ki? mellyek helyesek és fontosok? A' héjánosokat elkell bocsátani, hogy terhül ne legyenek. 6.) Azokat, mellyek a' megroſtálás utánn fennmaradnak, ne futtában, hanem húzomost, és figyelemmel fontold-meg: és a' miket valamiben világosan és nyilván foglaltatni találandaſz, azokat állítsd; a' miket pedig látandaſz valamivel nyilván ellenkezni, azokat tagadd. A' mikről bizonyos nem vagy, ha vallyon valamiben foglaltatnak-e vagy se: azokat homályosoknak kétségeseknek tartsd: mert a' tökélletesség' tulajdona a' nyilvánság és bizonyosság. 7.) Azok, mellyeket valamiben foglaltatni találandaſz, lásd egygyütt magok is különkülön lehetnek-e vagy se? Ha lehetnek: az ő külömböző tulajdonságokat külön okaiknak tulajdoníthatod; ha külön nincsenek: az ő tulajdonságaik külön fundamentomoknak nem

tu-

tulajdonítathatnak. 8.) Ha sokáig nyomozódván valaminek okát, vagy fundamentomát felnem találhattad; még egyszer fogj a' nyomozódáshoz: ha ekkor is hijába esik a' próbád: ne vald azontúl: ez nem igaz, vagy éppen lehetetlen; csupán azért: mivel az okát bénem láttad: egyéb ha nevetségessé akarnál lenni, elhitetvén magaddal, hogy a' te bélátásod légyen minden igaznak és nem-igaznak mértéke.

Azoknak hitele, kik elnem hitethetik magokkal, hogy azért legyenek dolgok, mivel ők gondollyák azokat, hanem azért gondollyák azokat, mivel dolgok vannak, realismusnak hívattatik; azoknak hitele pedig, kik elhitetik magokkal, hogy azért vannak dolgok, hogy mivel ők gondollyák azokat, Idealismusnak neveztetik. Minthogy a' realismus' bizonyossága szüntelen vitatást szenvedett: nem rég Kánt próbát tett, hogy' lehessen ezen viadalnak véget vetni, és a' realismust az ő határában megigazítani. E' végre az emberi ész' szétfejtegetésének ösvénnyére vetemedett, hogy ezen elbonczoltatással annak erejinek tehetőségét és hathatóságát olly mód szerént, mint a' Chemikusok a' testekét szokták kitudni, elhatározhassa, 's ezzel mindenik tehetségnek az ő saját tartományát kiszabja, és esméretink' utolsó fundamentomát felfedezze: azért hogy a' mi esméretink nem üresek, hanem voltaképp'lévő tárgyak felelnek-meg nékik. Ezokáért vette ő külön azt, a' mi az emberben jelenetbéli (empirisches) attól a' mi gondolkodásbéli (rationales); a' mi bennünk esmértetős (theoretisches), attól a' mi tételős (practisches), 's így tovább. (Kánt Kritik der practischen Vernunft. Beschluss). — Igaz ugyan, hogy ezen képességinknek, tehetséginknek, 's ereinknek illy philosophiai szétfejtegetésével, számos régi csalatkozás felfedeztetett, és külömbféle új igasság, ha felnem találtatott is, valóban kitűnt, és megbizonyodott. Azonban tagadhatatlan, hogy ezen bonczolásnak a' lelki világban olly helye nincsen, millyen van a' testiben. Mivel a' lelki és testi világ közt mivoltos a' külömbség. A' Chemia által valamelly testet álkotó részeire bonczolván, ezen szétválasztás által olly különlévő teste-

ket nyerünk, mellyeknek saját munkájit különválva is megvigyázhattyuk, és mellyekkel külön magokban is élhetünk: p. o. ha valamelly nõteményböl a' Chemiai munkálkodással sót és olajt alkotunk-ki: ezzel olly új testeket nyerünk, mellyeknek tulajdonit külön elválaſztva az egyéb azon Plánta' alkotó réſzecskéjinek tulajdonságitól megvisgálhatni, és haſználhatni is. E' felett a' felolvaſztott testnek alkotó réſzeibõl, és különkülön erejirõl viſzſza okoskodhatni, hogy öſzveköttetésökben, a' mint terméſzeti állapattyok ſzerént vagynak, minémü egéſz-erejüek és munkájúak legyenek az ö egymáshozképestvaló állapattyokban. 'S így a' Chemiának a' testi világban kettõs a' haſzna: új testeket ád nékünk haſzonvételünkre és a' terméſzeti testek' egéſz munkájival (Total-Wirkung) megesmértet minket. — Ebbõl már kitetſzik, hogy a' lelki és testi bonczolás' mestersége között mivoltos légyen a' külömbség. Igen is ſzétfejthettyük, különválaſzthattyuk; ſzétfejteni és különválaſztani tartozunk képestséginket, és ereinket, hogy terméſzetünk mindegygyik erejének tulajdon tehetõségét, meddig-terjedtségét határozottan kitanúlhassuk; mivoltunk eredeti és alkotó réſzecskéinek helyes és nyilvánságos megérthetésére. De ezen ſzétbonczolással a' lelki világban olly voltaképp' külön-lévõ erõket elõnem hozhatunk, millyenek a' testi világban különválaſztott testek, hogy ezen elválaſztott állapattyokban is haſznokat vehetnénk: p. o. ha mí bár melly helyesen ſzétválaſztyuk is a' visgálódó éſzt a' tétetõstõl, az érzékiséget a' gondolkodósságtól, ezzel ſzert nem teſzünk olly magánvaló visgálódó éſzre, melly a' tétetõtõl különválva is maga csupán valamit mivelhetne, vagy mivelni kitudódhatnék; terméſzetünk' minden különválaſztatásának ellenére mindég a' tétetõssel elválatlanúl egygyütt marad az, és öſzveséggel munkálkodik egyre bennünk. Azért a' ſzétbonczolás a' lelki világban már mind azon haſznot nem hajthat, mellyet hajt a' testi világban: voltaképp' elválaſztott, és különkülön munkálódó alkotó testeket nem adván nékünk a' velök-élésre: tehát csak azon második haſzna van annak csupán: hogy terméſzetünk' egygyes erejinek, és ezek' képestségének helyes és határozottabb béláttából az ö egéſz munkájokat bizonyosabban feltalálhattyuk. Hogy tehát képes-

sé-

ségink és erejink' pontos ſzétbonczolása valóságos haſznot hajtson: a' különválaſztott, és egygyenként visgáltt ereinket ismét öſzvetennünk, és egygyesültökben visgálnunk kell; mivel egygyesen nincsenek, és mindég csak egygyesültökben munkálódnak. Azért tehát hibás a' Kritika Philosophia: midőn az emberi lélek' erejit eredeti és alkotó réſzeire fejtvén az ő munkásságokat, és tehetőségöket e' mindenik különválaſztott állapatban úgy tekénti, mintha abban voltaképp' magánosan is találtatnának; és rólok olly bizonyos állításokat teſzen, mintha azokat különkülön, egymástól egéſzen elválva megvisgálhátta volna. Azonban ezekre nézve vallya ő az esméretink igasságának fundamentomául a' tapaſztalhatást; hogy azon tárgynak, melly voltaképp' vagyon, nem üres, nem csupa gondolat: tapaſztalhatónak ſzükség lenni (Kritik der reinen Vernunft. Trans. Analytik II. B. I. H. 2. A). Következőképp' hogy az értőerőnknek törvénnyei csak a' megjelenőkre alkalmaſztathatók, az érzékek alá vetetteknek valóságos tulajdonságiról tanúk, 's azokra, mellyek nem jelenetbéliek, mellyek érzékink alá nem vettettek, kinem hatnak; róllok visgálódásbéli értelminknél fogva tudományunk nincsen; ha valóban gondolatinkon kivül legyenek-e? bizonyosokká nem lehetünk, igasságokat megnem bizonyíthattyuk. Az érzékek alá nem vettetett dolgokról visgálódós tudományra (theoretisches Wiſsen) ſzert nem tehetünk, hanem csak az ő tettébenvaló hihetőségökre (Praktisches Fürwahrhalten); azaz; az érzékek alá nem vettetett dologról visgálódva nem tudhattyuk hogy vagyon gondolatink kivül is, hanem csak practice hihettyük. Csak így okoskodhatunk a' nemjelenetbéli dolgokról, ha valamelly értelem ollyan, hogy lehetetlen volna az emberi erkölcsösülés, ha az üres, 's csupa gondolat; ha valóságos tárgyú nem volna: annak igazinak, valóságos tárgyúnak ſzükség lenni: mert a' tétető réſz reánk parancsol, hogy erkölcsösüllyünk; melly lehetetlenséget nem parancsolhat, egyéb, ha megſzünnék éſz lenni. Innét, 's így hozáki Kánt: hogy tehát vagyon-e valóban Isten? 's a' halhatatlanság, akaratunk' ſzabadsága, az ő tulajdonságikkal egygyütt, a' visgálódó éſz' principiumaiból megnem mutatható, hanem csak a' tétető éſzéből. Azért nevezék követői őtet leröntő Philosophusnak is: mivel minden

eddig fennállott Philosophiát egészen semmivé tett! De mivel fundamentoma nem helyes: kihozása is helytelennek esmértetik.

„Dass man sich in der kritischen Philosophie weit besser auf das Zerglidern und Auflösen als auf dat Verknüpften, und die richtige Schätzung dessen verstehet, was das ganze unsrer Fähigkeiten durch sein gemeinsames Wirken, und die nie ruhende Regsamkeit aller seiner Triebfedern leistet, und zu leisten vermag; Und eben hierin, dass man unsere Natur bloss zerglidert, ohne sie wieder zusammen zu setzen, dass man die aufgelösten Theile, als für sich bestehend, behandelt, eben hierin liegt die Quelle, woraus in der kritischen Philosophie all das Einseitige, Grelle, Übertriebene entstehet, welche auf die wirklich vorhandene Menschennatur keine Anwendung leidet. Lásd Rheinhard', Schwab', Berg, Schulcze, Tiedeman' munkáit.

§. 234.

Ha pedig már feltaláltattak a' kívántató határozók, fundamentomok, egygyes esméretek, ezeknek további tökélletességire szolgál az összvetevő módszer: a' mennyire ez által tudománnyá, bizonyos rendszerént, egygyesíttetnek összve. Erre meg' csak a' bizonyos principiumoktól, és okfőktől, az ő általok elhatározottakra, és munkálkodtakra, folyvástvaló elömenetel által, és így összvetevegetve tehetni szert. Ekkor tehát előre bizonyos principiumokkal, és esméretekkel szükség bírnunk; és csak látszatik, minha a' gondolkodás a' fő kitételről az al-kitel által a' következőre előfelé menne: holott már itt a' principiumok, okfők, egygyes esméretek — gyakran nagy fejtőréssel — feltaláltattak az általokfogva következőkre. E' módszeréntvaló tökélletesítése esméretinknek tudományosnak, és rendszeréntvalónak is nevezetik (methodus scientica, v. systematica): mert

egye-

egyenesen erre vezet minket. Mivel e' módszeréntvaló egygyesíttetése esméretinknek a' húzomosabb tárgyokban felmenő és alámenő okoskodásokkal is eszközöltethetik: azért ezen öszvetevös esméretink' egygyesíttetését az alámenő okoskodástól szükség megkülömböztetni. — Az esméretek' bizonyos módszeréntvaló öszvetevegetésére ezen regulák szolgálnak: 1.) Azon neveket, mellyekkel élned kell, 's a' mellyek kétségesek, vagy homályosok lehetnek, határozd-meg, minémüképp' kívánod értetni? Azért bölcs Plátó, Aristoteles, Ciceró fő törvényül tartották azt magoknak, hogy mindennémü oktatásnak a' név-meghatározaton kellessék kezdődni: hogy kitessék mi légyen az, a' miről szóll az oktatás. 2.) A' név-meghatározatok utánn következzenek a' fő principiumok, okfők: millyenek a' Tudatok (axiomata); az állítmányok; tételmények, kölcsönözetek 's a' t. §. 158. Ezeknek szükében olly világos és nyilvánvaló kitételekkel élly, mellyekből szint olly szoros öszvefüggéssel okoskodhatni mint a' mathematikai állítmányokból. Principiumok gyanánt élhetsz a' magokban nem igasságokkal is ollykor, ha valamelly féllel van dolgod, melly azokról elvan hitetve. Így viaskodtak a' hajdani Kereszténynek a' Pogányok ellen a' Merkurius, Trismegistus, és Sibillák' könyveiből is; noha ezek költöttek voltak, de azokat a' Pogányok igazoknak tartották. 3.) Semmit se bizonyítts, a' mi az előre megállapított fő principiumokból, okfőkből, és már megmutatott kitételekből helyesen és igazán nem következik: másképp' eltéveszted az esméretek' egygyesíttetését. 4.) Semmi olly kitételeket béne avass, a' mellyek a' fennforgó dologhoz nem tartoznak, vagy a' mellyek az előrebocsátottak' megvilágosítására, vagy utólkövetkezők' megbizonyítására nem szolgálnak. A' nem-illyeneket Toldalék név alatt jegyezd-meg. 5.) Azon kitételeket, mellyek más-

sikak' megbizonyíttatására, vagy megvilágosíttatására ſzolgálnak, ezek' elejbe bocsásd. 6.) Ha ezen utolsó regula megſzenvedi: az egygyes kitételek az öſzveſülteket, a' tágosb neműek a' ſzűkebb neműeket megelőzzék. Mindezeknek közönséges fundamentoma ez: másképp' az esméretek' egygyesíttetése megnem eshetik.

§. 235.

Az esmeretinknek tökélletesítésére ſzükség tovább azoknak nyilvánsága; azaz: ſzükség megtudni 1.) mit gondolni általok? vagy is: mi foglaltassék valamelly esméretekben? b) mennyifelét gondolni alattok? vagy is: mi foglaltassék mind alattok? Azért az esméretek' tökélletessége magával hozza a' foglalattyok, és kiterjedtségök' ſzoros meghatároztatását is. Az esméretek' foglalattya pedig a' megvilágosíttatással, és feloſztatás által nyilvánosodik-ki. 'S így az esméreteknek azon tökélletességére, melly a' nyilvánságban áll, fundamentomos kívántatások a' Meghatározás és Feloſztás tágas értelemben.

§. 236.

Az olly kitétel, mellynek mondatmánnyában a' tétetmény' jegyei úgy kijelentetnek, hogy az nálok fogva más dolgoktól megkülömböztettessék, Megvilágosításnak neveztetik (Declaratio. Erklärung): mivel általa az esméretre mintegy világosság, 's nagyobb fény vettetik a' foglalattyának megesmértetésével. Minden illy megvilágosítás tehát egyenes itélet §. 124, mellynek tétetménnye a' megvilágosítandó, és mondatmánnya a'

meg-

megvilágosító. Ezen második tag által tehát az első az ő erejére nézve nyilvánosodik-meg: mert jegyei kijelentetnek. Már pedig az egygyes értelmeknek az illy megnyilvánítás nem tulajdona: azért az egygyes értelmek megvilágosíthatatlanok §. 124.

§. 237.

A' megvilágosítások, vagy csupa megfejtések, vagy meghatározások, vagy leírások. A' megfejtéssel (Explicatio) határozatlanúl olly egynéhány jegyeket adni-elő, mellyek éppen tudva vannak, és a' megkülömböztetésre elengedők. A' meghatározással (Definitio) csak két mivolti jegyeket adni-elő: mellyeknek egygyike a' meghatározandónak legközelebbik neme, vagy attyafia, a' másik pedig minden más attyafiaitól végképp' külömböztetője (nota generalis, vel genus; et nota specialis, v. ultima differentia). A' leírással (Descriptio) annyi jegyek hozattatnak-fel, a' mennyit csak felhozhatni a' dolog' megkülömböztetésére. A' fejtegetésnek olly végrevaló folytatása, hogy a' meghatározás elkészíttessék; vagy megigazíttassék: Magyarázás (Expositio. Erörterung): szoros értelemben.

§. 238.

Ebből látnivaló, hogy a' megvilágosításnak némelly grádicsai és tökélletességei vagynak. Mennél szorosabb (mennél inkább semmibe se felesleges); 's mennél telyesebb (semmibe se hibás) a' megvilágosítás: annál derekasabb is. Minthogy nem mindég szükség a' tökélletes megvilágosítással előlépni, azért néha olly jegyeket kapni-elő, mellyek tudva és úgy mondván kéznél vannak,

's a'

's a' czélra elegendők: az illyeket előleg megvilágosításoknak is nevezhetnénk, de jobban nevezni fejtegetéseknek: mert általok az esméretek mintegy jegyeikre fejtetnek: p. o. midőn a' Virtust vagy lelki-jóságot, így világosítani-meg: hogy az törvényekhez szabott magunkviselete; vagy az ész' törvénnye szeréntvaló magunkviselete, v. olly magunkviselete, mellyel kötelességinket bétöltyük; v. olly magunkviselete, mellyel lélekesméretünk igazgatásának hódolunk; vagy olly magunkviselete, mellyel erkölcsi méltóságunkat becsben tartyuk 's t. e' f. Ezek mindannyi előleg-megvilágosítási vagy fejtegetési, öszveséggel pedig magyarázati a' Virtusnak. Ezek' kitalált jegyeiből már ollyakat is kereshetni, vagy hozhatni-ki, mellyek a' Virtus' fő jegyei, azaz: a' legközelebbik neme, és utolsó külömbözete; ezek által a' tárgy bizonyos határok közzé rekesztetvén, helyesen neveztetik meghatározásnak. Illyen ez: a' lelki-jóság az ész-törvény szeréntvaló magunkviselete annak belső becsben-tartásából 's a' t.

A' megvilágosítandó értelmek vagy már készen adatva vannak, vagy pedig úgy szereztetnek. Ha már adattatva vannak, jegyeiknek fejtegetésével is megvilágosodnak, 's azért ezek szétfejtősök. Illyen volt előbb a' Virtusé. Ha pedig csak most alkottatnak, ezek jegyeiknek öszvetevegetésével világosodnak-meg, 's azért öszvetevősök: p. o. a' △ három oldalú kertelet. Vagy: az óra olly eszköz, melly által az idő-folyás legszorosabban megmérettetik a' napnak, vagy más csillagzatnak mozgása szerént. Az olly esméretek, mellyek a' gondolkodó-erőnek bizonyos formájitól függnek, millyenek a' mathematikai értelmek, mellyekben a' tárgy és subjectum mindegy 's t. e' f. könnyen meghatározhatók: mert csak azt szükség észrevenni, miképp' járt-el a' gondolkodó-erő ezen művében, hogy azokat, mellyek bennek fő jegyek

fel-

felfoghassa. Illyen volt a' △-é. De a' Philosophiának többnyire olly esméretekkel van dolga, a' mellyek adattatva lévén csak a' gondolkodóerő' törvénnyei szerént egygyesíttetnek. Azért a' Philosophiai esméretek' meghatározztatása sokkal nehezebb, és csak előre megfejtegetéssekkel közelíthetni hozzájok. Illyen volt a' virtusé. Ha pedig az adattatva lévő esméretek az érzékbéli dolgokat illetik tulajdonképp', szorosan, megnem határoztathatók: az ő jegyeik egyfelöl külömbözőbbek, másfelől egyenlőbbek, hogy sem egy külömböztető és közös jegygyel karakterizáltathatnának. Azért a' természet-leírásban: az ökrök, az ezüstök, sók, halak, fűvek, virágok 's t. e' f. csak leírattatással világosíttathatnak-meg. Ha az érzékbéli felekezetek szorosan meghatározhatlanok mennél inkább illyenek az egygyes tárgyok. Azért valamelly elszökött katona, elveszett óra, eltévedt ló 's t. e' f. mindég csak leírattatatik. Akár melly számos jegyű legyen bár ez a' leírás, mindég valami határozatlansággal jár: mivel az értő-erő soha se éri-fel a' látást, hanem mindég valamit hátra maraszt: p. o. a' geszteny eszínű hajnak mértékét, az ór-hajlat' grádicscsát, a' test-tartásnak módosságát 's t. e' f. Ha pedig valaki azoknak leírásában igen kiterjedne, ez által tenné határozatlanokká őket: mert a' képző-erő ezen jegyeket mindöszve nehezen terjeszthetné maga elejbe: azért a' leírásoknak nem szükség igen hoszszaknak lenni.

§. 239.

A' megvilágosítások vagy név-, vagy valóság-, vagy származat-megvilágosítások. A' Névmegvilágosítások csak azt eránnyozzák, hogy kellessék valamit érteni: p. o. a' kerek egészen egyenlő-

lőképp' horgasított lineát teſzen. A' Valóság-megvilágosítás a' dolog' mivoltát hozza nyilvánságra: p. o. a' kerek olly magába viſzſzatérő linea, mellynek minden réſzei a' közép-pontól egyenlő meſzſzire esnek. A' Származat-megvilágosítás valaminek eredetét terjeſzti-elő: p. o. A' kerek ſzármazik, ha egy hoſz A—B. B' végénél megállapodván A' végénél fogva köröskörül nyom-hagyással forogni gondoltatik. Ezekből látnivaló, hogy a' Név-megvilágosítások csupa fejtegetések; azért csak előleg-megvilágosításúl élni velök, hogy a' meghatározásra út törettessék. A' Valóság-megvilágosítások igazi meghatározások, mellyekben már az értelem adattatva vagyon, azért valóságos ſzétfejtegetősök. A' Származat-megvilágosítások alatt az értelem leendőségében, ſzereztetésében fordúlelő, és így valóságos öſzvetévősök; 's regulát adnak az alkottatásra, ebből pedig a' valóság' megvilágosodása következik. Mert tudván egyſzer hogy' ſzármazzék a' Kerek? könnyen megtudni azt is, mi légyen valóban a' Kerek. Csak az olly esméreteket világosíthatni-meg ſzármazat ſzerént, mellyek a' lélek' egygyesítő formáji ſzerént erednek, millyenek a' mathematikaiak, mellyekben a' térre és időre van a' teként, 's a' t. az úgy adattatva lévő dolgok' esméreti ſzármazattyok ſzerént határozottan megnem világoſíttathatnak; azért a' ſzármazat-megvilágosításokkal a' Mathematikusok és Philosophusok élnek is leginkább. Mivel csak a' valóság-megvilágosítások által határoztatik-meg csupán a' dolog, azért ezeket dolog-meghatározásoknak, a' többit meg' név-meghatározásnak is nevezni.

Ha a' megvilágosítások egymáshoz a' nyilvánság' grádicsai ſzerént vannak; ha egygyik az alkotó jegyeit, a' másik ezen jegyek' jegyeit, 's így tovább terjeſzti elő: a' megvilágosítás is első, második rendű 's a' t.

§. 239.

§. 240.

Hogy a' meghatározás helyes legyen, ſzükség 1.) hogy a' meghatározandónak tartománnya kilégyen ſzorosan mérve (se bővebb se ſzűkebb kelleténél ne legyen) azaz: jól mérsékeltt (adaequata) legyen. Ha a' meghatározás bővebb: ereje felettébb kicsin, 's kiterjedtsége felettébb nagy; ellenben ha ſzűkebb: ereje ſzerfelett nagy, 's kiterjedtsége ſzerfelett kicsin: 's így általlyában a' tárgy bizonyos határok közzé nem ſzorítttatik. Ezekért a' meghatározásra ſzükség, hogy a' legközelebbik közös és külömböztető jegy hozattassék-elő. Így ez: az Ember okos valóság; tulajdonképp' felettébb tágas: mert más égi-testekben is élhetnek okos valóságok: azért ſzorosan az ember okos földi valóság. Ellenben pedig ez: az ember okosan cselekedő földi valóság: ſzerfelett ſzűk: mert benne nem foglaltatnak a' kisdedek, 's ezekhez hasonlók. Vallyon a' meghatározás jól mértékeltt-e vagy se, próbára vonattatik az egyűgyű megfordítás és ellenſzegzés által §.156. Ha ellentétethetik, de megnem fordíttathatik erejének rövidsége nélkül, mindég ſzerfelett tágas; ha pedig megfordíttathatik ugyan, de ellenſzegeztetés nélkül: mindég ſzűk. Szükség 2.), hogy a' meghatározandónak csak mivolti, 's eredendő jegyeit foglallya magában; azaz: éppenséges és körülmetéltt (praecisa) legyen. A' nem mivolti, vagy is esetes jegyek, minthogy a' tárgyban jelen lehetnek 's nem is, és az értelem alatt lévőknek is tulajdoníttathatnak: a' meghatározást hol tágosabbá, hol ſzűkebbé teſzik. A' nem-eredeti jegyek pedig, azt a' mi tulajdonképp' arányoztatik, a' dolog' mivoltát elő nem adgyák. Azért Plátónak határozása, mellyel az embert tollatlan állatnak vallotta: egy lemellefztetett kakas által méltán csúffá lett. Sőt a'

nem-

nem-erdeti jegyeknek helyök sincs a' meghatározásban: mert azt csak felesleg terhelik: p. o. helyes nem volna ez a' meghatározás: Az ember, nevethető földi állat. Se egyik se másik esetben se éppen alkalmatosok a' jegyek, 's a' meghatározás nincs szorosan körülmetéltetve. 3. Szükség, hogy a' meghatározandó se egyenesen se mellékesen maga által ne külömböztessék-meg; azaz: a' meghatározás ugyanazonos ne legyen (non sit identica): másképp' valóságos kerekben forgás támad belőle, 's a' határozandónak mivolta nyilvánságra nem hozattatik. A' kerekben forgás 1.) vagy egyenesen közvetetlenülvaló: p. o. a' Szépség valaminek szép formája. A' Törvény törvényes rendszabás. Vagy pedig mellékesen, közvetve: p. o. A' törvény az elöljárónak kihírdettetett akarattya. Elöljáró pedig az, ki törvényeket szab. Vagy: Elöljáró pedig az, ki valamelly alattvalókonn uralkodik. Uralkodó pedig az, ki másoknak törvényt szab. A' kerekben forgás 2.) vagy nyilván, vagy alattombanvaló. Nyilvánvaló az, mellyben a' határozandó a' határozásban ugyanazon kijelentéssel fordúl-elő közvetetlenül, vagy közvettetve. Illyenek voltak az előbbi példák. Az alattombanvaló az, mellyben a' határozandó egyenlő kijelentéssel fordúl-elő közvetetlenül vagy közvettetve: p. o. Annak van j u s s a, kinek van i g a s s á g a, valamit tenni, vagy nem tenni. A' mértékletesség a' maga-tartóztatás' erkölcse. Az illy közvettetve, és alattombanvaló kerekben forgás igen gyakran meglephet akárkit is, ha eléggé nem vigyáz. Szükség 4.) hogy a' határozandó szokásbanlévő, tulajdonképp' vett szavakkal, és olly rövideden jelentessék-ki a' mint csak lehet: azaz: hogy a' határozás könnyen elérthető legyen: mert másképp' a' megvilágositást nem eszközleni. a) A' nyelvel-élés által a' szók bizonyos gondolat-kijelentésre határoztattak-el mint különkülön, mint öszvekapcsol-

ta-

tatássokban: 's e'képp' venni azért mihelyt hallani azokat: a' ki tehát azoknak más kiejtést ád, ha bár maga nyilván érti is a' határazandó mivoltát, de bizonnyára mással úgy nem közli, 's okot ád az elnem - vagy másképp' értetődésre. Azért ha ki kéntelen valamelly szóval más kijelentésben élni: tartozik erről előre másokat tudósítani. b) A' hímes, nem tulajdonképp' vett kiejtések, valóságos logikai hieroglifok, és különös megfejtést kívánnak; 's nem a' dolog' mivoltát, hanem e'hez hasonló valamit terjesztenek-elő: p. o. a' vágyódások a' lélek' szenvedési; az indúlatok belső hullámi. 'S így valóságos megvilágosítást se tesznek: azért a' meghatározásban szükség a' hímes, hasonlósításbéli, poétai 's t. e' f. szavakat elkerülni. Egyéb ha már szokásba vétettek, vagy szükségesek: mert mások nincsenek. Illyenek ezek: kitétel, előterjesztés, megfogás, bélátás, a' logikai esméretekben. 3.) A' hosszas meghatározás terhes nem csak az emlékezetnek, ha megtanúlnivaló, hanem az értő-erőnek is, mellynek annak minden jegyeit egyetemben szükség megfogni, hogy egész képzete legyen felőle. Azért a' szószaporítás sohol se helytelenebb mint sem a' meghatározásban. De mindazáltal elannyira nem kell a' rövidségre törni, hogy a' nyilvánság kárt vallyon általa.

Az előadatott regulák a' meghatároztatás' helyességét illetik legközelebbről: 's a' megvilágosítás' egyéb nemeire csak némünémű módosítatással és kivétellel szolgálnak. Mivel a' megfejtések nem tökélletes megvilágosítások, hanem a' tökélletesre vezetők: azért mindezen regulák alá szorosan vettetve sincsenek. Hasznot-hajtók, ha csak egygyetlen olly jegyet foglalnak is magokban, melly által többekre lehessen jutni; azért tágosbak és szükebbek is lehetnek kelleténél; néha esetes és származott jegy is szolgálhat arra, hogy a' mivoltosok és eredetiek feltaláltassanak; sőt néha a' kerekben forgással is némű megvilágosítás és külömböztetés szereztethetik (p. o. a' Physika

Ter-

Természet-tudomány. A' Természet a' természeti erőknek és munkáknak öszvesége); azért az is megszenvedhető a' megfejtésre. De a' megérthetőség annál elkerülhetetlenebbül szükséges a' megfejtésre: mert másképp' az nem volna, a' minek szükség lenni: a' megvilágosításra segítség 's t. e' f. — A' mi a' leírásokat illeti: ezeknek szükség jól hozzászabottaknak lenni, 's a' kerekben forgást éppen elnem szenvedik: de nem szükség olly szorosan kimért tartománnyoknak lenni, hanem tágosabbak és szükesebbek is lehetnek: nem eredeti, nem mivoltos jegyeket is elfogadnak: mert a' leírásoknak szükség olly, 's annyi jegyeket előadni, a' millyen, 's mennyieket csak lehet: azért nem is lehetnek olly rövidek mint a' meghatározások: de felettébb hoszszasok se lehetnek a' megérthetőség miatt. — Többnyire tudnivaló, hogy a' megvilágosítás, ha megvilágosítás akar lenni, általlyában merő tagadó jegyekből nem állhat: mert ezek a' Subjectumtól meghatározókat, jegyeket veszneк-el, nem hogy hozzá tennének; 's így azt megse világosíttyák, legföllebb ha megkülömböztetik.

§. 241.

Az olly kitétel, mellynek mondatmánnyában a' tételmény alatt foglaltatott külömbkülömbek úgy jelentetnek-ki, hogy egymás ellenébe tétessenek, Felosztás (Divisio). Minden illy kitétel azért eredetiképp' megkülönözős itélet §. 150. de olly egyenes itélet is lehet, melly egybekapcsoló: p. o. A' szög derék, vagy hajlós. Vagy: a' szög derék és hajlós. Ezen kitételben a' tételmény felosztott-egészneк, a' mondatmány osztály-részeknek neveztetnek. Minden felosztásban bizonyos jegy szolgál fundamentomúl, mellyre azért tekénteni is a' felosztásban, 's mellyből mint látó-pontból nézni az egész osztást. Így az előbbi felosztásban tekéntni az oldaloknak egymáshoz hajlására. Ezen jegy vagy látó-pont az osztás' fundamentoma. A'

fel-

felosztásban tehát a' tétetmény az ő kiterjedtségére nézve nyilványítatik-meg: mivel alatta-lévő foglalattya terjesztetik-elő. Azért a' felosztás mivoltiképp' külömböz a' megfejtéstől: mert abban azon jegyek ferdúlnak-elő, mellyek benne foglaltatnak, ebben pedig azok, mellyek alatta vannak, vagy alája tartoznak §. 125. Mivel az egy tárgyúak alatt mások nincsenek azért felosztthatatlanok is (Individua).

A' logikai felosztás mivoltiképp' külömböz a' grammatikai megválasztástól is. Ez a' szóknak kiterjedtségit méri ki; és az egyenlő jelentésű szókat, vagy az azon-egy szónak más és más kijelentésit egymástól megkülönözi. Amaz pedig az értelemnek gondolásbéli kiterjedtségét határozza-meg. Így p. o. csupa grammatikai megkülönözés az, ha mondom: a' világ vagy minden határozottaknak öszvége (p. o. Az Isten teremtette a' világot); vagy azon része, mellyet mi lakunk (p. o. Koók Kapitány körül evezte a' világot); vagy ennek is egygyik része (p. o. Kolumb Kristóf világ-feltaláló volt); vagy ennek része részének is még része (p. o. ez a' világ' szokása). Ellenben logikai felosztás ha mondom: a' világ vagy érzék alá vettetett, vagy nem. Ettől megkell külömböztetni a' részreosztást is (Partitio). Ez alatt értetődik valamelly öszvetett egésznek részeire elválasztatása (p. o. A' Világ égből és földből; az az Ember testből és lélekből; a' test álló és folyó részekből áll.) Noha a' részreosztást is felosztásképp' adhatni elő (p. o. az utolsó példát: a' test' részei állók vagy folyók:) de még is megkülömböztetni az által, hogy ebben valóságos öszvetett egész, a' felosztásban pedig gondolásbéli fordúlelő. A' felosztáshoz hasonlít az Elosztás is, mellyel valamelly beszéd' vagy oktatás' elététele az ő gondoltt részeire elszakasztatik. Ez Rhetorikai felosztásnak is neveztetik: p. o. az Anthropologia megesmérteti az embert testére és lelkére nézve. Ebben külömbféleképp' járhatni-el: 1.) a' fő értelem' határozattyát vehetni fundamentomúl, és annak jegyeit osztály részékül: p. o. az ember a) állati, b) okos, c) földi valóság. 2.) Annak felosztását fundamentomúl vehetni az elosztásban:

p. o. az ember a) természeti, kimiveletlen állapattyában b) társasági, kimiveltt állapattyában. 3.) Fundamentomúl vehetni az osztály részeket is: p. o. Az ember testére és lelkére nézve. Itt azonban vigyázni kell, hogy az illy részek valóságos osztályok, 's nem csupán elszaggattatások legyenek. Illyenek volnának p. o. ezek: ha ki a' jótevőség' erkölcséről akarván szóllani mondaná: 1.) szóllok a' jótévőségről. 2.) Az erkölcsről. Vagy ha valaki az Istennek bűnösökhez békességestűréséről akarván szóllani, mondaná: 1.) szóllok az Istenről, 2.) a' bűnösökről, 3.) a' békességestűrésről. Ekkor egygyik rész a' másikban van, 's a' rész az egészben; vagy az osztályrészek egészet nem is tesznek; 4.) Fundamentomúl vehetni bizonyos látó-pontot is, mellyből kimenni: p. o. az embert testére nézve visgálhattyuk mint a) Makhinát, b) mint Plántát c) mint állatot. Vagy: hogy az emberi rendeltetés légyen a' lelki jóság: ezt a) megvilágosítom, b) megbizonyítom, c) haszonra fordítom. De ezen utolsó igen iskolai és közös elosztás; azért csak ollykor élhetni vele, ha az elététel más osztályt felnem vesz.

§. 242.

Mivel a' gondolkodásbéli tekéntetben az értelemről mást nem tudhatni, hanem hogy valami alatta foglaltatik, vagy nem: azért a' logikai felosztás tulajdonképp' csak két egymás ellenébe tett tagokból állhat: p. o. A' szög derék vagy nem derék. Az emberek fejér színűek vagy nem. Ha pedig a' valóságos tekéntetben veszszük a' dolgot, alatta többféle is mint kettő foglaltathatik: p. o. Az emberek vagy fejér, vagy barna, vagy fakó, vagy rezes, vagy fekete színűek. De ezek is két osztályú felosztásokra könnyen viszszavitethetnek: p. o. Az emberek fejér vagy nem fejér színűek. Vagy pedig háromra; Az emberek fejér, vagy fekete, vagy közep színűek. — Ha valamelly el-

osz-

osztandót több látópontból is tekénthetni, úgy több felosztást is felvehet: p. o. a' △ szögeire nézve derék vagy nem derék; oldalaira nézve: egykora vagy nem egykora. Az illy felosztások egygyüttvalók (condivisiones); ha valamellyik osztály alatt is újon mások foglaltatnak, így is több elosztást vesznek-fel: p. o. a' nem derék szögek: hegyesek, vagy tompák. De ezek már a' fő alattvalók (Subdivisiones). Ha az illy elosztások osztályi alatt is foglaltatnak mások: ismét új fundamentom van a' felosztásra: p. o. A' hegyes szögek vagy 60 ° -úak vagy nem. 'S ezek másodrendbéli felosztások. — Ha a' több osztályú felosztások kettősökké változtatnak: akkor ugyan a' felosztás' tökélletességére nézve nyerni, de unalmas, hosszas volta miatt nyilvánságára nézve veszteni: azért illy esetben a' felosztást három osztályúvá változtatni: p. o. a' szög derék, vagy éles, vagy tompa. — Ha a' felosztandó minden kitelhetőképp' egymásutánn felosztatik: belőle bizonyos sor kerekedik-ki; melly ha rendbeszedettetik, 's előterjesztetik; felosztás-táblának neveztetik.

§. 243.

Hogy helyes legyen a' felosztás, szükséges 1.) hogy egy osztály-rész se hibázzon, se felesleg ne legyen, azaz: a' felosztás szorosan kimértt legyen. Mivel minden felosztást úgy tekénteni mint egy megkülönözős itéletet, mellyben valamelly egész az ő egymás ellenébe tett részeivel terjesztetik-elő: tehát az osztály-részeknek összeséggel az elosztott egésszel egyenlőknek szükség lenni; nem volnának pedig egyenlők, ha belőlök egygyike hibázna. Azért helytelen ez a' felosztás: a' △ derék, vagy tompa (hol a' hegyes?). 'S mivel az egész' ha-

tározattyának ſzükség mindég oſztály-réſzeire is illeni egygyül egygyig: ha olly valami fordúlna elő a' feloſztásban, a' mi felesleg volna, erre már az egéſz határozattya nem illenék. Azért helytelen volna ez a' feloſztás is: a' kerteletek vagy lapok, vagy testek, vagy hoſzſzak. 2.) Az oſztály-réſzeknek olly különbözőknek ſzükség lenni, hogy egymást kölcsönösen kirekeſzſzék; azaz: a' feloſztás legyen egymás-ellenébe tett. Ha valamelly oſztály-réſzek egymást kinem rekeſztik, akkor a' megkülönözés jelen nem lehet: p. o. ezen itéletben: az emberi csekedetek jók, vagy haſznosak: mivel a' jó tettek haſznosak is egyſzersmind, és némelly haſznosak jók is lehetnek; nem lévén köztök egymás ellenébetétel, a' feloſztás nem helyes. Ez a' hiba onnét ſzokott megesni, ha a' dolog nem egy látópontból tekéntetik, és a' feloſztás' fundamentomi öſzvekevertetnek. Így az emberi cselekedetek belsőképp' jók vagy roſzſzak; külsőképp' haſznosak vagy károsak. 3.) Szükség, hogy a' külömbféle rendü oſztály-reſzek egymással öſzve ne vegyíttessenek; azaz: a' feloſztás legyen rendinfolyó (stetig). A' feloſztásoknak, a' mennyire lehet, ſzükség egymást követni, úgy hogy az első rendû a' másikat megelőzze: másképp' a' fundamentomok' öſzvekeveredésével a' keresett nyilvánság elveſztetik: p. o. ha mondom: a' Philosophia vagy esmértető vagy tétető tudomány, vagy pedig Metaphysika. Itt az al-oſztály-réſz, a' Metaphysika, melly az esmértető Philosophiának egygyik oſztály-réſze, öſzvevegyült a' fő oſztály-réſzekkel: azért nem helyes. Mondám ha lehet: mert ha a' feloſztások nagyobb nyilvánságért öſzvevonattatnak, az ok is megſzűnik. 4.) Szükség, hogy csak annyi 's olly oſztály-réſzek adattassanak-elő, a' mennyi 's millyek bizonyos czélra ſzolgálnák; azaz: a' feloſztás legyen czélra-ſzolgáló: t. i. a' feloſztást tulajdonképp' ſzaporíthatni

határ

határ nélkül: mivel a' közös 's egy tárgyú értelem közt számtalan középnek van helye §. 139: azért számtalan fundamentom is akad a' felosztásra: p. o. az embert felosztathatni korára, nemére, színére, tudománnyára, erkölcsiségére, tehetségére, sorsára, birtokára, ábrázattyára, életemódgyára, természetére 's t. e' f. nézve, 's mindezen tekintetekre nézve ismét tovább is: a' hol tehát a' felosztás' fundamentomának szűke határt nem vet, szükség, hogy a' czél szabjon annak határt, 's azon felosztások választassanak-ki, mellyek a' végre, mellyre törekedünk, termékenyebbek, és fontosabbak: másképp' a' nyilvánság eltéveszthetik. Azért p. o. a' ki az emberi rendeltetésről akarna szólani, vétene, ha az embereket gyalogokra és lovasokra is osztaná: mert noha katona-sorsokra azok is, de az ő czéllyára nem szolgálna ez az osztás úgy mint egy másik p. o. ez: az emberek jók, vagy rosszak 's t. e' f.

§. 244.

Az esméretink' gondolkodási tökélletességére azt is szükség tudni, miért gondolni valamit így, és nem másként? azaz: miképp' határozzák-el a' gondolatok kölcsönösen egymást úgy mint a' fundamentom és következet? Azért szükség a' gondolatink' összefüggését is megtudnunk, melly a' megbizonyítással (tágos értelemben), vagy a' megmutatással esik-meg. Megbizonyítani t. i. annyi mint valamelly itélet' helyességét, igasságát, egy vagy több tudvalévő okokra nézve előadni. A' megbizonyítás tehát olly gondolatfolyam, mellyben a' külömbféle gondolatok helyességökre nézve úgy vannak egymáshoz, mint a' határozó és határozat. Ezen gondolatfolyamban van azon indító

ok, mellyen épül valamelly itélet' igassága, a' megbizonyítás' fundamentoma. A' megbizonyítás tehát valamelly még igaznak nem esmértt kitétel' kivezetése olly tudvalévőből, mellynek igaz léte bizonyos: vagy is rövideden: valamelly kitétel' igaz létének megvilágosítása. Mivel az illy itéleteknek bizonyos másból kivezettetése, valóságos kihozás, azért a' megbizonyításnak mindég szükség egy vagy több kihozásokból állani.

§. 245.

Minden megmutatásban szükség egy vagy több már megmutatottnak, vagy megmutatást felvevőnek, így önként bizonyosnak, feltétetni és tudva lenni. Ha vallyon valamelly igasság illyen légyen-e? arról a' Logika általlyában nem végez: hanem a' más tudományokra is szükség tekénteni. Az, a' mi maga is mások általvaló megmutatást kíván (p. o. d a' c b 's a' t. által); vagy éppen ollyan, mellynek fundamentoma nincsen, vagy nem tudatik (nincs a-ja): indító ok se lehet a' megmutatásra. Az a' melly egy előttevaló fundamentomból már megmutattatott (p. o. ez b az a-ból) második indító ok, 's képestleg fundamentom a' megmutattatásra; az pedig, mellyből a' második és harmadik 's t. e' f. mutattatott már-meg, eredeti indító ok, vagy okfő, principium; és nem lévén szükséges vagy lehetséges a' megmutattatása, egyáltallyában fundamentom a' megmutattatásban.

§. 246.

A' megmutatás' helyességére szükség 1) mint annak materiájára, azaz: azon kitételekre, mel-

mellyek elhatározók és elhatározottak gyanánt gondoltatnak 2.) mint formájára, azaz: miképp' megyen végbe az elhatározás? 3.) mint pedig az elhatározó és határozott' egybefüggésének erejére tekénteni. I. A' megmutatás materiájára nézve lehet vagy a) csupa éſzbéli, elöbbrölvaló: ha a' kitételek csupán gondolkodásunk' formájából erednek; vagy pedig tapaſztalásbéli, utóbbrólvaló: ha a' kitételek az érzékek béjelentésiböl ſzármaznak. De mivel a' Logika az esméretek' materiáját tekéntetén kivül ejti: ſzorosan olly megmutatást nevezni tiſztának, mellynek fundamentoma valamelly közönséges regula (már ez akár a' csupa éſzböl, akár a' tapaſztalásból is vetettessék bár) mellyre a' tapaſztalás nem ád indító okot. Ellenesetben pedig nem tiſzta. Hogy bizonyos közönséges regulából valamit meglehessen mutatni a' tapaſztalás elött, a' jelenet' segítsége nélkül is, kitetſzik csak ebböl is: a' Csillagvisgálók azon nagy ürességböl, melly van a' Mars és Jupiter között, megmutatták, hogy közép Planétáknak kell ott lenni, minekelötte Ceres, Pallás, és Junó feltaláltatott volna. Igy megmutatták azt is elöre, hogy alattunk lévö tartományok is vannak, minekelötte Kolumb az al-világot fellelte volna.

II. A' megmutatás belsö formájára nézve vagy egyenes megmutató (ostensiva demonstratio); vagy nem-egyenes, mellékes (d. apagogica, deductio ad absurdum). Mennyire elöadni a' fundamentomot, mellyböl valami következik, 's az öſzvefüggést, mellynélfogva következik, annyira a' megmutatás egyenes, vagy valóságos. Ha pedig csak azt adni-elö, hogy képtelenség vagy ellenkezet következik valamiböl, melly az igasságnak nem tulajdona: úgy a' megmutatás nem-egyenes, mellékes. Mivel ezzel a' fundamentom és az öſzvefüggés elönem adattatik, az esméret tökélletesítésére se juthatni; 's mivel könnyen éſzveſztésre is

viſzſza élhetni vele, csak ollykor van néki helye, ha valamelly makacs, magát elbízott, Ellenkezővel feleselni; ekkor is vigyázni kell: a) hogy az, a' mi valamelly igaznak tartott kitételből következik, igazi ellenkezet, ellenmondás legyen nem csupa ellentétel; melly hamis is lehetvén, a' megmutatást is hamissá tehetné. b) A' mi képtelenségnek tartatik, valóságos képtelenség légyen, (azaz; bizonyos, nyilván megesmért igasságoknak mondgyon ellenek,) nem pedig csupa látſzós. Illyen látſzós képtelenség az: hogy nem a' napnak temérdek nagy teste forogjon a' föld' kis glóbisa körül, hanem ez amaz körül. Az illyekből helyesen semmit se hozhatni-ki.

A' megmutatás külsö formájára nézve: 1.) egygyes vagy többes. Egygyes, ha egy kihozással végbemegyen; ellen-esetben pedig többes. 2.) rendſzeréntvaló, vagy nem rendſzeréntvaló. Rendſzeréntvaló, ha telyes és formális okoskodásokkal terjeſztetik-elö: ha pedig megmásított, elfordított, több okoskodásokból öſzvevontt kihozásokkal megy végbe: nem rendinvaló. Nem mintha az egyéb kihozásoknak éppen helyek nem volna a' megmutatásban, hanem hogy egyre velek nem élhetni: mivel igen eltéveſztetetik az igasságot, kivált ha ollyakhoz élni velök, kik még az illy kihozásokban járatlanok. — Mint az egygyik, mint a' másik lehet felmenö és aláſzálló is.

III. A' megmutatás' erejére nézve 1.) objective vagy ellenmondhatatlan (d. apodictica) ha olly fundamentomból, 's olly öſzvefüggéssel adattatik valami-elö, hogy a' lelkiesméret kéntelen annak másképp' lehetetlenségét azontúl megesmérni, mihelyt róla tudóſíttatva vagyon. Ez ſzoros értelembe vett Megbizonyítás. Illyenek a) azok, mellyekben valamit a' gondolkodó erö ſzükségképp' gondol, itél, kihoz, millyenek leginkább a' mathematikai igasságok. Illyenek b) azok, mellyek a'

ſzük-

ſzükségképp' gondolt igasságokból helyes kihozással következnek: ezek iránt se tarthat a' lelkiesméret attól, hogy ellenkezőképp' is lehessenek. Azért a' Philosophiai megmutatások is bizonyosok: hogy a' kihozásban a' fő kitételnek mindég közönségesnek, az al-kitételnek mindég állítónak kellessék lenni; — hogy a' Négerekkel is tehát emberiképp' kellessék bánni, 's t. e' f: ezek ſzint olly bizonyosok, melly bizonyosok ezen mathematikai állítmányok: A' kereſztſzögek egyenlők; vagy: az alattságra épített derek egyenlő a' mellék-oldalokra épített derekak' sommájával; csak azért látſzanak ezek bizonyosabbaknak lenni: mivel bennök a' gondolkodás a' látás által is erősíttetik. — Vagy pedig nem ellenmondhatatlan: ha a' lelkiesméret kéntelen megesmérni, hogy valami, minden fundamentomosságának ellenére is, ellenkezőképp' is lehet. Ez tulajdonképp' megpróbáltatás, elhitetés. Illyenek a) mellyek az idegen tanúságon fundáltatnak. Mivel a' lelkiesméret kéntelen megesmérni, hogy a' tanúk meg is csalatkozhatók, és megcsalhatók is: azért tarthat attól, ne hogy nem úgy légyen az igasság. Azért egy józanúl gondolkodó se hitetheti azt-el magával, ha ezer, meg' ezeren vallyák is, hogy legyen olly △, mellynek ſzögei öſzveséggel nem tettek volna = 180°. mert a' tanúság mindég csak hiteles, 's az is marad; a' mathematikai megmutatás pedig bizonyos, az is marad örökre. Illyenek b) mellyek önnön érzékink' tanúságin fundáltatnak. Ezektől is, tagadhatatlan, kitelik a' csalatkozás, azért meglehet, hogy külömben légyen a' dolog mint sem az érzékek bé-jelentették. Innét ismét egy józanúl gondolkodó se hiteti azt-el magával, ha bár ſzemeivel élt is, hogy ő lelket látott: mert az érzékek' tanúsága mindég csak hiteles, de a' Philosophiai megmutattatás (hogy a' mi a' térben 's időben megjelen test)

bizo-

bizonyos. De az illy megpróbáltatást, olly hihetőség' grádicsaira emelhetni, hogy terméſzet ſzerént oktalanság volna ellene állani; ha telyes bizonyossággá nem tehetni is. Úgy mivel kifogást nem ſzenvedő tanúk vallyák, hogy van Róma Városa, az okosság' törvénnyeivel ellenkeznék az, ki annak létét kétségbe hozná. Nem külömben a' napot, mellynek létét az én ép, kiformált, jól haſznált érzékim vallyák, a' terméſzet' törvénnyeivel ellenkezés nélkül én kétségbe nem hozhatom. Mivel az érzéki tanúság csak az egy megcsalakozhatásnak van alája vettetve, azért hitelesebb mint az idegen tanúság, melly a' ſzántſzándékos megcsalásnak is kitétetett.

2.) Subjective (arra nézve, kinek esik a' megmutatás, vagy a) közönséges erejű (Κατ' Αληθειαν), ha valamelly megmutatásnak magában már fundamentoma kielégítő. Illyennek ſzükség lenni mint a' megbizonyítónak mint a' megpróbálónak, ha bár néműnémű tekéntetre nézve közönségesen elnem fogadtatik is. Vagy pedig b) réſzſzeréntvaló erejü (Κατ' ανθρωπον), ha valamelly megmutatásnak egy valakire nézve van csak kielégítő fundamentoma. Illyenek az ollyak, mellyek olly tanúságokból, vagy feltételekből következtetnek-ki, mellyeket az, kiért van a' megmutatás, igazaknak vagy hiteleseknek tart, noha magokban nem azok. Ekkor csak az ember meggyőzésére okoskodni, nem pedig az igasság' nyilatkoztatására: azért a' ki ezt mesterség gyanánt űzi, patvarkodónak (rabulistának) is neveztetik.

Ha a' bizonyos jót, millyen az élet, egy embertől se ragadhatni el egyéb ha megbizonyodik, hogy ő megtapodta azon törvényt, mellynek díjja az élet-veſztés, látnivaló, hogy nem ollyan könnyen foſzthatni meg valakit életétől, a' mint gondollyuk. Mert annak ſzükség volna vagy maga által, vagy más tanúk által megbizonyodni: ez

pe-

pedig mint magának mint másoknak csalatkozhatására nézve (hogy mást ne említsek) melly nehezen, melly ritkán esik-meg igazán?!!

§. 247.

Hogy a' megmutatás helyes legyen, ſzükség: 1.) hogy olly mi megmutattatottnak, bizonyosnak, fel ne vétessék a' mi nem illyen (Fallacia quaesiti medii; petitio principii); nem mintha ollyast fundamentomúl venni ſzabad nem volna, a' mi ez ízben megnem mutattatott ugyan, de mindég, ha kívántatik, megmutattatható: hanem ollyast, a' mit az, kinek valamit megmutatni, bizonyosnak, vagy megmutathatónak nem tart: mert így lehetetlen az igasság-kihozására jutni. Így hibáznak azok, kik azok ellen, kik hogy Isten vagyon, az esmértető éſz' principiumából megmutathatónak nem hiſzik, abból akarják megmutatni, hogy minnyájan egygyet értenek ebben, hogy van Isten: mert az illyenek vagy megnem engedik ezen közönséges eggyet-értést, vagy kielégítő fundamentomúl elnem fogadgyák. 2.) Szükség, hogy a' megmutatnivaló, vagy vigyázatlanságból, vagy ſzántſzándékból elne téveſztessék (Ignoratio, aut mutatio elenchi) az illy megmutatás ugyan magában helyes lehetne, de a' czélra nézve helytelen volna: p. o. ha ki azt akarván megmutatni, hogy vannak késértetek, azt bizonyítaná, hogy történtek különös, rendes jelenetek; vagy hogy maga is érzett ollyakat, mellyeknek okait bénem látta: holott a' czélra nézve azt ſzükség volna megmutatni, hogy akár a' megholt lelkek más világról, akár a' más lelkek éjjel imitt amott láttattak, vagy éreztettek, az embereket háborgatni. 3.) Szükség, hogy a' megmutatnivaló megmutatás' fundamentomául ne vétessék (orbis in demonstrando):

ez

ez annyi volna, mintha a' megmutatásnak fundamentoma se volna: p. o. a' ki abból akarná megmutatni, hogy A=B: mert B=A, vagy: A=B. mert B=C, és C=A. Hogy valami azon szavakkal és egyenesen maga magából megmutattassék, ez ugyan egy józanon se esik meg: de könnyen és gyakran megesik, hogy valami közvetve, és egyforma jelentésű szavakkal magából következtessék ki: p. o. ha ki megakarná mutatni, hogy vagyon Isten onnét, mert vagyon kijelentett religyió; ezt pedig, hogy vagyon kijelentett religyió; onnét mutatná-meg, hogy az Istennek végheteten bölcsessége, szentsége megnem engedhette azt, hogy egy gáncsos, illetlen religió uralkodgyék az emberi nemzeten. 4.) Szükség, hogy a' megmutásban olly kitételre leszállás ne essék, mellynek az előbbivel egygyesülése nincsen (saltus in demonstrando): nem mintha a' megmutatásban rövidség okáért a' megkurtított, vagy öszvevontt kihozásoknak helye nem volna: van igen is: hanem ollymit kinem hozhatni, mellynek az eszközlője még megnincs bizonyítva: p. o. ha ki azt mondaná: Szokrates Kereszténу nem volt: tehát emberséges ember nem lehetett. Ennek bizonyságára szükség volna előbb megmutatni, hogy a' ki nem kereszténу, emberséges ember se lehet. A' mi itt még megbizonyíttatva nincsen.

§. 248.

Ha látnivaló, hogy úgy légyen szükség valamit gondolni, a' mint gondoltatik; hogy bizonyos fundamentomból úgy, és nem másképp' hozattassék az ki, a' mint kihozattatik: mihelyt csak azon értelmek, mellyekben foglaltatik, elértetnek: az Kitűnő (Evidens). Illyen ez: minden mekkoraság egyenlő maga magával (8=8). Hogy ezen kitű-

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

tűnőség csalhatatlan külömböztető jegye (criterium) legyen az igasságnak gondolkodásképp': csak az tagadhattya, a' ki nem tudgya mi légyen a' logikai igasság. A' logikai igasság esméretinknek a' gondolkodás' ſzükséges és közönséges törvényeivel egygyezetében áll: ha tehát valamit ſzükség bizonyos fundamentomból úgy hoznunk-ki közönségesen a' mint lelkiesméretünkben van: az nékünk csalhatatlanúl bizonyosan igaz. — Ha valamiről minnyájan, vagy többnyire a' ſzabadon gondolkodók egygyet értenek minden egyenlő nevelés, előre tudosíttatás 's t. e' f. nélkül, jele, hogy arról úgy gondolkodni, a' mint ſzükség gondolkodni: azért (ha a' közönséges egygyet-értésről megbizonyosodhatni!!) közvetve ez is jegye a' gondolkodásbéli igasságnak: de nem közvetetlenűl, sè nem a' másfélének. Hogy ezen logikai igasság' Kriteriumi a' nem logikai dolgok' igasságának, 's ellenben a' belső és külső érzékek' tanúsága (Intim. sensus et senſ. extern. testimonium), a' Tanúk' hitelreméltóságával egygyütt (authoritas) a' logikai igasságnak külömböztető jegyei nem lehetnek; 's hogy így közönséges igasság-mérték nincsen: a' ki ezt a' napvilágnál bénem láttya, annak én kisded ſzövétnekemmel hijába világítanék.

Az, a' minek igassága kitűnő, az tulajdonképp' bizonyos nékünk, 's azt mi tudgyuk ſzoros értelemben; a' mi belső érzékinkből, 's külső érzékink' béjelentéséből mutattatik-meg, az nékünk igaznak tartható (Wahrscheinlich;) 's arról mi meggyőződünk tulajdonképp'. A' mi a' Tanúknak tekéntetéből próbáltatik meg, az nékünk hiteles (glaubwürdig) tulajdonképp'. Az, minek állítására megmutatást ſzerző fundamentomaink vannak, tagadására ellenben nincsenek, nékünk megbizonyodott, 's azt is tudgyuk tágas értelemben. Az, a' minek mint állítására mint tagadására fundamentomink vagynak, de ſzámosabbak az elsőre mint a' másodikra; az nékünk megengedhető (probabile): 's azt mi véllyük. Az, minek állítására

és tagadására egyenlő számú, vagy erejű fundamentomink vagynak, az nékünk kétes, 's azt kétlyük. Az, a' minek állítására elegendő, vagy semmi fundamentomunk nincsen, az nékünk bizonytalan, tudva nincsen.

A' hihetőségnek tehát vannak az egymás ellenébe tett fundamentomok' számához, és érejéhez képest grádicsai is, mellyeket szoktak számba is venni. Ez általlyában e' szerént van: a' hihető annal inkább közelít a' bizonyossághoz, mennél többek és erősebbek a' nem csaló esetek a' csaló eseteknél. Ha pedig az állító fundamentomok' summájától elvonni a' tagadók' summáját, úgy a' különbözet kijelenti a' hihetőség' grádicsait. Ezen summákat megtudhatni részszerént a' dolgok' értelmiből, részszerént a' tapasztalásból. Így: azon makszimákat, mellyek által vezéreltetik valaki, az ember-esméretre, és ennek mitévősége-elólátására, felszámlálhatni a' tapasztalásból; hányszor veszthetni, 's hányszor nyerhetni valamelly játékban, számbavehetni a' játék-módgyából magából is. A' Lotteria-játék fontos okot ád nékem ezek' megvilágosítására. Kérdezvén: minémű grádicsú legyen a' Lotteriából való nyerés' hihetősége? Minthogy a' 90. számból, a' mint tudva van, csak öt számot húzni-ki: az egygyenként vett szám' kitaláltatásának hihetősége a' kinem találtatásához képest úgy van mint 5: 90-hez; vagy: mint 1: 18-hoz. És így, elegendő fundamentomunk nem lévén, miert vonattassék egy szám többször ki mint a' másik, mondhatni általlyában: hogy egy szám tizennyolcz húzásokban egyszer jő ki. Tegyük már, hogy a' tizenötödik húzáskor fordúlt-elő ama' egy szám-kijövetel; nyilván a' játszó e' veszedelembe veti magát, hogy 18. forintot béfizet, hogy 15. fl. nyerjen! — Még nagyobb grádicsban tetszik-ki a' Lotteriából való meggazdagodás' hihetősége, ha veszszük az ambókat, ternókat 's a' t. Ezekben mind inkább eltikkadni látszik a' hihetőség. Ezen szertartás szerént:

$$X = \frac{n + (n-1) + (n-2) + (n-3) + (n-4).}{2 \times 3 \times 4 \times 5 - m.}$$

Ama' 90. számok adhatnak 4005. ambókat, és mivel azon 5. számok, mellyek kihúzatnak csak

10.

10. ambót adhatnak egyszerre: tehát több mint négyszázszor szükség húzni, hogy ezen ambók kitaláltassanak: ha felteszszük is, hogy mindég más, még kinem jött, számok húzattatnak-ki. Könnyen megeshetik tehát, hogy valaki veszteségbe hozzon 400½ fl. a' 270. flért, mellyeket nyerhet. A' ternókban, mellyek a' 90. számban 117.480. vannak, és mellyekből egy egy kihúzásban csak 10. lehetséges: 117480 szor szükség húzni, hogy e' minden lehetők kijöjjenek, ismét ha új számok húzatnának is mindég; 's így, ha bár a' játszó 5300-szor nyeri is-meg azt, a' mit bétett, de még is 11,748-szor elveszti pénzét ezen 5300. garasért, vagy forintért, a' mit nyerhet; azaz: 211. ftokat felül fizet, hogy százat viszsza nyerjen 's a't. — Ezekből tehát kitetszik, melly csekély grádicsú legyen azon hihetőség, hogy a' Lotteriából valaki meggazdagodgyék: a' játszó tehát drága pénz-veszteségetéssel vásárolhattya-meg nyerhetőségének igen igen kis hihetőségét. Bölcsen és igen atyaiképp' gondoskodnak tehát azon polgári igazgatások alattvalóik' javáról, a' kik ezen játékot kemény fenyíték alatt tilalmazzák.

A' Esméretek' Közöltetéséről.

§. 249.

A' mí esméretink becsökben sokat veſztenének, ha azokat bizonyosan másokkal nem közölhetnénk. Tehát az van még hátra, mi mód ſzerént kellessék a' gondolkodás' törvénnyei ſzerént esméretinket közölni is? Itt, tudnivaló, nincs ſzó azon esméret-közlésről, melly a' társalkodásban végbemegyen, és semmi törvények alá nem ſzoríttatik: hanem ama' ſzántſzándékbólvalóról, melly másnak tudósítása végett esik-meg, 's bizonyos regulázást elſzenved. Ez kétféle: vagy egy féltől vagy mindenik féltölvaló kölcsönösen. Az egy féltölvaló esméret-közlés oktatás tulajdonképp', vagy értekezés; a' mindenik felölvaló esméret-közlés egygyüttbeſzélgetés, vagy ſzózatbéli vetekedés, viaskodás.

§. 250.

Az oktatás ſzóbéli vagy írásbéli. Az utolsó az elsőtől főképp' külömböz külső formájára nézve: melly nem olly csinos, nem olly rendes: mivel a' ſzóbéli oktatásban olly pontosan latba nem vetni, azért úgy megse válogatni a' ſzókat; 's olly tudósan elnem rendelni, öſzve nem kötni a' ſzókat mint az írásközben; azért bővelkedőbb is: mivel a' ſzóbéli előadással olly megvilágosításokat, és ismét-mondásokat is ſzükség tenni, mellyek

lyek nélkül a' Tanítvány ellehetne, ha az oktatást előtte láthatná írásban. Tehát a' szóbéli oktatás jobban közelít a' társasági közösködéshez, mellyben nem olly nagy a' kényesség; ha ki egy szóval többet ejt is vagy kevesebbet kelleténél, vétkül nem tulajdoníttatatik néki: az írásbéli oktatásban ellenben nagyobb a' hozzákészület, szükségesb az elrendelés; és kinek-kinek jussa van ezeket az Írótól azon mértékben megkívánni, mellyet materiája, mellyel foglalatoskodik, magával hoz; és azon Olvasók' láthatára, kiknek a' munka szánva van, feltészen. A' szóbéli oktatás külömböz az írásbélitől még bényomattyára nézve is. Mivel a' szóbéli oktatás közönségesen jobban meghattya a' lelkiesméretet: mert megérthetőbb; a' szóllónak hangjából, ábrázattyából, testmozgásából már sok megvilágosodik a' kérdezésből. Azért az Írónak azon kell lenni, hogy közlése-módgyának ezen rövidségit másképp' pótollya-ki. Többnyire egygyik úgy megy végbe mint a' másik: kevés kivételeket szenvedvén.

§. 251.

Az oktatás kétféleképp' külömböztetik-meg: belső formájára nézve, melly az esméretek' öszveegygyesítetésében áll, és külső formájára nézve, melly az egygyesült esméretek' előadattatásában áll. — Az oktatás belső formájára nézve vagy szétfejtegetős; vagy öszvetevős: a' mint az esméretközlést vagy a' határozatról, és következetről; vagy a' határozóról és fundamentomról kezdeni-el; 's így vagy felmenő, vagy lemenő. A' mit tehát az esméret-tökélletesítésben mondottunk rólok: az ide is szolgál §. 233—4. Az egész tudományokat csak öszvetevősen adhatni-elő; előbocsátván az es-

méretek' principiumát, kútforrásit, segéd-eſzközit, históriáját, feloſztását 's t. e' f. Az egyegyes tanításokat ízétfejtegető mód ſzerént adhatni-elő, lásd §. 234. A' gondolkodásban gyakorlatlanokra, és a' gondolkodás' gyakoroltatására nézve alkalmatosabb általlyában a' ſzétfejtegetős módſzeréntvaló oktatás. Mivel közönségesen a' határozott, és következet inkább esméretes mint a' határozó, 's a' fundamentom: azért a' Tanítványoknak könnyebb ezekből kimenni, mint sem amabból. 2.) Az esméret-közlés vagy a' Tudósokért van, vagy a' köznépért. A' tudós világ, mellynek már tudományos esméreti vannak, 's csak azon vagyon, hogy azokat fundamentomosabbakká és telyesebbekké tegye: terméſzetesen ſzorosabb mértékű módſzeréntvaló tudósítást is elſzenved, és kíván, mint sem az, melly esméreteket csupa haſzon-keresetből, 's magagyönyörködtetésből gyűjtöget; azért csak a' ſzabadſzerű gondolatfolyamot is keresi; azt ſzedegeti-ki, a' mi őtet leginkább illeti; azt becsüli, a' mit megérthet. — Azért a' közhaſznúságra és érthetőségre ſzükség annak tekénteni, ki a' köznépet akarja valamire oktatni; 's mivel némelly tudományos tárgyak magokban nem elég érthetők (p. o. a' mathematikaiak, és philosophiaiak) előre kell tudnia mit, 's miképp' lehessen valamit közérthetővé tenni: t. i. akármelly tárgy is közérthetővé leſz, 1.) ha annak annyi jegyei terjeſztetnek-elő, a' mennyit csak felhozhatni: ezeknek ſzáma lehetetlen hogy elég megkülömböztetővé ne tegye a' dolgot. 2.) Minden tárgynak vagynak esméretesnél esméretesebb jegyei, azaz: van világosabb oldala: ha tehát ezeknélfogva írattatik-le; ismét elég megkülömböztethetővé leſzen. 3.) A' példákban mintegy lemásoltatik, lefestetik a' dolog, kivált a' ſzeme előtt forgókban: az alkalmatos példákkal megnyilványítás által ismét elég megkülömböztetővé tétetik

tik tehát akármelly tárgy is. 4.) Az elrendelés által bizonyos, hogy az egygyik esméretről a' másikra némünémű fény vettetik; ha tehát az esméretek úgy egygyesíttetnek, hogy egygyik a' másiktól világosságet kapjon, ismét nyerni a' köz-megérthetésre. 5.) A' magában megfogható értelem is veſzt, ha nem elég alkalmatos ſzóval jeleltetik-meg; azért hogy az írás közérthetővé vállyék a' köznép' ſzokásához alkalmaſztatottképpen jelentessék-ki. 6.) Ellenben az esméreteknek a' legeslegfőbb principiumokból, okfőkből, fundamentomokból kivezettetésöket; a' meghatározásokban, feloſztásokban a' legfőbb pontosságot és kiterjedtséget; és a' kijelentésekben a' mester-tudós ſzavakat, a' mennyire csak lehet, elkell kerülni: mert ezek a' köznépre mind ſzükségtelenek, és a' közérthetőségre csak akadályok. A' mester- és tudósſzókat is elkell kerülni a' mennyire lehet, mondám: mert éppen minden illy ſzók nélkül ellenni lehetetlen: a' köz társalkodásban sok elvontt esméretek és tárgyak' kifejezésére jelek hibáznak, mellyek a' tudományokban már kijelentetve vannak; illykor tehát ſzükség ezekhez nyúlni: leírásoknál és példában megmutatássoknál fogva. 7.) Hogy egyfelöl az örvényt elakarván kerülni, másfelöl a' zátonra ne vetemedgyék, gonddal kell lenni az oktatónak, ne hogy köz-érthetővé akarván lenni, igen alávaló, pór, sikeretlen, mellékes értelmekkel és kifejezésekkel éllyen: a' mi még nagyobb alkalmatos voltot, és oktatói talentomot kíván mint a' többi; és ritkább is, a' mint a' sok tapaſztalásból tudnivaló. Az illy maga-lealacsonyítás az Oktatót oktatásával egygyütt kinevetteti, megvetteti 's a' t. — A' tudósképp'való oktatás: iskolai, rendſzeréntvaló, tudományos, megmutató nevet is visel (scholastica, systematica, demonstrativa, esoterica.) A' köznépiképp'való oktatás pedig életre, világravaló nevet visel (exote-

rica). A' tudósos oktatás az ő legtelyesebb fényében a' Mathesisban tűnik-ki: mivel már ezen tudomány' tárgyai ollyanok, mellyek szabad velökbánást elfogadnak, és megmutathatók minden más tudománybéli tárgyak felett. Tehát a' más tudományokat is illy szoros kaptára vonni akarni, oktalan majmolás; mellyel a' nyilvánság szerfelett veszt. A' köznépiképp'való oktatás az ő legnagyobb divattyában van a' nyilvánvaló beszédekben, és a' levelekben. Mellyikre kívántatik több mesterség? Én gondolom a' hátulsóra: mert erre nézve a' szükséges tudományon kivűl, azt is szükség érteni, hogy lehessen az emberi észhez, és szívhez férni.

A' köznépiképp'való oktatásra szert akarván tenni tettében is: 1.) olvasd a' régi Klassikusokat; barátkozz meg velök; fogadd késéröiddé: a' Philosophusok közzül Cicerót és Senekát; a' Poéták közzül Horatziust és Virgiliust; a' Históríkusok közzül Tacitust, Salustiust, és Tucididest 's a' t. De azért az újakat se vesd-meg: az igasság-nyomozó Hume, Schaftesburi, Montaigne, Montesquieu, Schakespeár, Wieland, Mendelsohn, Sultzer, Garve 's t. e' f. írókat. 2.) Szerezz magadnak olly ember-esméretet, millyen ő magaviseletében, és munkálkodásában, a' világban forgás, és másokkal társalkodás által. Tanúld-ki gondolkodássok' és érzéseik' módgyát; vigyázz ezekhezképest mit cselekeszsznek; mennyire van befolyássok a' természetöknek, helyheszletéseiknek, polgári és religyióbéli állapattyoknak, indúlattyaiknak, a' módiknak 's t. e' f. E' végre igen használ Chesterfieldnek, Kniggének (kit érdemes Tudósunk Kis János megmagyarázván Hazánknak ajándékozott). Claudiusnak, Siedenek, Campénak munkájit olvasni. 3.) Szorgoskodgyál arról is, mellyek légyenek a' mostani világnak hajlandósági, indúlati, elhatalmazott ízlési, mellyek észrevétetlenül is a' köznépre hatnak, és esméretid öszvealkottatásában reájok tekénts. 4.) Gyakorold magadat az elvontt igasságok' közlésének mesterségében többről többre: azokat öszvetett állapatban (in concreto), példákban, hasonlatosságokban, jelekben terjesztvén elő. 5.) Szabj magadnak alkal-

ma-

matos rendet, bizonyos elintézetet, 's ezekhez képest szabad esméretidet; a' mint egymást megvilágosítyák 's a' t.

§. 252.

Az oktatás külső formájára nézve: 1.) vagy öszvefüggetlen vagy öszvefüggő. Az öszvefüggetlen, mellyben az esméretek nyilvánvaló egygyesülés nélkül közöltetnek, vagy éppen minden egymásbólvaló következés nélkül váltyák-fel egymást: mint az erkölcsi mondák; hasonlatosságok, vagy Gnómák, Makszimák 's t. e' f. 's ez elhányós, eldarabolós forma (rapsodisch, fragmentarisch); vagy az esméretek titkon még is egymással öszvefüggnek (millyenek Platner' és Oberthürnek esmértetési); 's ez meg' szakaszonkéntvaló forma (aphoristisch). Az öszvefüggőben a' gondolatoknak egymásból következése nyilvánvaló: kifejeztetik az egésznek előbocsátásával, azutánn osztály-részeire felosztásival; ezeknek tovább fejezetekre, czikkelyekre és ízecskékre feldaraboltatásával 's a' t. Az első forma leginkább a' Tudósoknak való, vagy csupán a' köznép' mulatságára szolgál; a' második mint az egygyikekhez mint a' másikakhoz alkalmasztatott. 2.) Vagy egyenes világos szabású, vagy hímes, rejtek. Az egyenes világos formájúban az esméretek, a' mennyire lehet, tulajdon értelmekkel, nyilván közöltetnek. Ez leginkább a' históriai tudósításokban szükséges. A' hímes, rejtek formájúban a' gondolatok némelly képekben, hasonlatosságokban példabeszédekben, rejtett szókban, szókitalálásokban 's t. e' f. Az együgyűebb értelmek' kifejtegetésére, oktatására alkalmatosok, mivel gyönyörködtetők, gondolkodást foglalatoskodtatók, figyelmet gerjesztők 's t. e' f., ha olly mértékben adatnak-elő, hogy az ő könnyen el-

érthetőségöket elne veſzessék. Az erkölcsi igasságok' közlésére alkalmatosok kivált ott, hol még az igasság-kifejezés főbenjáró vétek. 3.) Vagy csupa kikérdő, vagy kérdezödö. Ha a' mit valaki előre emlékezetébe vett, vagy a' mint mondani ſzokják, bétéve megtanúlt, elöladatni vele alkalmatos kérdésekkel: a' kérdések' megváltoztatásával, elölről, hátulról, középről fogván hozzá, az értelem' megvilágosítására, az éſz' kifejtegetésére: ez csupán kikérdés (examinatoria). Ha pedig az Oktató tanítvánnyát jól válaſztott kérdések által úgy viſzi, hogy ez a' tudnivalókat önnön esméretiből kifejtse, kihozza (eromatica): t. i. a' kérdésekben annyi adattatva van, a' mennyi a' Tanítványnak ſzükséges a' bélátásra. Ez Szokrates' módſzerének is hívattatik. Ez a' nagy Oktató nem akarván magának tulajdoníttatni a' Mester nevet, magát csak Bábafiának tartá, és e' mesterség' követőjének állítá magát. Valamint a' Bába nem ád életet a' ſzülöttnek, hanem csak életre segíti, úgy ő is az elméből az értelmeket, itéleteket, és esméreteket csak kinyilatkozni segíti. E' végre ſzükséges a) hogy a' kérdés meghatározott legyen: mert másképp' az mind adattatva nincsen, a' mi a' bélátásra vezeték, segéd; és alkalmatos feleletrevaló bátorságot adhatna. A' kérdés pedig mennyiségére csak úgy meghatározott: ha előre a' tartomány kimérettetik (p. o. Megkell-e minden embernek halni? Némelly emberek józanok-e? Péter Philosophus-e?) Millyenségére nézve pedig meghatározott: ha rövid, ha világos, ha megkülömböztethető: ellen-esetben a' Tanítvány elnem igazodhatik mire czelozzon, mit kívánnyon a' kérdezősködő. Tekéntetésére nézve meghatározott: ha annak feltaláltatására, a' mi a' kérdésben hibáz, olly jel nem adattatik, hogy a' további kérdezősködésnek helye ne maradgyon (p. o. minemű büntetést érdemel egy gonoſztévő?)

Ennek

Ennek meghatározatására szükség volna kérdeni: minémű gonoszlévőről legyen a' szó. -b) Ha úgy kivan jeleltetve, hogy arra a' gondolkodás' törvényei szerént másképp' felelni, látni a' dolgot, ne lehessen. Azonban hiba volna, ha már a' kérdésben benn volna a' kérdés (p. o. melly nap' esik az idén a' Nagy Péntek.) Kijeleltetnek pedig a' felelnivalók a' gondolat-határozókkal, toldalékokkal öszvekapcsolókkal (az adverbiumokkal adjectivumokkal, conjunctiókkal) 's a' t. Meghatározott végre módosságára nézve: ha a' kérdezödő esméri a' Tanítványok' láthatárát, tudgya minémű látópontból nézik a' dolgot? minémű principiumaik, eléitéletik vagynak; és a' gondolkodás' törvénnyeit, a' képszövetkeztetés' regulájit tudgya és követi. Ez tehát látnivaló, hogy valóságos mesterséget, gyakorlottságot és hozzá készületet teszi-fel az oktatóra nézve; a' Tanítványra nézve pedig kellemetes: mert figyelemre és magavisgálására veszi ötet; 's ama' nehéz betéve tanulás' terhétől megmenti. Azért a' Tanítvány' lelkierejinek kifejtegetésére, az erkölcsi, közönséges igasságok' megesméretére, és a' látottak, hallottaknak észrevételére igen alkalmatos: de a' históriai, tapasztalásbéli esméretek' közlésére nem való; azokra is csak a' magános oktatásokkal szolgál: mert sok időbe telö, és a' többi Tanítványokat nem foglalatoskodtattya. 4.) Az oktatás külsö formájára nézve vagy megvilágosító (explicatoria), vagy megmutogató (dogmatica). Az elsö abban áll, hogy az Oktató egészen maga úgy a' mint érti; meghatározottan, nyilván, és öszveszüggésben, adgya-elö az elöadandókat. Ez a' mód rövidebb, és mindenütt haszonvehető szerü. De még is könnyen kifáraszlya a' halgatókat, 's az elaszlódásnak alkalmatosságot szerez, és kétségessé teszi, ha vallyon jól és egészen értett-e? Azért sokkal tanácsosb ezen módszert az elöbbivel öszve-

kapcsolni: úgy hogy minekutánna a' tárgy megvilágosíttatott a' kérdezödés által próbáltassék-meg, és a' hijánosság pótoltassék-ki. A' mutató mód szerént mindent megbizonyítani; mindenről végezni; minden ellenkező állítást megczáfolni 's t. e' f. Ha telyes okoskodásokban és mathematikai mód szerént adattatik-elő, szorosan az iskolai (scholastica); ha okoskodva megy ugyan az oktatás végbe, a' mennyire mindennek kielégítő oka, fundamentoma adatik, az ellenkezőknek pedig fundamentomatlansága elöterjesztetik, a' szabados és a' megvilágosítóhoz közelít. Az első száraz, meddö: mert abban csak meghatározni, felosztani, megmegmutatni, czáfolni egyre; azért unalmas, kelletlen: noha a' csalvetések' felfedezésére néha szükséges. Ez a' jegyzéseknek is ád helyet, elevenebb, folyvástabb elöadatásra alkalmatos, 's így kellemetesebb: csak a' jól okoskodástól elne üssön.

§. 253.

Különösen az írásbéli oktatás lehet még beszéd és levél formájú is: ha ki az elevenség, megvilágosítás kedvéért esméretit beszéd és levél formába önti; 's úgy látszik mintha azokat valóban valakivel elbeszéllés, vagy levelezés által közölte volna: hogy illyenkor olly szorosan a' beszéd és levél' részeit, törvénnyeit kifejezni nem szükség; hogy a' szokott bémenetelek, titulatúrák, kérdezödések, jót-kívánások 's t. e' f. nélkül ellehetni: tudnivaló. Az illy költött beszéd vagy egygyes, vagy többes: a' mint egy vagy több személy látszik az esméreteket közölni. A' többesben, az úgy nevezett egygyütt beszélgető formában: a' fő személynek egy vagy több személyek gondoltatnak észrevételeiket, ellenvetéseiket

's t.

's t. e' f. előterjeſzteni, mellyeket amaz eligazít, felfog 's a' t. Illy egygyüttbeſzélgetések fordúlnak elő Plátó és Xenophon' remekmunkájikban, mellyeknek az utóbbiak többnyire merő majmolásaik. Ez az oktatás' formája legtöbb tálentomot, hozzáértést kíván, ne hogy unalmas, sikeretlen, ſzáraz 's t. e' f. légyen; de legjobb erkölcsi karaktert is kíván. Egy oktatás formában se téveſzthetni t. i. könnyebben el az éſzt mint ebben: mert azt gondolhatni, hogy azzal már valóban kielégítők azok, mivel a' béſzóllóktól azoknak tartattak; hogy a' nehésségek telyesen előadattattak, fundamentomosan megfejtettek: mivel a' béſzóllóknak több kifogások nem lön. Azért az illy előadású oktasások megkettőztetett figyelmet kívánnak; a' Tudósoknak valók inkább mint sem a' köznépnek: mert ezzel már sokan viſzſza éltek. Ide járúl végre a' táblák ſzeréntvaló (tabellarisch) oktatás is.

§. 254.

Hogy az oktatás általlyában helyes légyen ſzükség: 1.) hogy az Oktató azokat, mellyeket másokkal közölni akar, maga tökélletesen tudgya: másképp' azoknak annyi jegyeit elő nem terjeſztheti; a' legjobb látóhelyből nem ſzemléltetheti; 's így olly határozottan kise jelentheti, hogy azok megkülömböztetők, esméretesek, és megtudhatók legyenek. Azért azon legyen, hogy a) homályos, zavarodott, elégtelen, nem jól mérsékeltt értelmin tulajdon tapaſztalása, elmélkedése, bélátása által kiadgyon: ſzóval az esméretit telyesítse §. 213. és tökélletességre vigye egyſzersmind §. 232. 4. b) hogy igazi mód ſzerént fogjon a' dologhoz. Semmiről se hitesse-el magával, hogy jól mérséklett értelmi vannak, egyéb ha bizonyos, hogy

sem-

semmi sem maradt tudtán kivül; 's nem-telyes értelminél fogva a' dolgoknak belsö mivoltáról, munkás erejikről, eredeti fundamentomokról, vég czéllyokról határozást ne tegyen. A' csupa érthető világból, képzeltt, kigondoltt systemákból ne okoskodgyék, hanem az ész' törvénnyeiből egyetemben; a' tapasztalásokból, szüntelenvaló bizonyosságokból is; 's ne valamelly systemákból hozzon-ki mindent, hanem mindenekből systemákat: egyéb ha eszét bogározni bocsátná szántszándékkal. 2.) Hogy azokért, a' miket oktat, mindent kész légyen feláldozni; legkedvesebb hajlandóságát, vágyódását is. Másképp' az igasság' mestere nem lehet. 3.) Hogy elne hitesse magáról, hogy ö semmi eléitélettel nem bír, vagy éppen csalhatatlan: ennél nagyobb eléitélet, és csalatkozás nem volna az ég alatt: azért másnak iteletét, ellenmondásit semmibe ne hajtsa; egyáltallyában megne vessen senkit, de senki szavára se eskudgyék egészen. 4.) Alkalmasztassa magát azokhoz, a' kiket oktat, oktatásának mint foglalattyára mint formájára nézve, azaz: lássa mi nékik való mi se? 's tudós vagy köznépi oktatást kívánnak-e? Másképp' esméretit velök nem közölheti: 5.) Elgondollya, hogy azok is, kiket oktat, némelly elöitéletekben vannak: ezekkel úgy bánnyon, hogy oktatásának ellent ne állyanak.

A' köznépnek tulajdona közönségesen, hogy az olly jeleneteket és tüneményeket, mellyeknek közvetetlen okait bénem láttya, mindgyárt a' lelkeknek, vagy az Istennek tulajdonittya: ez legszámosabb eléitéleteknek szülője. Más az: hogy azokat, mellyeket dajka tejjel bészopott; mellyeket eszének éretlenségében Mesteritöl hallott; 's a' mit közönségesen tartatni, cselekedtetni tapasztál, okvetetlenül igazaknak, helyeseknek tartya, 's t. e' f. Az illy eléitéletek az igasságra oktatásnak ellentállanak: akár magokban igazak legyenek bár akár se. Azért: ha nem igazak: látni kell, vagyon-e befolyások a' kötelességeiknek teljesíté-

tésére, vagy se? ha van: megkettőztetett igyekezetet kívánnak az oktatótól, hogy okkal móddal kiirtassanak. Okkal móddal mondám: mert az eleitéletek erőszakkal nem hogy kipusztíttatnának, hanem inkább megerősíttetnek. Tehát illy lelki betegeket előbb az orvosoltatássokra elkell készíteni; e' vakoskodókat lassanként szükség világosságra hozni; a' napfény hirtelennyében szemöknek megártana. Ha némünémű okból származtanak: csak ezeket kell észrevétetlenül elgyarlítani, 's magokra hagyni a' kihozás' dicsőségét. Az eléitéletek közönségesen az indúlatokkal, vágyódásokkal szorosan egygyesülve vannak: ezeket szükség tehát rendbe szedni, hogy azoknak tápláltatása megfogygyon. Gyakran mint az élet-sors, mint a' megszokás, mint a' kedves személyek' emlékezete, mint a' mellettevaló boldogúlás, összeszövetkezett az eleveitélettel: melly nagy erőlködés, békességes türés szükséges illykor!! — Ha a' nem igaz eléitéleteknek az életre befolyássok nincsen: azért nem kell azontúl azokat ártatlanoknak tartani.: hanem látni kell, ha más okok, (p. o. a' természet, ingerlés' nem-léte): nem kötötték-e meg munkájikban? Azért az értelemnek idején korán megvilágosításán kell lenni, ne hogy idővel kitörjenek. Ha az eléitéletek magokban igazok: az ollyakat, mellyekre nézve ő nyúgodt elégedett életet élt, kitörölvén elméjéből, boldogságának háborgatója lesz: az illyeket tehát addig ne üldözd, míg helyesebbeket nem vertél belé: az ollyakat pedig, mellyekre nézve ő hívatalban eljárt, kötelességének eleget tett: ne feszegesd; ne talán elerkölcstelenedgyék; hanem csak jobb okra nézve oktasd ezentúl magát viselni: és ő ezentúl nem eléitéletinek tekéntetéből fogja magát jól viselni. Ha a' magokban igaz eléitéletek csak környülállásban, nem a' dolog' mivoltában állanak; és ő jobb bélátásra nem képes: hadd abba; bízd az időre, és a' kultura előmenetelére: ha azt gondolod, hogy az embereket minden eléitéletektől megmenthetni, bizonyára sorsokat nem esmérsz!! — Majd elfelejtettem volna azt is megjegyzeni: az Oktató, ki másokat eléitéletöktől megakar menteni, nem eléitéletből cselekszi-e ezt?!

§. 255.

§. 255.

Ha valamiben, bizonyára az írásbéli oktatásban nem feleslegesek az elörevaló útasítások: azért befejezésül a' könyvírásra ezeket szükség az oktatónak elgondolni: 1.) A' ki némünémű tanúltságra szert tévén nem csak a' jelenlévőknek, és azoknak, kikkel egygyütt él, hanem a' jelen nem lévőknek, és jövendőknek is szolgálni akar oktatásával, mindenekelőtt jól esmérje-meg maga magát, erejit fontollya-meg, ha az írásra képes-e, elégséges-e? 's millyenre alkalmatos? Horátzius' intését vegye szívére:

Summite Materiam vestris, qui scribitis, aequam
Viribus, et versate diu, quid ferre recusent,
Quid valeant humeri. — — —

2.) A' könyvírásra általlyában legalkalmatosabbak azok, kik ép itélettel, elmességgel, és mély észszel bírnak; 's az indulatosságtól és vágyódásoktól menttek: ezek az Igasság' kedvesi. A' kik szorgalommal bírnak inkább, mint sem találmányos észszel: az olly materiákban vannak az ő helyeken, a' hol csak a' méheket szükség követni: a' már találtattakat gyüjtsék öszve, és fordíttsák léppé. Ez nem csak kissebbségökre nem szolgál, hanem sokszor nagyobb érdemmel is jár mint a' feltalálás maga. 3.) Minekelőtte a' könyvírásravaló szándéknak hely adassék, sokat szükség előbb öszvegyüjtögetni mint közönségesen, mint különösen azon munkára, melly készítendő: ne hogy a' munkához egyszer hozzá fogván a' Szerző az írnivalók' szükéből megszűnni kénteleníttessék. 4) A' ki valamiről könyvet akar írni, ennek arról sokat kell olvasni, sokat elmélkedni; sokszor azt leírni; ha öszveszereztetett sokat jobbítgatni, egyengetni;

hol

hol kipótolni, hol kitörleni: ſzükség hogy ne a' majmot kövesse, melly minden újban, minden övében elragadtatásig megtetſzik magának, hanem maga sanyarú bírája legyen; engedni, ſzánni, nem tudó Kátója legyen; vagy inkább orvosa legyen, a' ki sebesítve és kínozva is eſzközli az egésséget. Különösen: azt, a' mit kiadni akar, mintegy ötſzör olvasni, négyſzer álttanúlni (durchdenken), háromſzor leírni, kétſzer megjobbítani ſzükség, hogy egyſzer eleget tehessen ama' Horatzius mondájának: nonumque prematur in annum 5.) A' Szerzőnek, kivált a' gyakorlatlann k, valamelly derék Írónak munkáját, ki ugyan azon dologról írt, például, sinór-mértékül, ſzemmel kell tartani: ki az elmejét hivatallyában tartóztassa, heveskedését mérsékellye, a' kicsapásoktól eltiltsa. A' sokakravaló tekéntet az Írónak inkább eltévelítésére válik mint igazgatására. Hogy így tökélletesültek a' Szerzők egymásra nézve, tagadhatatlan. 6.) Az írásbéli előadás' módgya (stylus) a' tárgyhoz ſzabattassék, nem a' tárgy az előadatáshoz: mert másképp' ſzükség írni beſzédeket, másképp' históriát, másképp' levelet, másképp' philosophiai értekezéseket. 8.) A' tárgy' előterjeſztetése legyen kellemetes, magát kelletö: a' kitétel légyen meghatározott, nyilvánvaló, csinos, tiſzta, ſzembetünö; legalább akadékos ne legyen. 9.) A' haſzontalan kicsapásokat, a' hoſzſzabbſzerü kifestéseket (episodiumokat) kerülni; a' meſzſziről béhozott, és erőſzakkal oda vontt tanúltság' jegyeit, az idegen, kivált deák és görög textusoknak egéſz tárſzekérrel béhordatását; ſzóval minden ſzerfelettest eltávoztatni ſzükség. 19.) A' mocskolódó, kissebbítő kiejtéseket, mások' megvetetését, önnön magávalvaló kérkedést kikell tiltani a' munkából: ellenben a' ſzerzői karaktereket: mellyek az okosság, a' fontosság, a' ſzemesség, és kiformáltatás, kikell nyilatkoztatni. 11.) Mindég

ſzem

ſzem előtt kell hordozni azt is: mi végből, mi czélra írni a' munkát? inkább rövideden sokat mondgyunk, mint sem a' ſzél kelleténél meſzſzebb hordgyon bennünket. 12.) Az előſzó a' munkának és azon czélnak 's tekéntetnek megesmértetésére ſzolgállyon, melly a' Szerzőt vezérlette: mint a' Bírálók irántvaló hízelkedéstől, mint a' maga alacson előre mentegetésétől távúl járjon. 13.) A' könyv' czímje (titulusa) a' könyvnek értelme legyen, ne egéſz summája: azért a' felírás egyűgyü, világos, alkalmatos, bizonyos, nem büſzke, nem olly, mellyet kitalálni ſzükség, legyen; melly többet igérjen, mint sem tőle kitellyék 's t. e' f. 14.) A' Szerző munkáját elkéſzületlenül másoknak ne fitogtassa: mivel a' nem-egéſzet lehetetlen helyesen felvenni, érdemesíteni: tehát azon veſzedelembe teſzi-ki magát, hogy verőtekének díjjáról előre kellemetlen vélekedést támaſzt.

A' Könyvírótól megkívánni azon tekéntetre nézve, mellyben tartozik az Olvasó közönséget tartani, hogy elsőben elégséges ok nélkül a' nyomtató prést ne fáraſzſza. Illyen okok e' következők: a) ha valamelly új igasságot talált-ki, vagy valamelly ó csalatkozást fedez fel. b.) Ha valamelly tudomány' bővítésére, vagy tökélletesítésére, ſzert tett c) vagy annak nagyobb rendet, nyilvánságot, fundamentomosságot, haſzonra lajtást közölhet. d) ha azt alkalmatosabb 1 tópontba helheſztetheti, egyűgyűebbé, közösebbé teheti: e) vagy ha némelly haſznos esmereteket bizonyos sorsúak között terjeſzthet el, kik eddig a' nélkül ſzükölködtek. 2.) Bizonyos tulajdonságokkal is tartozik bírni: a) tudósíttatva legyen azon dolog eránt, mellyel foglalatoskodik, mi jelent már-meg, 's mi se? b) bizonyos Litteratori tapaſztalással bírjon. hogy azon tiſztességet esmérje, mellyhez egy Könyvíró magát ſzabni tartozik; ne hogy az illendőség ellen véttsen, és azon bényomatot, mellyet írása az olvasó-közönségben tehet, előre megitélhesse, 's a'hoz mérsékelhesse magát. c) Hogy elég álátása legyen arra: minémű tárgyokon kellessék bővebben mú-

lat-

latnia, mellyeken nem; minémű írásmód szükséges a' köznépi, az elegyes Olvasókra; 's minémű az iskolai Tanítványokra nézve? d) Légyen igasságszerető, de mellette okos: a' tudvalévő igasságnak elárúlója soha ne legyen; de Olvasóinak többet ne is közöllyön mint sem a' mennyit megbírhatnak. Az idétlenül kitálalt igasság megemészthetetlen, és gyakran többet árt mint sem használ. e) Nálunk nélkül is elérthető, hogy az Írónak azon nyelvel, mellyen írni akar, egészen bírni kell.

§. 256.

A' szóbéli oktatásban arra kelvén a' dolog, hogy a' Tanítvány az óktatást megértse; annak foglalattyáról meggyőződgyék, és azt könnyen fenntartsa: e' végre kívántatik, hogy 1.) a' Tanító tanítványinak előesméretit, tehetségit, és czéllyát esmérje. 2.) Hogy azon tudományt egész kiterjedtségében, minden részeiben tudgya, mellynek oktatója: hogy belőle az alkalmatosakat kiválaszthassa, és bizonyos rendszerént egygyesíthesse. 3.) Hogy a' tudnivalókat olly egyűgyűen, rövideden, minden czifrálás és hímezés nélkül adgya-elő, a' mint csak lehet. Hogy némelly nyúgvó pontokat (§-sokat); hellyel-hellyel pedig kipihenőket is (czikkelyeket, szakaszokat) tartson; szóval mindeneket a' Tanítványok' erejihez és szükségeihez mérsékellyen. 4.) A' tudománynak egész mezejét béjárja tanítvánnyival, mint a' megmívelt, mint a' parrag táblákat megmútogassa nékik; kútforrásaikkal és használtatássok' módgyával megesmértesse; hogy halgatásból csupán a' tudományban tökélletességre nem juthatván, azt tovább vihessék. 5.) Hogy egyszersmind lelki-erejiket, a' mennyire azon tanúlásra szükséges, kifejtődzésre bírja, és visgálódássokat felserkentse. 6.) Hogy megéreztesse velek, hogy ezek csupa eszközlések,

sek, előkéfzületek az ö tudósságokra: hogy azokat magoknak kelletik magokévá tenni, kiformálni, telyesíteni önnön tanúlássok 's róla elmélkedésök által. 7.) A' Tanítvánnyinak mint bélátását mint emlékezetét igen előre segíti: ha a) a' tanúlmányt előre egéfzében előterjeſzti, réſzeire feloſztya; és mindenikének kezdetével és végével azon egygyesűlést megmutattya, mellyben vannak egymáshoz képest, azaz: ha láthatóvá teſzi: b) annak fő pontyai mellett marad, a' kisded ízecskéjire, mellékesekre kinem csapdoz: ha c) a' mennyire lehet közönséges, öſzvevett, könnyen ſzemügyre vehető látó-helyből tekéntet mindeneket.

Fehlerhaft wird gelehrt: 1.) wenn der Lehrer seines Zweckhes vergiſzt, daſs er Hebamme des Verstandes seyn soll; nicht zum selbst denken anleitet, alles entscheidet, blinden Glauben fordert. 2.) Wenn er mehr für daſs Gedächtniſs, als für den Verstand arbeitet, unnütze Gelehrsamkeit bey unwichtigen Dingen auskramt; bey den unnützen Zänkereyen sich zu sehr aufhält; zu sehr sich in das Detail einläſzt, und seine Zeit mit leidigem Syllogisiren verschwendet. 3.) Wenn er seinen Gegnern nicht Gerechtigkeit widerfahren läſzt; sie herab macht, und also dem Zuhörer Vorurtheile wider sie einflöst, nicht sie dieselben gehörig schätzen lehret. 4.) Wenn er ungeduldig, grob, unzugänglich ist; das Vertrauen, und Zuneigung seiner Schüler sich nicht erwerben kann, Unfehlbarkeit affektirt, keinen Widerspruch, oder Zweifel erträgt; darüber Hohn lacht; mit: thöricht, unsinnig u. d. g. um sich wirft, zu sehr an Hypothesen hängt. 5.) Dunkel ist, oder seicht. Doch ist er darum nicht seicht, wenn er nicht in Syllogismen spricht; und Dunkelheit ist nicht seine Schuld a) wenn die Zuhörer die Vorerkentnisse, die man ihnen zutrauen soll, nicht mitbringen b) den Faden des Vortrags aus der Nachlässigkeit verlieren c) nicht aufmerken. d) zu Haus nicht nachholen, e) und die Kunstsprache des Lehrers sich nicht geläufig machen. Kreils Handbuch der Logik. p. 384.

§. 257.

§. 257.

Az esméretek' kölcsönös közlésében az itéletek két vagy több felek között felváltatnak, gyakran egymás ellenébe is tétetnek. Ezen itéletek' egymás ellenvetése vagy azért történik csupán, hogy az egygüttbeſzélgetések folytattassanak: mert ha mindenben, és egéſzen megegygyezők volnának az itéletek, úgy azok unalmasokká válnának, és így könnyen megſzűnnének: azért a' beſzélgetés' elevenítésére, 's kelletése végett gyakran olly mondások is vettetnek közben, mellyek magokban nem lehetetlenek ugyan, azonban a' közgondolkodással ellenkeznek (paradoxa); hogy legyen minn küſzködni: ez tehát csupa feleselés tulajdonképp'. Vagy pedig az itéletek' egymás-ellenvetése valóságos viaskodássá válik: a) ha egygyik a' másikával az itéletét leakarja tétetni, ez pedig azt védelmezi: ez vetekedés tulajdonképp; b) ha másnak véleménnyét megakarja valaki hamisítani, ő pedig annak igaz voltáért feleletre kikél: ez ſzóbéli viaskodás tulajdonképp': és pedig nyilván, vagy valamelly köz helyenvaló.

§. 258.

A' kik egymással feleselnek, egygyik a' másikat maga' itéletére bírni, egygyik a' másiknak igaz itéletére állani akarni, tétetnek-fel: azért: az egygyik félnek, hogy másikát itéletéről bizonyossá tegye, vagy meggyőzze, vagy elhitesse, a' mint a' tárgy magával hozza, tiſzte 1.) hogy mindenekelőtt maga tudgya azt, a' mitől, a' mi által, 's a' miképp' megbizonyodott, vagy elvan hitetve; 2.) hogy tudgya a' másik fél bélátásában hol van, 's hol nincs. Hogy esmérje principiumit, véleménnyeit, 's minémű rend ſzerént gondolkodgyék;

hogy tudgya minémű okfökből szükség légyen kimennie, miképp' kellessék magát hozzá képest megvilágosítania: ne hogy a' levegöben csapkodgyon. 3.) Hogy magát világosan, és megfoghatóképp' kifejezni értse a' másik félnek láthatárához képest. 4.) Hogy elég csendességgel, nyúgodt elmével, békességestűréssel bírjon a' másnak kalaúzkodásában: hogy tűzbe ne jöjjön, és ha okkal móddal itéletére nem bírhattya, minden megtéríttői buzgókodás nélkül, hagygya ötet a' maga' itéletében. — A' másik félnek pedig szükséges, hogy kívántató tehetsége légyen a' megmutatás' megfogására; a' gondolkodás' törvénnyeit értse annak megitéltetésére. 2.) Hogy kívántató elöesméretekkel bírjon. 3.) Kész legyen mástól tanúlni; és nyúgodt szívvel más' okaira figyelmezni tudgyon és akarjon. — Mint egygyik mint másik félre nézve pedig közösen szükséges az idö: hogy az értekezésre annyi időt fordíthassanak, a' mennyi kívántatik: azért se egygyik fél, se valamelly idegen, a' másik' szavába belé ne ártsa magát 's t. e. f. — Ha ezen kívántatások hibáznak, a' másiknak elhitettetése lehetetlen, 's minden erölködés hijábavaló: a' mint a' mindennapi tapasztalás bizonyíttya.

§. 259.

Az egymással való vetekedésre: szükség 1) hogy mindenekelött a' vetekedés' pontya határoztassék-meg (figatur status controversiae); 's szorosan a' mellett kell maradni. Ha az elöre megnem határoztatik, megeshetik, hogy olly miröl vetekedni, a' miröl a' gondolkodás és értelem nem is külömböző, 's azért csupa szón a' csata (logomachia); vagy olly csekély a' külömbség, hogy szóbakapást se érdemel

mel (de lana caprina). Ha pedig a' vetekedés' pontyától eltávozni: az egygyetértésre nem jöhetni, a' mi mivoltos czéllya minden vetekedésnek, valamint a' harcznak a' békesség. Egyéb ha valaki olly gyarló, hogy csak azért vetekedik, hogy vetekedhessék. ('S illyenek fájdalom! vannak elegen). Azért az ide 's tova ugrásoknak helye nincsen. A' melly fél ezt meréfzli tenni: intessék-meg azontúl a' vetekedés' czéllyáról, és azon alávalóságról, mellyel jár az ellenvetéseknek kikerülése 's a' t. 2.) Szükség, hogy a' vetekedő réfzek bizonyos principiumokban egygyetértsenek; hogy tudgyák, minémű principiumokból kellessék kimenniek; micsoda fundamentomon építniek. Mert: ha nem tudgyák mit tekéntsenek már elvégzödöttnek mit se: mit közvetetlenül vagy közvetve igaznak; ha nem tudgyák, mi légyen a' per' ügyében észbéliképp', vagy tapafztalásbéliképp', tárgyképp' vagy gondolkodóképp' (subjective) bizonyos: úgy a' vetekedésnek soha se fzakad vége. Ha valaki tehát azon principium' igasságát veszi tagadóban, mellyből a' per-ügyében végezni fzükséges, mindenekelőtt annak megbizonyítását kell felfogni: addig nem vetekedhetni (contra principia negantem disputari nequit.) 3.) Az állíttónak kitételét olly határozottan fzükség előadni, a' mint csak lehet; azt réfzenként megmutatni; ha valamellyik megnem bizonyodnék az ellenvetőre nézve, azt újra megerősitenie; megmutatnia, minémű principiumból vezettetett-ki légyen, 's mire mégyen-ki; 's e' végre néki elég időt kell engedni a' rajtavaló gondolkodásra. — Az ellenvetőnek ellenben az okoskodást fzükség mindenekelőtt formájára néve próbára vonni, az utánn materiájára nézve is: mert ha formájára nézve helytelen, azontúl megvetendő; ha pedig formájára jó is, de materiájára nem az, ennek

felfedezésével talán egyszerre véget vethetni a' vetekedésnek. 4.) Hogy valamelly kitétel megmutassék, nem elég az, hogy azokra nézve, mellyeket az ellenfél bizonyosoknak tart, vagy azokból, mellyek tőle megengedtettek, helyesen következzék (Κατ' Ανθρωπον) hanem szükség, hogy közönségesen, 's szükségképp' igaz fundamentomokon épüljön (Κατ' Αληθειαν). Ellenben, ha valamelly megmutatás megczáfoltatott, nem következik ebből, hogy maga a' kitétel is megczáfoltatott légyen (ha bár ennek: Van Isten; az onthologiai principiumokból megmutattatása megczáfoltatott is, nem következik, hogy tehát nincs Isten.) A' végre, ha az állító fél elégtelennek érzi magát a' kitételnek elégséges megmutatására ez ízben, hagygya abba, és annak alkalmatosságával fogjon hozzá, valamint ollykor is, ha a' másik fél kifáradott. 5.) Emberül kell vetekedni. Az emberséget soha se tehetni félre a' vetekedésben. Ezt nem csak az emberiség hozza magával, hanem a' gondolkodás' tudománnya is kívánnya. Mert a' léleknek az itéletben elnem fogódottsága, az igasság-megesmérés valakiben semmi által se akadályoztatik-meg inkább mint a' vele embertelen bánás által. Ezen emberség által azonban nem érteni amaʼ alacson színeskedést, igasság-engedőséget, mellyből nem mervén ellenmondani, valakinek az igasságot elárúllyuk. Ez nem emberség: mert az igasságot, ezen legdrágább emberi kincset, elnem veszteget-hetni. De azzal se bánni emberséggel, kit így megkémélleni: mert vagy azt tenni-fel, hogy ő, a' tisztességesen előadott igasságot is gyűlöli: 's így erkölcstelen: vagy hogy az igaz és nem-igaz közti külömbséget nem tud tenni: 's így ostoba. Hanem annyiba szükség mással emberségesen bánni, hogy szorgalmatosan eltávoztassék, a' mi az egygyik vagy másik felet botszúságra gerjeszthetné:

azért

azért kikell magát beſzélni hagyni; nem kell csúfolódni, nevetkezni, lármázni, fenyegetödzni; nem kell mást nyakasságról, roſz ſzándékról, tudatlanságról vádolni: hanem ha a' czélomat elnem érhetem a' másnak meggyözésében, inkább magamnak tulajdonítsam: hogy vagy alkalmatosan nem vetekedtem, vagy nem mérközhetem az ellen-féllel, vagy talán telyes igazam nincs is.

Igazán mondgya Kánt az erkölcstudományban azon becsben tartásról ſzólván, melly az embert illeti: Hierangründet sich eine Pflicht der Achtung für den Menschen selbst in logischen gebrauche seiner Vernunft. Die Fehltritte derselben nicht unter dem Namen der Ungereimtheit, des abgeschmachten Urtheils u. d. g. zu rügen, sondern vielmehr vorauszusetzen, daſs in denselben doch etwas Wahres seyn müsse, und diesen herauszusuchen; dabey aber auch den trüglichen Schein auf zu decken, und so in dem man die Möglichkeit zu irren erklärt, ihm noch die Achtung für seinen Verstand zu erhalten. Denn: spricht man seinem Gegner in einem gewissen Urtheile durch jene Ausdrücke allen Verstand ab, wie will man ihn dann darüber verständigen, daſs er geirrt habe?!

§. 260.

Az olly nyilvánvaló viaskodásban, melly az egéſz tudós közönség' ſzíne elött megyen végbe, egygyik megakarja a' másikának véleménnyét hamisítani, a' másik annak védelmére ſzóra fakad. Kifogást nem ſzenvedö okokkal hamisítván meg valakinek véleménnyét, azt megczáfolni; ha pedig nem telyesen meggyözö okokat hozni-fel ellene, megtámadni tulajdonképp'. A' ki más' véleménnyét megakarja czáfolni, igen bajos munkát

vál magára: mert senki se czáfoltattya-meg magát nyilván örömest: a) a' tulajdon ſzeretetből: mivel senki se esméri-meg, hogy megcsalatkozott, és hogy mások jobban értenek azon dologhoz, mellyre ő vetette magát. b) Gyakran a' tulajdon haſzon-keresetből is: mivel ennek gyakran az igasság-megesmérés rövidségére ſzolgál: c) 's ha a' csalatkozás idős, a' hozzá ſzokásból is. Az illy hibás vélemény már minden másikakba bele ſzövődött; a' hibázó fájdalommal érzi tehát, hogy az illy lerontással gondolatinak egéſz nagy munkával egybeſzerkeſztetett rendſzere ſzéthányattatik. 'S ha egyſzer megrögzött, bizonyosnak is látſzik az ő reá nézve, kivált ha ama' fundamentomokat, mellyekre nézve azon véleményeknek helyt adott, többé nyilván nem tudgya. d) Mivel már megtörtént, hogy a' magában igaz, sőt bizonyos dolgok is ollyaktól megtámadtattak, kiket a' minden iránt való kétségeskedés (scepticismus) rendkivül csapott; 's hogy az ártatlanúl, jó ſzándékból közöltt vélemények is, kisebbséggel, üldöztetéssel jutalmaſztattak az indúlatos, vágyódó emberektől: a' közlő tehát magát is illy esetben gondollya lenni. — Az tehát, ki másnak véleménnyét perbe veſzi, ſzintúgy tartozik magát viselni, mint az, ki a' feleselésben, és vetekedésben, mond ellent §. 258—9. 'S így minekutánna a' vítatandó pont illendőképp' megfejtetett, ſzükség 1.) az ellen-fél' fundamentomit semmivé tenni: 2.) mivel azért valamelly vélemény igaz maradhat, ha bár meghamisíttattak is annak okai, mellyek által megmutattatott: ſzükség olly fundamentomokat is előhozni, mellyek megbizonyítsák, hogy a' vélemény maga is hamis. Ez a' megvítatás tulajdonképp'. Erre ſzert tenni: megmutatván, hogy amannak principiumi nem igazak, vagy hogy más vagy több következtetett azokból-

ki,

ki, hogy sem illett volna. Szóval: megmutatván, hogy a' megmutatása hibás materiájára, vagy formájára nézve. A' vélemény ellen víhatni a' magokban nem helyes, helybe nem hagyható okokból is: ha csak a' csalatkozó azokat helyeseknek és igazaknak tartya. De soha se élhetni verő okokkal (argumentum fustuarium): bottal nem tehetni akármit is igazzá; sem ollyakkal, mellyekkel a' Közlő gyűlöletessé tétetik, megpiríttatik (argumenta ad invidiam et ad verecundiam) se ollyakkal, mellyekkel olly következéseket kerítni annak nyakába, mellyekről ő nem is álmodott, csak hogy gyanússá, gyűlöletessé tétessék; se az élete-módgyát bénem kell keverni. Mind ezek nyomorúlt faggatódzások; jelei annak, hogy a' vívó vagy erőtelen, vagy erkölcstelen!!

Az pedig, ki perbe vett véleménnyét védi, azokhoz köteles magát tartani, miket a' feleselés és vetekedés' dolgában előadtunk. Szükség jelesen, hogy megmutassa megnem czáfoltatottságát. Erre szert tehetni, megmutatván a), hogy a' vívó a' közlőnek értelmét elnem értette: b) hogy fundamentomi elnem erőtleníttettek: c) vagy hogy a' Vívónak vítatási hijánosok formájokra vagy materiájokra nézve; d) hogy indúlatosságból, vagy valamire vágyódásból, melly az igasságot látópontyából tekéntetni nem hagygya, támadtatott-meg. Az illy learczátlaníttatást magoknak tulajdonítsák azok, kik így merészlenek a' sajtó' és olvasó közönség' békes tűrésével viszafzaélni. — A' kigúnyoltatás és kicsúfoltatás ellen védelem nem jár: mert ezek által semmit se czáfolni-meg; egyéb ha nyilván a' Szerzőnek becsületében 's jó hírében gázolna a' megtámadó fél! Ha valamelly tudósító levelekben esett megtámadás ellen történik a' maga védelem: Anticritica; ha pedig a' könyvben foglaltatott ellen történik, Apologia nevet visel.

Mivel az oktalan kétlés (Scepticismus) sok vítáknak oka: erre nézve e' következõket vehetni észre 1.) A' Scepticismus se bölcs, se nagylelkû embernek nem jele. A' minden iránt kétségeskedés csak ajtó, mellyen a' Philosophiába bémenni: a' ki pedig csak az ajtóban akar maradni, inkább oda magát ne is fáraſztotta volna. 2.) A' Scepticismus nem is systema, hanem inkább némelly indúlattól elragadtatás; azért rendes okokkal hijába is víni ellene. Lásd ez iránt Sextus Empiricust (Hyp. 1.), Plattnert (Aph. 1. R. 257. ſzám alatt) 's a' t. 3.) A' Scepticismus csekély tárgyú dolgokon kezdõdik, 's mindég fontosabbakba kap, végre az erkölcsiség' fundamentomit illeti: 's az emberi nyúgalom, és társaságos élet' bátorsága ſzenved tõle. 4.) Ne hidd, hogy a' mindenenvaló kétségeskedés, és mindenrõlvaló végzés (a' Scepticismus, 's a' kevély Dogmatismus) között közép út ne legyen. 5.) Külömböztesd meg a' ſzívnek, képzelõdésnek, terméſzetnek, és test-állapattyának ellenvetésit az Eſz' kétléseitõl: és úgy élly, hogy haſznodra ne ſzolgállyon valaminek bizonytalan volta. 6.) Ne keress ott kitûnõséget, ellenmondhatatlanságot, a' hol ezeknek helye nincsen; 's ne gondold, hogy csak a' kitûnõségtõl telhessék ki az olly bizonyosság, mellyre bátran lehessen bocsátkozni. A' tett dolgokról ne végezz a' csupa ész-futtatásból. Tudgyad mit, miképp' mutathatnimeg. 7.) Megeshetik, hogy eſzed' kiformáltatásával a' kétségeskedésed nõttön nõ: ez a' jelenet onnét is eredhet, hogy a' kifejtõdzõ ész jobbnál jobban áltláthattya, érzi valamelly esmértetõ igasságnak olly erkölcsivel õſzvefüggését, mellyet nem kedvel! 8.) Mivel egyben másban megcsalatkoztál, ne hozd-ki: hogy tehát mindenben ſzükség csalatkoznod, hanem jobban kell azért õrizkedned a' hibázástól. Se onnét, hogy valamit némelly okra nézve többé igaznak nem találſz, azt kinehozd: hogy az igaz nem lehet: mert az más okra nézve megigazodhatik! 9.) Abból, hogy valamelly nehésséget nem tudſz megoldani, vagy valami titkost megnem foghatſz: csak az következik, hogy vagy a' te bélátásod tökélletlen, vagy a' dolog láthatárodon kivûl esik. Van sok, a' mi megfoghatatlan, és még is bizonyos: a' te eſzedbõl határo-

tozást ne tégy minden emberi észről, se az emberi értelemről kihozást ne tégy minden lehetségesre! Mintha csak az volna lehetséges, megfogható, a' mi az emberi észre nézve az! 10.) Ha valamelly kitétel néked képtelennek látszik: lásd igaz fundamentomból, helyesen hozattatott-e-ki? Ha úgy van a' dolog: mit is van mit tenned? 11.) A' meggyőzödést - a' meggyőzödést-érzéstől megválaszd: ez megszűnhet a' meggyőző okok elfelejtetésével, 's a' meggyőződés maga fennmaradhat azonban benned. Az illy esetben azzal bíztasd magadat, hogy elégséges okokból esett az meg: noha a' fontosabb dolgokban szükség azokat nyilván is magunk elé terjesztenünk, hogy erősebbek és készebbek legyünk a' hódolásra. 12.) Midőn valamit azért tagadsz: mivel az képtelenségekre vetemítő; lásd: ha tagadtodból nem következnék-e még több képtelenség?! 13.) Valamelly belső igasság-ösztönödnek szerfelett ne higygy: ne hogy visionarius légy. 14.) A' Sceptikussal valóságos vítába ne erészkedgy: beszéltesd csak elő véle az övét, és nyilván magával ellenmondásban kapod. Sok okokat ne hordgy-fel ellene; csak azon légy, hogy bizonyos határba tartsad; képzelődését rendbe szedvén, indúlatosságát felfedezvén, erkölcstelenségére figyelmetessé tévén — ezek jobban megháborítyák mint az okok. 15.) A' Scepticismusra okot se adgy: p. o. az Isteni kijelentésért az észt rabbá tévén, kiüresítvén; a' tanításokat nem igazi, nem helyes látópontból tekéntetvén 's t. e' f. 16.) Gyengeség mindent átallani a' mi közönséges; azon csapáson nem akarni járni, mellyen más derék józan emberek is járnak. 17.) A' Scepticismus valamint magával nyilvánvaló ellenkezés, úgy haszontalan is. Mi haszna kétségeskednénk is mindenről? A' semmit-se-hitel szint úgy elrontaná az egész polgári bátorságot, valamint a' szerfelettvaló hitel: a' mint monda Hesiodus. Lásd Anth. p. 210—12.

§. 261.

A' valamelly kiválasztott kösség előtt nyilvánvaló viaskodás: a' mint iskoláinkban szok végbe men-

menni, legesleg haſzontalanabb: minthogy abban mindég a' Védőnek ſzükség igazának lenni: se az igasság nem nyer semmit, se a' Védőnek tudománnya elég bizonyossá nem léſzen. E' végre alkalmatosabb volna annak ſzoros, nyilvánvaló próbára vonattatása a' tudós kösség előtt. Csak úgy lehetne az czélra ſzolgáló: ha maga' kitételit közölné á' vítatásra a' Védő, 's minden megkeméltetés elkerültetnék 's a' t. Azonban ez a' ſzemfényveſztő elömutatás így ſzok végbemenni: 1.) a' Védőnek alkalmatosság nyújtatik a' tudománnyának kinyilványíttatására. 2.) Valamelly kitétele rendſzeréntvaló okoskodással megtámadtatik; mellyet ő annak jeléül, hogy elértette, felfog, és réſzenként válaſzol reá; ha válaſzſza megfejtést kíván, megfejti; ha tagadása okot kíván, okát adgya. 3.) Ez kiſzabott időkig folytattatik; végre az egéſzért valamelly nehésséggel mondani ellent: mellynek eltűntetésével más vívóra kél a' hasonló ellenkezés. — Itt leginkább ſzükség minden felhevülést, éſzveſztést elkerülni: mint a' melly a' czéltól leginkább elvetemít.

§. 262.

Az ember-kiformáltatás' bévégezéséül lássuk, hogy' külömböznek az emberek lelki-erejikkel élésőkre nézve: 1. A' mi az esméretek' telyesítését illeti: 1.) A' kinek esméreti az iránt is fogyatkoznak, a' mik láthatárához tartoznak: az Tudatlan valósággal. Ha nem tudgya: mi történt? mi történik? mi van? materialiter tudatlan. Ha nem tudgya miért, hogyan történik vagy van valami? formaliter tudatlan. Se egygyik se másikképp' se kell ugyan a' magát kiformálni akarónak tu-

tudatlannak maradni: de ha mindenik kinem telik tőle egyaránt, inkább a' históriai dolgokban legyen fzükebb láthatára, mint sem az okbéliekben: kivált ha a' gondolkodó ember' nevére érdemessé akarja magát tenni. Egyéb ha a' históriai tudósság fzemélyes hívatallya volna. — A' ki béfzerzette magának azokat, a' mik láthatárához tartoznak, az Tudós tágos értelemben. A' ki a' Históriai és Aesthetikai Tudomány' eſzközinek, és segéd-esméretinek tudtával bír: Philologus: ha pedig a' nyelveknek és könyveknek kritikás esméreteire is fzert tett, Philologus fzoros értelemben; az elsőre nézve ugyan Lingvista, a' másikra Litterator is. Ide tartozik az Archaeologia is: melly valamelly nyelv, vagy litteratura állapattyának esméretével foglalatoskodik. A' Philologusnak tartománnyábavalók a' fzelíd tudományok is (Humaniora): alattok az olly esméretekben jártosságot értvén, mellyek a' jó ízlés' kimiveltetéséhez tartoznak a' régiek' remekihez képest. (Illyen a' Grammatika, Oratoria, Poézis, és a' Classikus Auctorok' exegetikája). Valaki Philologus lehet a' nélkül, hogy Humanista legyen; 's ellenben: tökélletes a' Philologus, ha Humanista is; tökélletes a' Philosophus, ha Philologus is egyfzersmind. Illyen volt mí időnkben Garve. — A' ki olly mostani Íróknak ízléséhez pallérozza magát, kiket a' Kritika Classikusoknak tart: az Belletrista (fzép ízt fzerető. Belletrist). E' végre a' most uralkodó nyelvek' értése fő dolog. Tanúlt az, ki a' holt nyelveket tudgya: azért ezek tanúlt nyelveknek is mondatnak. A' kinek olly mostani Írókban telik kedve, kik most felkapattak (módiban vannak) az Dilettant (a' Belletristák' majma). A' Philologus kimiveltt, a' Humanista csinos, a' Belletrista fényes köntösben lépnek-elő. — A' kik minden históriai esméreteket egybegyűjtenek; min-

den

den történeteket öszvehordanak bizonyos czél és egygyesítés nélkül: ezek Polyhistorok (eleven Encyclopediák). A' kik mindennek tövire hegyire járnak, mindennek okát értik, tudgyák magoknál; Polymathusok. Mint az egygyikek mint a' másikak büszkék, nagyravágyók; magokat másokra kötök; kérkedők; szájok soha benem áll. A' ki Polyhistor és Polymathus egyszersmind, Pansophusnak neveztetik: értő-erejére nézve hirtelenkedő, elmélejére csapodár, ítéletére éretlen, azért megvettetést vonz magára. — Van Tudós Tudatlan is: illyen az, ki kielégítő okát tudgya adni miért nem tud valamit (mivel vagy nem tudhatni, vagy nem kell tudnia). Illyen egy Philosophus, a' ki tudgya miért nem tud aranyt csinálni. Más valamit nem tudni, más tudtán kivül ejteni. A' ki valamit tudna úgyan, de véle nem él, mivel vagy feltett czéllyától elvonná, vagy szószaporítást, homályt szerezne néki: azt tudtán kivül ejti. Más a' láthatáron kivülvaló, más a' felette, más az alattavaló. Az elsöt szabad az embernek nem tudni; a' másikat nem tudhatni, a' harmadikat nem illik tudnia.

II. A' mi az esméretek' tökelletesítését illeti: 1.) Némellyeknek esméreti világosok, nyilvánságosok a' tapasztalásból, melly az ő Istenök; 's a' valóságos esetéknek észrevételéből, egybevetéséből, reájok figyelmezésből, a' dologhoz jól értenek, helyesen ítélnek rólok: ezen tehetségek' kiformáltatásánál tovább nem menvén is bár. Ezeket nevezzük világhoz termett embereknek (Der Mann von Welt). Ezeket Garve így esmérteti meg: ők a' dolgot keveset tudgyák meghatározni, mellyet jól értenek, 's mellyet szerencsésen végbevisznek, ha hozzá fognak (p. o. a' mekhanikus Játékosok; kik néha azt se tudgyák, hogy mi a

mes-

mesterség, és még is helyesen játszanak). Igen tudnak vigyázni arra a' mi illendő: és hogy beszédgyöket, tetteiket, az idővel, hellyel, 's azon személyek' állapattyával, kikkel közök van, megegygyeztessék. Látni sok ifjú embereket, kik ezen tehetséggel tökélletesen bírnak, kik azonban a' tudományokban igen kevesé mennek-elő; 's azért is az emberektől, kivált a' velök egykoriaktól megkülömböztetnek, 's oktatóiktól ellenben semmibe hajtatnak. A' társalkodásban többnyire módgyok jó van; a' másokkal-tartásban okosak és előrelátók; a' kis munkák végrehajtásában alkalmasok és szerencsések: de különös ízlést és talentumot nem mutatnak a' tulajdonképp"való tudományokra. A' történeteket, személyeket, 's tetteket, mennyire kerületök terjed, helyesen tudgyák megitélni; ámbár megzavarodásba jönnek, mihelyt azon tulajdonságokat, mellyekkel valamelly dolgot bírni állítanak, meghatározni, és fundamentomokat előadni, miért tartyák az olly tulajdonságúaknak, előterjeszteni kénteleníttetnek. Igen pontosan észreveszik az illetlenséget mások' viseletében; a' nevetségest könnyen és hamar megérzik, és azért a' gúnyolásra és csúfolkodásra késszebbek mint sem mások. — Ezeknek rokoni a' Világ fiai, és a' finom Politikusok: kiket leábrázolt Wieland Hippiásában, és Klinger a' Weltmannyában 's a' t. 2.) Mások pedig többnyire minden eseteket az ő fundamentomokból, és okaikból tekéntenek; kevesé veszik számba a' tapasztalást; minden jeleneteket az ész' közönséges törvényeivel egygyeztetgetnek: melly is bennök leginkább foglalatoskodik. Ezeket nevezzük gondolkodásra termetteknek (der Denker). Ha a' világhoz termett embernek elég az érzés, tapasztalás, és emlékezet, úgy a' gondolkodó fejűnek több ízbéli összevetés, a' hasonlóságoknak húzomos egybegyűj-

gyüjtése szükséges az elömenetelre: azért egy illy ifjontan könnyen ostoba fejünek tartathatik. Mivel mindenütt azon törödik mi az? miért van az? Tehát azon helyheſztetésekben, hol csak a' gyors érzés segíthet rajtunk, hátra marad ö: p. o. a' tiſztesség' és kellemetesség' külsö kívántatásiban; az emberi élet' mindennapi dolgaiban 's t. e' f. Valamelly ſzámos társaságban nem fog meſzſze mehetni: a' magános beſzélgetésekben ellenben jeles lehetven (Illyen volt Rousseau). Ha egyſzer a' feje kifejtödzött, minden tettei igen becsesek és jelesek leſznek: noha a' múlatságos társaságokban igen tündökleni nem fog soha: mivel nem érti a' semminvaló ſzótevés', és a' hijábavalóságon darálás' — mesterségét. 3.)Ezek közt közép helyen áll az elmés ember (Der Mann von Geist, l' homme d' esprit). Ötet a' csupa elméskétöl megkell külömböztetni, ki a' társaságban, mint üres ſzavú cserebere ember gyakran elöforog. Az illy fejü elmés igen is, de az ö elmessége az élességgel határos, és eleven képzelö tehetsége mellett nem csak helyes, hanem serény bélátással is bír. Mondhatni róla, hogy benne a' Philosophus és Poéta egygyesülve van (Illyen volt Lessing). Az illy minden helyheſztetésében feltudgya magát találni; a' frisseség, rövid maga-kifejezés jegyzik ötet. A' dolgot könnyen felfogja, sokat általát egygyetlen egy pillantással. Szaporán felleli a' látópontot, és munka nélkül feltalállya a' czéllyára legalkalmatosb eſzközöket. A' melly éles az itélete, olly finom az ízlése. Sokat érteni kevés ſzavából; elmés a' tréfája, sok benne az Irónia; gyakran finom és mardosó a' gúnyolása is. A' komorság uralkodó indúlattya, melly kiesmérteti az elméskedötöl; ez enyelgö, és közönségesen tréfa üzövé alázódik-le. Weiſz azt írja Rabnerröl: elmessége csak Baráti' keblébe öntödött-ki; az Uraságoknak és méltóságok-

goknak parancsolattyára kéſzen nem állott; sőt viſzſza is tartóztatá azt, mihelyt éſzrevette, hogy azért hívattatott valamelly társaságba, hogy ezt múlassa. Senki se volt idegenebb a' Tréfa-űzéstől mint ő. Ha tudta, hogy valaki ſzámot tartott az ő tréfálódzásaira, és azzal már előre másokat megbíztatott: ollykor leginkább komoly volt. — — A' mennyire a' Nemzetekről általlyában ítélhetni: világhoz termett embereknek tartani a' Francziákat, Gondolkodásra termetteknek az Anglusokat, a' Németek az elmés ember' képviselőji: ha bár hol Gallomaniára, hol Anglomániára csapnak is jobban!

III. Végre a' mi az esméretek' közlését illeti: némelyek sokat, és ſzépen beſzéllenek; de nem úgy, hogy a' czélra ſzolgálna; mások a' czélra alkalmatosan is, de nem tudgyák a' mondottakat végrehajtani; néhányok pedig czélhoz képest tudnak ſzóllani, és ſzavokat csuda helyesen telyesítik is. Abból az értő-erő, ebből a' munkás erő tűnik-ki: minden bizonysága annak, hogy az olly másokon többnyire kiteſz. A' beſzéd mintegy árnyéka az ember' tehetőségének. — Mivel az együgyüek mindenen bámúlnak, és a' hol az ostobaság csudát kiált, a' Bölcs csupa látſzást, és csalatkozást fedez-fel. Vannak azonban olly hiú köznép-imádók, kik ez üres gőzzel híznak. Nem tudom, melly jelességet nem tulajdonítnak magoknak, ha az elegybelegy nép nékik tapsol. Ama' Görög valóban nagy ember lehetett, ki magának hibául tulajdonította, hogy olly sokaktól helybehagyást nyert! A' dologhoz értőknek csupa megelégedése is nagyobb dicsőség, mint az egéſz népség' hahotája. Azért derék Író az, kit a' Bölcsek elégedéssel jutalmaznak, ha bár csak egy fej' lefelé biczentéssel nyilatkoztassák is azt ki. A' jó

Írók

Írók a' ſzóbeſzédben legkevesebbet bíznak magokban. Mivel érzik, hogy az írással merítették-ki azt magokból, a' mit a' beſzélgetéssel kinem hozhattak volna: 's hogy jobban írnak mint sem beſzélelenek; azonban az Írássokban is lelnek sok kivetőt, sok jobbítnivalót, sokat a' minn pirúlnak: tartnak tehát töle, hogy a' beſzédben még inkább meglepheti őket valamelly gyarlóság, több tévedésre, hibákra vetemedhetnek. A' legderékebb Szerző az: ki tehetséginek mint erejet mint gyengéjét tudgya. — Az elmés emberek, kik még nem írtak semmit, közönségesen ſzerfelett sokat tartnak magok felöl: azért olly kevés ember az Író előttök. — Azok, kik a' világ' kedvesi, kivált kiket az Aſzſzonyi ízlés az elmések közzé magaſztalt, kerülve kerülik az Írást: mert nyilván felmezítelenítetnének; legfölebb is — recenseálnak.

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR
Lelt.
14.488-1955

AZ ÉSZ.

Ész! nemünknek legbecsesebb, tulajdon
Díſze; fő kincsünk; Te magaſztalod-fel
Gyenge sorsából egyedül királyi
Rangra az Embert!

Véghetetlen Láng! Te ezen homálynak,
Fellegében, melly alacsou tanyánkat
Bévoná, mint a' ragyogó ſzövétnek
Egyre világítſz!

Szent kapocs! földnek lerogyó lakóit
Felfelé vonzod; 's a' nemesebb Erökkel
Öſzvekötſz minket; közelebb emelſz az
Angyali karhoz.

Bölcs Vezér! pállyánk' kiſzabott határán;
Halhatatlanság' fia; tiſztelendő
Szikra; oh nyilván ſzakadál Te égből
Isteni elme!

Így tehát méltán zugolódik én bús
Lelkem olly dölfös Gonoſzokra, kik még
Téged elnyomni, 's sanyarú bilincsbe
Verni akarnak!

